

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA SOCIOLOGIJU

Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi

Doktorska disertacija

Mentor: prof. dr Dragan Koković

Kandidat: Vladimir Cvetković

Novi Sad, 2015. godine

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Vladimir Cvetković
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Dragan Koković, redovni profesor
Naslov rada: NR	Ekonomska kultura u Srbiji: kulturni obrasci, institucije i legitimizacijski mehanizmi
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2015
Izdavač: IZ	Autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Dr Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad, Srbija
Fizički opis rada: FO	(6 poglavlja / 294 stranice / 1 slika / 14 grafikona / 11 tabela / 194 reference)
Naučna oblast: NO	Sociologija
Naučna disciplina: ND	Sociologija kulture, ekonomska kultura

Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Ekonomska kultura, ekonomske institucije, legitimacija, kulturni obrazac, srpska kultura, tržište, svojina i država
UDK	
Čuva se: ČU	Biblioteka Odseka za sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Važna napomena: VN	Nema
Izvod: IZ	Strana v
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	28. 06. 2012.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	mentor: dr Dragan Koković, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu član: dr Božo Milošević, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu član: dr Dušan Mojić, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu član: dr Đokica Jovanović, redovni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Vladimir Cvetković
Mentor: MN	Dr Dragan Koković, full professor
Title: TI	Economic culture in Serbia: cultural patterns, institutions and legitimation mechanisms
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian/ English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2015
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Dr Zorana Đinđića 2, 21000 Novi Sad, Serbia
Physical description: PD	(6 chapters / 294 pages / 1 picture / 14 graphs / 11 tabels / 194 references)
Scientific field SF	Sociology
Scientific discipline SD	Sociology of culture, economic culture
Subject, Key words SKW	Economic culture, economic institutions, legitimation, cultural patterns, Serbian culture, market property and state

UC	
Holding data: HD	Library of the Sociology Department, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Note: N	None
Abstract: AB	Page vii
Accepted on Scientific Board on: AS	28. 06. 2012.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>mentor: Dragan Koković, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Božo Milošević, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad</p> <p>member: Dušan Mojić, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade</p> <p>member: Đokica Jovanović, PhD, full professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade</p>

Rezime

Uloga kulture u društvenim promenama javlja se kao nezaobilazna tema u kontekstu postsocijalističke tranzicije. Ispostavilo se da institucionalna transformacija političkog i ekonomskog uređenja društva nije dovoljna, te da uspeh institucionalnih promena uveliko zavisi od nacionalne kulture, i promena na nivou cele nacije (Elste, Offe, Preuss, 1998:19). Ekonomska strana tranzicije se pokazala posebno problematičnom jer ekonomske aktivnosti čine veliki deo svakodnevice svakog pripadnika društva, neprestano ukazujući na probleme vezane za ekonomsku transformaciju društva. Kada se od nje odvoje apstraktni pokazatelji kojima se savremeni ekonomisti služe očito je da ekonomija sama jeste deo kulture (Beugelsdijk i Maseland, 2014:116). Društvene i kulturne promene u osnovnoj strukturi i vrsti modifikacija kulturnih institucija tokom nekog vremenskog perioda ogledaju se kroz kulturne obrasce (Koković 2005: 228). Primenjujući savremene ekonomske metode i teorije novi institucionalni ekonomisti uglavnom pokušavaju da izbegnu argumentaciju prisutnu u drugim društvenim naukama – argumentaciju da institucije nisu rezultat efikasnog rešenja ekonomskih problema (Granovetter u Biggard ed. 2002:88), već nešto mnogo kompleksnije. Ipak, kako se kulturni obrasci manifestuju kao ustaljeni načini ponašanja te stoga predstavljaju relativno stabilne pojave, oni su takođe i temelj institucionalizacije – kada se takva ponašanja nađu u okviru većih koherentnih celina prerastaju u institucionalizovano ponašanje, učestvujući u izgradnji institucije (Koković 2005: 228). Jedan od nedovoljno istraženih pristupa u sociologiji kulture je legitimacija kulturnih obrazaca, i sledstveno tome legitimacija institucija i institucionalnih sistema. Mehanizmi legitimacije kao socijalne činjenice zahvataju u široko polje kulture, uključujući socijalnu strukturu, odnose moći i slično, pa se ne mogu posmatrati mimo toga (Berger, Luckmann, 1991. Searl, 1996). Sa svoja četiri funkcionalna nivoa, prema Bergeru i Lukmanu, legitimacija povezuje čitav socio-kulturni svet zajednice i pripadajućih individua. U kontekstu postsocijalističke tranzicije u Srbiji stanje ekonomske kulture se posebno manifestuje na relacijama između institucija svojine, tržišta i nacionalne države, kao specifičnih artikulacija srpske kulture, i za njih vezane kulturne obrasce.

Disertacija je imala za cilj da pruži uvid u odnos između institucija svojine, tržišta i države kao jednog institucionalnog sklopa iz perspektive ekonomske kulture, a oslanjajući se prvenstveno na legitimaciju institucionalnih i kulturnih obrazaca i sistema. Imajući u vidu složenost zadatka – stanje u savremenom srpskom društvu trebalo je objasniti i iz istorijske perspektive – bilo je neophodno kombinovati različitu vrstu građe i evidencije, i u skladu sa tim različite metode opisa, analize i interpretacije. Pored istorijske građe i radova autora koji su istraživali socioekonomske aspekte srpskog društva i istorije korišćena je empirijske evidencija prikupljena u okviru Evropskog istraživanja vrednosti (EVS) i Projekta jugoistočnog socijalnog istraživanja (SEESSP). Pomenuta empirijska građa obrađna je klaster analizom kako bi se utvrdili legitimacijski obrasci koji korespondiraju kulturnim obrascima u savremenom srpskom društvu. Korišćenjem istorijske i savremene evidencije trebalo je utvrditi kakvu ulogu u srpskoj ekonomskoj kulturi ima institucija tržišta, i u kakvom je odnosu sa institucijama svojine i države, kao i kako se to menjalo kroz razvoj srpske države od XIX veka naovamo – kako se u ovom kulturno-institucionalnom trouglu organizovao ekonomski život srpskog društva.

U teorijsko-metodološkom pogledu pokazalo se da su legitimacijski mehanizmi solidni pokazatelji kulturnih obrazaca čak i kada korišćeni podaci nisu optimalni. Sa druge strane, a nimalo neočekivano, ispostavilo se da uvođenje tržišnih mehanizama u ekonomiju društva kontekstualno uslovljen postojećim institucionalnim ograničenjima vezanim za svojinu i državno uređenje, kao i šire kulturne obrasce i etičke norme društva. Ne može se govoriti o uvođenju ili neuvođenju tržišne ekonomije, već o specifičnim tržišnim mehanizmima i njihovoj strukturi i poziciji u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti i kulturi društva.

Kada je reč o srpskom društvu, identifikovani kulturni obrasci potvrđuju nalaze drugih autora o kulturi u kojoj značajno mesto zauzimaju egalitaristički principi, kolektivizam, i oslanjanje na državu kao dominantnog ekonomskog arbitra. Istorijska analiza takođe sugeriše da takva kultura nije rezultat višedecenijskog socijalizma, već joj koreni sežu mnogo dalje u prošlost, pojavljujući se kao karakteristika zajednička različitim socio-političkim uređenjima. Kulturni obrasci iz prve decenije XXI veka ukazuju da postoji legitimacijski deficit kad je u pitanju tržište. Tržište u srpskoj kulturi nije institucionalizovano kao mehanizam pogodan za distribuciju bogatstva, odnosno, većina kulturnih obrazaca ne pozicionira tržište kao dobar kriterijum regulacije materijalnih nejednakosti. Takođe, iako većinu kulturnih obrazaca karakteriše preferencija privatne svojine, uočljiva su opredeljenja uspostavljena etičkim normama koje važe u srpskom

društvu. Na osnovu rezultata se, iako posredno, sa sigurnošću može tvrditi da se etička norma relativnog egalitarizma u funkcionalnom (kao najpogodniji mehanizam kroz koji se norma manifestuje i reprodukuje) i legitimacijskom smislu (uspostavljanjem odnosa institucionalne međuzavisnosti) oslanja na instituciju države, a ne tržišta. Razlog dominacije ovakvog kulturnog obrasca počiva u dugotrajnosti tranzicije, izostanka istinskih reformi i neizvesnosti u pogledu pravca promena. Ova tranzicijska dugotrajnost i neizvesnost dovela je do još jedne kulturne karakteristike a to je postojanje značajnog udela kognitivno disonantnih legitimacijskih i kulturnih obrazaca.

Zaključak na koji istraživanje upućuje svodi se na tri tačke: ekonomski prosperitet naroda zahteva kulturne obrasce koji nisu ambivalentni, već nude jasno usmerenje ekonomskog delanja pojedinca; jedan od preduslova pomenutog je stabilnost institucionalnih okvira u kojima se ekonomski život odvija, što je stanje koje Srbiju danas karakteriše; i konačno, pored stabilnosti i jasnog vrednosnog usmerenja, ekonomska kultura u Srbiji u podjednako meri zavisi i od sposobnosti samog društva da konačno eliminiše kulturne obrasce i norme za koje postoji savremena alternativa. Pored ovih neposrednih zaključaka, teorijski okvir i rezultati samog rada predstavljaju, otvaranjem novih pitanja, solidnu osnovu za buduća istraživanja ekonomske kulture u Srbiji.

Abstract

The role of culture in social changes appears as unavoidable topic in the context of post-socialist transition. It turned out that institutional transformation of political and economic systems is not sufficient and that social success of institutional changes depends on culture, and requires changes at the national level (Elster, Offe, Preuss, 1998:19). Economic transition has proven particularly problematic given that economic activities make a significant part of daily routine for every member of a society, hence constantly bringing about problems related to economic transformation of a society. Looking beyond abstract indicators contemporary economists rely on economy is obviously part of culture (Beugelsdijk i Maseland, 2014:116). Social and cultural changes in structure and substance of social institutions are manifested over time as changes in cultural patterns (Koković 2005: 228). By applying contemporary economic methods and theories new institutional economists try mainly to avoid an argument present in other social sciences – institutions are not a result of efficient solution to economic problems (Granovetter u Biggard ed. 2002:88), but rather something much more complex. Cultural patterns as habitual behavioural models manifest relatively stable phenomena, and make foundation for institutionalization – when such behaviour finds itself within larger coherent units it turns into institutionalized behaviour, contributing to institution building (Koković 2005: 228). One of the less explored directions in sociology of culture is legitimation of cultural patterns, and subsequently legitimation of institutions and institutional systems. Legitimizing mechanisms as identifiable social facts reach into a broad field of culture, including social structure, power relations and similar, and therefore cannot be analyzed separately (Berger, Luckmann, 1991. Searl, 1996). With four functional levels, according to Berger and Luckmann, legitimation connects all socio-cultural world of a community and its members. In the context of post-socialist transition in Serbia the state of economic culture is manifested through relation between institutions of property, market and national state, as specific articulations of Serbian culture and relevant cultural patterns.

The goal of the thesis was to provide insight into a relationship between institutions of property, market and the state as an institutional entity from the perspective of economic culture, relying primarily on legitimation of institutional and cultural patterns and systems. Having in mind complexity of the task – contemporary Serbian society had to be explained from economic culture perspective – it was necessary to combine a variety of sources and evidence, and accordingly a different ways of description, analysis and interpretation. Apart from historical evidence and works of scholars dealing with socioeconomic aspects of Serbian society and history two other sources of evidence were used: European Values Survey (EVS), and Southeastern European Social Study Project (SEESSP). This empirical evidence was analysed using cluster analysis in order to explore legitimation patterns that correspond to cultural patterns in contemporary Serbian society. Recent empirical evidence was used to assess the role market as an institution plays in Serbian economic culture, and its relation to institutions of property and the state, as well as changes from XIX century onwards – to analyse how economic life of Serbian society was organised in this cultural-institutional triangle.

From methodological and theoretical side legitimation mechanisms proved to be solid indicators of cultural patterns, even if data used was not optimal. On the other hand, and not unexpected, introduction of market mechanisms into a national economy turned out to be dependent on the context defined by existing institutional boundaries related to property and state organization, as well as more general cultural patterns and ethical norms. We cannot simply talk about introduction of market economy, but rather about specific market mechanisms and their structure and position in general economic practice of a society.

Regarding Serbian society specifically, identified cultural patterns coincide with conclusions of other authors where egalitarian principles, collectivism and reliance on the state as a dominant economic player have prominent role. Historical analysis also suggests that such a culture is not a result of many decades of socialism but rather its roots reach much farther into the past, as a constant common to different socio-political systems. Cultural patterns from the first decade of XXI century suggest legitimation deficit in relation to the market. The market is not perceived as a mechanism appropriate for wealth distribution, and majority of cultural patterns do not perceive market as a good criteria for inequalities regulation. Also, even though most cultural patterns suggest preference towards private property, the norm linked to accumulation and liberties to use property leads to ethical norm of Serbian society. Given the results, and although indirectly, it can be claimed with certainty that ethical norm of relative egalitarianism in functional (as the most appropriate mechanism to uphold and reproduce the norm) and legitimation (by establishing

institutional interdependence) sense rely on the state as an institution – not the market. Long lasting transitional uncertainty and lack of real reforms can be pointed at as reasons for identified situation in Serbian society and culture, as well as a cause of cognitively dissonant legitimation and cultural patterns.

The research suggests conclusion in three main points: economic prosperity of a society requires unambiguous cultural patterns which can provide clear guidance for economic action of an individual; one of the preconditions is stability of the framework in which economic life happens, something we can with caution claim is the situation in Serbia today; and finally, apart from stability and clear value orientation, economic culture in Serbia depends equally on ability of society itself to eliminate cultural norms and patterns for which there is a modern alternative. Apart from these conclusions theoretical framework and results of this work by opening new questions present a solid ground for future research of economic culture in Serbia.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Ekonomska kultura i institucije svojine i tržišta.....	18
2.1. Društvene činjenice, institucionalizacija i legitimacija – kultura i znanje društva.....	20
2.2. Socijalno pozicioniranje ekonomije kao definisanje kulturnih normi i vrednosti.....	25
2.3. Ekonomija i kultura – kultura ekonomije.....	30
2.4. Institucije i kultura.....	55
2.5. Svojina i tržište, institucionalno i kulturno poprište ekonomske tranzicije.....	69
2.5.1. Institucija tržišta.....	70
2.5.2. Institucija svojine.....	77
2.5.3. Tržišta i svojine – institucionalna međuzavisnost.....	81
2.6. Teorijsko-metodološki nacrt istraživanja.....	83
2.7. Istorija i dinamika promena.....	85
3. Istorijski osvrt na kulturne obrasce i institucionalne karakteristike društvenog uređenja u Srbiji.....	
3.1. Prvi period, do I svetskog rata.....	93
3.2. Period između dva svetska rata.....	106
3.3. Druga Jugoslavija i socijalistička modernizacija.....	111
3.4. Istorijsko izvišće srpske ekonomske kulture – rezime.....	121
4. Karakteristike ekonomske kulture u Srbiji nakon 2000.....	125
4.1. Politička, ekonomska i socijalna tranzicija u Srbiji.....	126
4.2. Ratovi, izolacija i demografske promene.....	134
4.3. Efekti poslednje decenije XX veka.....	137

4.4. Srpska ekonomska kultura – uvod u predstavljanje i analizu podataka.....	140
4.4.1. Analiza podataka – predstavljanje rezultata i opis legitimacijskih obrazaca..	156
4.4.2. Analiza podataka – interpretacija rezultata, klasteri kao manifestacije kulturnih obrazaca savremene Srbije.....	170
4.4.3. Ekonomska kultura u Srbiji na početku III milenijuma - zaključci na temelju EVS i SEESSP podataka.....	180
5. Zaključak.....	201
6. Literatura.....	213

1. Uvod

Ni druga decenija XXI veka Srbiji i srpskom društvu nije donela ekonomski prosperitet očekivan nakon napuštanja socijalizma. Deo razloga se sigurno može naći u ratovima koji su obeležili devedesete godine prošlog veka, kao i u ekonomskim i političkim sankcijama koje u samoj Srbiji, a i u međunarodnom okruženju, čini se predstavljaju nerazdvojnu celinu. Deo razloga se takođe može objasniti migracijama koje su se od početka devedesetih godina dešavale i to ne samo kao rezultat često pominjanog odliva mozgova, već i priliva značajnog broja stanovnika. Kao rezultat se pojavljuje i posledična reorganizacija postojećih društvenih mreža, kao proces koji je poremetio postojeću ekonomsku praksu u društvu. Razlozi su brojni i većina njih je direktno ili indirektno povezana sa procesom tranzicije – sa uzrocima koji su do nje doveli ili sa uzrokovanim posledicama. Korektnost odgovora, dobijenih iz te pozicije, ne bi trebalo dovoditi u pitanje, ali nam oni ne nude i suštinsko objašnjenje zašto je ekonomski prosperitet u Srbiji izostao. Pogled na srpsko društvo kao na kulturnu zajednicu, njenu današnju fizionomiju i istorijsku genezu, nudi dubinski uvid i objašnjenje dela razloga za stanje savremene Srbije – razloga koji prvenstveno potiču, ali i imaju uporište imaju u srpskoj kulturi i društvu. Uloga ekonomske kulture u procesima institucionalnih promena u Srbiji problem je kojim se ovaj rad bavi, u pokušaju da objasni savremenu socio-ekonomsku poziciju srpskog društva.

Tranzicija postsocijalističkih zemalja kao poduhvat institucionalne transformacije političkog i ekonomskog uređenja društva otvorio je, za neke neočekivano, pitanje uloge kulture u društvenim promenama. Pokazalo se da institucionalne promene same po sebi nisu dovoljne, kao i da je uspeh institucionalnih promena i uloga novih institucija u značajnoj meri uslovljena širim društvenim kontekstom. Formalne institucije uređuju ekonomske i političke sisteme i počivaju eksplicitno ili implicitno, između ostalog, i na čitavom spletu kulturnih elemenata. Ti kulturni elementi pomenutim institucijama pružaju

utemeljenje i oslonac kroz kontekst, mesto, ulogu i značenje u konkretnom društvu. Na individualnom nivou, svaki pripadnik društva, bio toga svestan ili ne, poseduje znanje neophodno za postojanje institucije. Ovo znanje uključuje poznavanje individualnih i kolektivnih vrednosti i simbola, socijalnih struktura i pozicija, kulturnih obrazaca i modela ponašanja, i razumevanja konteksta i relevantnosti.

U svom inicijalnom stadijumu postsocijalistička tranzicija redefiniše postojeći političko-ekonomski institucionalni poredak, dovodeći u pitanje svrsishodnost znanja kojim pojedinac raspolaže. Iz sociološke perspektive društvena zajednica se identifikuje i legitimiše kroz eksplicitne i implicitne mreže značenja, proisteklih iz relevantnih kulturnih elemenata. Opšti institucionalni okvir tranzicije je nacionalna država. Stoga se, kao fundamentalno važan predmet istraživanja, nameće nacionalna kultura kao osnovni nosilac formalnih institucionalnih sistema jednog društva. „Promene na političkoj i ekonomskoj ravni moraju biti praćene promenama na nivou nacije“ (Elster, Offe, Preuss, 1998:19). Jedino se tako mogu razumeti dometi i problemi tranzicija postsocijalističkih društava, bilo da pripadaju bivšem Varšavskom paktu ili, poput Srbije, socijalističkoj Jugoslaviji.

Sama promena u formalno-institucionalnoj ravni nema istu dinamiku i karakter kada su u pitanju politička i ekonomska strana tranzicije. Iz perspektive individue, tranzicija jednopartijskog političkog sistema u višepartijski je, pod uslovom postojanja političke volje i konsenzusa, relativno jednostavna. Građanima uz, uslovno rečeno, obavezu povremenog učestvovanja na izborima, donosi veće političke i individualne slobode ili makar nominalno veći broj opcija, koje mogu ali ne moraju iskoristiti. Otvaraju se nove mogućnosti, a obaveze uglavnom nisu sankcionisane i svode se na dobrovoljno učestvovanje. Sa druge strane, ekonomske promene u mnogo većoj meri zadiru u individualnu i društvenu svakodnevicu, i to kroz nužnost obezbeđivanja resursa neophodnih za život. Svakodnevicu posla, rada i okolnosti u kojima se rad obavlja je nakon tranzicije konstituisana na drugačiji način, što često stare kulturne obrasce, društvene norme i obrasce ponašanja čini nefunkcionalnim ili samo delimično funkcionalnim, implicirajući potrebu za promenama u samoj kulturi.

O odnosu ekonomije i kulture u sociologiji i srodnim oblastima može se naći veliki broj radova, studija i istraživanja koji obuhvataju različite teorijske i tematske perspektive: od klasičnih radova Maksa Vebera (Karl Emil Maximilian "Max" Weber) o protestantskoj etici i duhu kapitalizma i Dirkemove (David Émile Durkheim) studije o podeli rada i društvenoj solidarnosti, do savremenih radova poput Hofstedeovog istraživanja o kulturnim posledicama društvenih vrednosti povezanih sa radom, Inghartovog istraživanja vrednosti, ili Hamden-Tarner i Trompenarsovog (Charles Hampden-Turner i Alfons Trompenaars) istraživanja o različitosti nacionalnih kultura kapitalizma. Ova raznolikost pristupa i tema delimično je uslovljena samom višeznačnošću pojma kulture, ali i samog pojma ekonomije. Kompleksnost pojava i fenomena koja pomenuta dva pojma obuhvataju dozvoljava značajnu istraživačku slobodu i kreativnost u odabiru pristupa i problema u izučavanju kulture i ekonomije. To je posebno uočljivo u pristupima koji ukrštaju brojne nacionalne modele ekonomske prakse sa različitim društvima i kulturnim i vrednosnim sistemima. Raznovrsnosti teorijskih i metodoloških pristupa objedinjava jedna zajednička karakteristika – odvojenost i u izvesnoj meri antagonizam između kulture i ekonomije. Stanovište na koje se ovaj rad oslanja je razumevanje da ekonomija i jeste kultura. Iz sociološke perspektive sasvim legitimno ovakvo stanovište mnogi ekonomisti doživljavaju kao u najmanju ruku kontroverzno. Međutim, ovaj rad i jeste sociološki doprinos izučavanju ekonomije i stoga se mora oslanjati na široko shvatanje ekonomije kao kulture.

Beugelsdijk i Maseland (Beugelsdijk, Maseland, 2014) razmatrajući odnos ekonomije i kulture navode da najveći broj određenja kulture ukazuju na četiri osnovna svojstva. Kultura je ljudska tvorevina, sadrži ideje i poglede na svet koji stoje iza ponašanja, ukazuje na razlike između kolektivnih identiteta, i konačno, prema individui je postavljena kao datost, kao i fizički svet koji nas okružuje. Kultura predstavlja bihevioralne i idejne strukture koje se čine suštinskim za konstruisani identitet zajednice (Ibid., 13). Porter, ne dovodeći u pitanje osnovne postavke koje navedena određenja nude, definiše ekonomsku kulturu kao "skup verovanja, stavova i vrednosti koji nosi ekonomske aktivnosti, organizacije i druge institucije" (Porter u Culture Matters, 2000). Tipični elementi ekonomske kulture obuhvataju: verovanja, stavove i vrednosti kao skup bazičnih principa na kojima se temelji percepcija o svetu i okruženju; ekonomske aktivnosti kao kulturno i kontekstualno utemeljene obrasce ponašanja, odnosno uloge, organizacije i institucije kao

strukture uz koje se percepcija i ponašanje vezuju. Iako se ovim određenjima verovatno mogu naći manjkavosti ona ipak definišu polje ekonomske kulture kao ekonomsko ponašanje koje je utkano u idejne strukture zajednice kojoj individua pripada.

Međutim, problem kojim se ovaj rad bavi zahteva još nešto preciznije i uže određenje, ne odbacujući naravno samu definiciju kulture, već se fokusirajući na specifičnosti društvene pojave iz koje je istraživački problem izveden. Postsocijalistička tranzicija je proces institucionalnih promena, koji u svom ekonomskom aspektu obuhvata prvenstveno instituciju svojine i instituciju tržišta. To je sa jedne strane promena dominantnih oblika svojinskih prava i obaveza, i odnosa kolektivne, državne i individualne svojine, a sa druge strane i uvođenje tržišta kao dominantnog mehanizma organizovanja ekonomskih aktivnosti u oblastima u kojima to do tada nije bio slučaj. Stoga je specifičan deo ekonomske kulture kojim se ovde bavimo prvenstveno vezan za ove dve institucije – svojine i tržišta.

Naravno, uvođenje institucija u istraživanje kulture nosi i neke probleme. Iako u idealnom slučaju institucije predstavljaju specifične artikulacije kulture, jasno definišući obavezujuća pravila koja se odnose na delove društvenog života koje zajednica smatra posebno važnim, brojne su situacije u kojima institucije nisu spontani proizvod kulture zajednice. Naime, teško da se može govoriti o nekakvom prirodnom istorijskom toku institucionalnih promena u slučaju postsocijalističke tranzicije. Te su promene došle kao posledica političkih dešavanja i odluka koje su se odvijale suviše brzo da bi se moglo govoriti o promenama koje su predstavljale formalizaciju nekakvih stabilnih kulturnih struktura ili obrazaca. Uz to, značajan podsticaj za prelazak na tržišnu privredu i transformaciju, posebno u slučaju socijalističke Jugoslavije, društvene i državne svojine stizao je izvan granica zemlje i kulturnih zajednica koje su tu zemlju činile. Međunarodni kontekst obeležen „padom gvozdene zavese“ na političkom planu, i pobedom kapitalizma kao superiornog ekonomskog sistema na ekonomskom planu doveo je do opšteg shvatanja da sa promenama treba požuriti, kako bi se što pre uhvatio „priključak“ sa razvijenim zemljama zapadne Evrope.

Pritom, potpuno je skrajnuta bila činjenica da se i kapitalizmi evropskih država značajno razlikuju, posebno u pogledu svojinskih prava, organizacije, pozicioniranja i mehanizama kontrole tržišta, kao i normi vezanih za odnos individualnog interesa prema javnom. U Srbiji su ova pitanja dodatno marginalizovana angažovanjem države i politike u sukobima na teritoriji nekada jedinstvene zemlje.

Postsocijalistička tranzicija u Srbiji specifična je u tri osnovna aspekta. Prvo, reč je o zamrznutoj ili prolongiranoj tranziciji koja je posledica ograničenih i delimičnih formalno-institucionalnih promena tokom dužeg vremenskog perioda¹ koja je dodatno otežana ekonomskim sankcijama međunarodne zajednice. Drugo, Srbija je tokom devedesetih godina XX veka učestvovala u svim sukobima na prostorima koje je nekada obuhvatala Jugoslavija. Ovo učešće je, između ostalog, obuhvatilo i mobilizaciju i usmeravanje društvenih resursa i sredstava sa rešavanja problema društvene transformacije na podršku i finansiranje rata. Konačno, za razliku od zemalja istočne Evrope u kojima je socijalizam došao sa sovjetskim tenkovima (kao što je to bio slučaj u Poljskoj, Češkoj ili Mađarskoj), u Jugoslaviji je socijalistički poredak bio autohton, pojavio se prvenstveno kao rezultat odnosa društvenih i političkih snaga unutar zemlje nakon II svetskog rata. U tom smislu se period socijalizma u Srbiji pre može razumeti kao deo kulturnog i institucionalnog kontinuiteta u okviru duže istorijske perspektive, a ne kao realnost privremenog diskontinuiteta ili kao anomalija.

Argument o kontinuitetu ukazuje na još jedan aspekt istraživanja odnosa pojava koje se ovde analiziraju. Ponešto ambivalentan odnos između institucija i kulture dopunjen je sličnim odnosom države, odnosno nacije i kulture. Ako se ne može u svim slučajevima govoriti o institucijama kao artikulacijama kulture² da li je moguće govoriti o nacionalnoj kulturi? Mogu se čuti kritike u pogledu objašnjavajućeg doprinosa pristupa institucijama kao kulturnim tvorevinama, kao i u kojoj meri se kultura može pripisati nekoj predefinisanoj zajednici poput nacije (Beugelsdijk, Maseland, 2014:14). Tako se u ovom trouglu nacije, institucije i kulture krije nekoliko pitanja koje na početku treba pomenuti.

¹ Ove promene prvenstveno obuhvataju zakone i naročito njihovu implementaciju u oblastima svojine i tržišnog uređenja ekonomije.

² Zapravo, institucije su uvek artikulacije kulture. Ovde je pitanje da li su institucije artikulisane u kulturi u kojoj su prisutne, ili su artikulisane u jednoj kulturi pa naknadno prenesene na drugu kulturu.

Nacionalna kultura je samo jedan apstraktni nivo poimanja i razumevanja društvene zbilje. U nekim slučajevima može se desiti da određene vrednosne, normativne i bihevioralne sklopove deli gotovo cela populacija, bez obzira na društveni sloj, profesiju, region, ili etničku pripadnost. Ipak, mnogo je verovatnije, imajući u vidu veličinu nacije kao društvene grupe, da je nacionalna kultura heterogena tvorevina, a ne monolit. Stoga je adekvatnije pristupiti nacionalnoj kulturi kao strukturi koju sa jedne strane karakteriše veći ili manji nivo kulturne fragmentacije, a sa druge dominantni kulturni obrasci karakteristični za populaciju kao celinu.

Sa druge strane, kako institucije jednog društva mogu biti njegove autentične artikulacije, isto tako mogu biti i nametnute od spolja, kao što je to slučaj bivših kolonije gde je institucionalno uređenje nametnuto od strane osvajačke kulture. Kada je institucija nametnuta uočava se specifičan problem na relaciji institucija-kultura. Uobičajena podela na formalne institucije, sankcionisane od strane države, i neformalne, koje zajednica sama sankcioniše, jedna je od manifestacija ovog problema. Formalne institucije pripadaju onom delu institucija za koje ne mora važiti tvrdnja da predstavljaju artikulaciju kulture društva čiji život uređuju. U svakodnevicu se to manifestuje kao tenzija između zakona i običaja, pa problematična institucija može imati vrlo nizak stepen legitimiteta u društvu. Na primer, u Srbiji su stvorene osnovne institucionalne pretpostavke za stvaranje tržišta rada, promenom vlasničke strukture i diferenciranjem elite preduzetnika i mase najamnih radnika. Nastala neravnoteža moći je u korist elite i njihov se uticaj vidi kroz zakonodavstvo. Sa druge, strane radna snaga je dezintegrisana i fragmentisana, a veliki disbalans moći i uticaja sugerise da će se možda javiti potreba stvaranja nekih novih formi organizovanja radnika organizacije (Novaković u zborniku Ekonomija i sociologija, 2007). Ako pretpostavku o mogućim formama radničkog organizovanja ostavimo po strani, novonastalo tržište (rada) teško da može imati legitimitet kod radnika ukoliko ne uspe da iole zadovolji makar minimum njihovih potreba i očekivanja u pogledu životnog standarda ili egzistencijalne sigurnosti.

Legitimitet definiše i reprodukuje status neke institucije u društvu i legitimaciju kao proces kojim se taj status uspostavlja. Tako se legitimitet pojavljuje kao dobar indikator društvenih promena na relaciji između institucija i kulture. Do kraja osamdesetih godina

XX veka jugoslovenska društva su prošla kroz proces koji je karakterisao gubljenje velikog dela političko-identitetskog legitimiteta što je predstavljalo unutrašnji impuls ka raspadu zemlje. Sa druge strane, s obzirom na ekonomske probleme zemlje, može se zaključiti da je i legitimitet ekonomskog sistema u istoj meri erodirao. Međutim, da li je to stvarno i bio slučaj? Teško da ćemo ikad moći da dođemo do potpunog i zadovoljavajućeg odgovora, ali je neophodno postaviti pitanje: da li je nezadovoljstvo političkim monopolom nad ekonomijom, i ograničenjima koja su se odnosila na svojinska prava, privatno preduzetništvo i ekonomsku inicijativu bilo dovoljno za potpunu delegitamaciju ekonomskog sistema društva?

Ne ulazeći u detalje razlika između ekonomskog i političkog sistema društva, treba istaći da se uvođenjem višepartijskog sistema ukida monopol, ali vrlo retko (u slučaju nekih postsocijalističkih društava lustracija je takav slučaj) i već postojeća politička opcija. Sa druge strane, tržišna ekonomija uveliko umanjuje monopol države, ali otvara pitanje procene čega smo spremni da se odrekemo da bismo uživali koristi tržišne ekonomije. Za razliku od političkog sistema koji legitamaciju crpe iz postojanja različitosti političkih i ideoloških opcija, ekonomski sistem države mora počivati na jedinstvenim standardima. Česta „mantra“ tranzicionih „propovednika“ je bila da se zarad potencijalnog ekonomskog prosperiteta koje tržišna ekonomija donosi moramo odreći sigurnosti (prvo posla, zatim pomoći pri zapošljavanju, pa punog zdravstvenog osiguranja, i tako dalje). Iskustvo nam govori da su građani ne samo Srbije, već i ostalih tranzicionih zemalja lako prihvatili tržište, ali da je spremnost na odricanje od sigurnosti, tačnije gubljenje već posedovanih prava, bila daleko manja. Ali problem nije bio samo gubljenje postojećih privilegija ili prava, već korenit kulturni zaokret, uključujući i preispitivanje nekih od temeljnih etičkih postavki zajednice poput, individualnog prava na sticanje bogatstva, poželjnog i prihvatljivog sistema distribucije društvenog bogatstva ili nivoa prihvatljivih materijalnih razlika koji je trebalo načiniti, što svakako nije moguće u kratkom vremenskom periodu. Nemogućnost uspostavljanja jakih legitimacijaskih mehanizama između novih ekonomskih institucija i sistema u celini sa jedne, i kulture sa druge strane neumitno je vodila ka slabom ili selektivnom prihvatanju novih „pravila igre“.

Logično, postavlja se pitanje kakav tržišni ekonomski sistem ima izgled na uspeh u postsocijalističkoj Srbiji. Odgovor na to pitanje leži u detaljima koji karakterišu društvo i postojeće kulturne obrasce. Ovaj rad je pokušaj pronalaženja odgovora na pitanje kako su u ekonomskoj kulturi Srbije strukturisane i pozicionirane institucije svojine i tržišta, odnosno, kakav je širi kulturno-ekonomski obrazac, koji pomenute dve institucije obuhvata, karakterističan za Srpsko društvo. Iako je osnovno interesovanje za ekonomsku kulturu kroz institucije svojine i tržišta u Srbiji poteklo iz aktuelnih tranzicionih problema, pa su savremeni kulturni obrasci u centru pažnje, istorijski kontekst ili pozadina neophodni su za razumevanje savremenosti, jer je svaka savremenost dete prošlosti.

Proučavanje postsocijalističke tranzicije i njenih rezultata u okvirima šireg socijalno-istorijskog konteksta nosi dve pogodnosti. Prva je mogućnost korišćenja savremene empirijske građe i evidencije u analizi kulturnih i institucionalnih karakteristika savremenog srpskog društva. Druga je razumevanje društvenih procesa čiji je rezultat današnje stanje, naročito sa stanovišta konkretnih kulturnih i institucionalnih modela i socijalne strukture srpskog društva kroz istoriju. Treba naglasiti da se ne radi o apstraktnim kategorijama i kulturnim fenomenima, već o konkretnoj socijalnoj strukturi i grupama koje je čine, kao i kulturnim obrascima i stilovima ophođenja i odnosa prema konkretnim situacijama, karakterističnim za Srpsko društvo u celini.

Kultura kao generički pojam obuhvata različite dimenzije i aspekte društvenih fenomena. Proučavanje zajednice kao celine nalaže razlikovanje kulture društva od kulture individualnog pripadnika tog društva. Takođe, treba imati u vidu i razliku između aktuelne kulture i kulturnog nasleđa (Koković, 2005), jer istorijska perspektiva na posmatrane društvene promene to nalaže. Konačno kultura, između ostalog, predstavlja i sredstvo kojim zajednica zadovoljava svoje potrebe u datom okruženju: sadrži kognitivnu dimenziju, odnosno obezbeđuje pripadnicima društva da od okruženja u kome žive konstruišu sistem koji se doživljava kao stvarnost; i takođe, akcionu dimenziju, jer pripadnicima društva obezbeđuje mehanizme, procedure i modele ponašanja, neophodne da bi se u određenoj definiciji stvarnosti postigao neki cilj ili rezultat. Kultura se tako javlja sa jedne strane kao mehanizam konstruisanja specifične slike sveta, odnosno stvarnosti, a sa druge strane kao, uslovno rečeno, skup alata (kao znanja), neophodnih za snalaženje i

preživljavanje u toj konkretnoj stvarnosti. U tom smislu se rad Pitera Bergera i Tomasa Lukmana *Socijalna konstrukcija stvarnosti* (Berger, Luckmann, 1991) nameće kao jedno od polazišta i okvir za analizu fenomena i procesa koji u svojoj suštini pripadaju domenu sociologije kulture. Osnovna teorijsko-metodološka prednost ovakvog pristupa počiva u analizi i utvrđivanju mehanizama kojima se istinito i stvarno uspostavljaju i održavaju kao deo društvenog dogovora pripadnika grupe, odnosno kako jedna grupa uspostavlja i održava referentni okvir koji se individualnim pripadnicima društva manifestuje kao stvarnost. Kada se jednom utvrdi koji elementi takvu stvarnost čine, postavljen je temelj za proučavanje kulturnih i institucionalnih obrazaca u datom socijalnom kontekstu.

Kulturni kompleksi ili strukture obično se manifestuju i u kolokvijalnom govoru kao česta mesta, zapažanja i izreke. Za ilustraciju, dovoljno je vratiti se u vreme tranzicionih početaka u Srbiji. U to vreme mogle su se, najčešće u šali, čuti dve karakteristične izreke ili tvrdnje: *našao sam idealan posao, ne radim ništa a primam dobru platu*, i, *niko mene ne može toliko malo da plati koliko ja malo mogu da radim*. Ne ulazeći u pitanje u kojoj meri su ove tvrdnje bile istinit indikator stanja (iako se mogu dovesti u vezu sa činjenicom da je institucija otkaza sa posla u socijalizmu bila u mnogo manjoj meri prisutna nego u kapitalizmu, što je otkaz praktično eliminisalo kao sankciju), one su odraz jednog specifičnog doživljavanja stvarnosti u kojoj je novčana nadoknada u velikoj meri odvojena od kvaliteta i rezultata rada. Poruke ove vrste nisu se mogle čuti samo u neformalnim situacijama već i na događajima od velikog javnog značaja. Jedan govor ostaće zapamćen po izjavi: „*Ako ne umemo da radimo, umemo da se bijemo*“³! Pomenuti događaj je, doduše, imao specifičnu političku ulogu u datom kontekstu, ali je nedvosmisleno deo istog korpusa srpske kulture iz koga potiču i prve dve pomenute izreke. Konačno, i slogan (*Ne moram da radim sledećih dvadeset godina. Ostvario sam srpski san*⁴) vidljiv na promotivnom štandu Lutrije Srbije 2009. godine na početku Knez Mihajlove ulice u Beogradu čini se da pripada istom kulturnom korpusu, ukazujući na dugo trajanje kulturnog obrasca koji se kroz pomenute iskaze manifestuje.

³ Slobodan Milošević je ovu rečenicu rekao u razgovoru sa predstavnicima opština Srbije, aprila 1991. Videti: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=446487>.

⁴ Slika 1, sa početka rada.

Pored pitanja kakav se odnos prema instituciji rada iz ovakvih manifestacija može iščitati, i kakva ekonomska kultura inkorporira ovakve stavove, može se konstatovati da su te manifestacije izraz modela ponašanja koji odgovara referentnom sistemu društvene stvarnosti. U pogledu odnosa prema radu, instrumentalne vrednosti u Srbiji su slabo naglašene. Dobro plaćen posao često je jedini motiv, a faktor zanimljivosti posla, ili drugi aspekti gotovo da nisu prisutni kao rezultat u novijim istraživanjima u Srbiji (Pantić u Ekonomija i sociologija, 2007). Autor ovakve rezultate objašnjava kao posledicu visoke i dugotrajne nezaposlenosti.

Važno je imati na umu da, iako se slika sveta i modeli ponašanja mogu razlikovati na analičkom nivou, nemoguće je analizirati ih nezavisno, jer se oni sami konstituišu tek u odnosu jedno prema drugome i deo su širokog kulturnog kompleksa koji čini jedno društvo.

Institucije i institucionalni svet kao jedan sistem predstavljaju distilat kulture, relevantnu selekciju koja je artikulisana tako da je jasna svakom pripadniku društva, što iz aspekta istraživanja značajno pomaže pri identifikaciji fenomena i problema. Sa jedne strane, institucije olakšavaju akciju uveliko nas oslobađajući potrebe da stvaramo *ad hoc* procene (Offe, 1994:10), jer pružajući uputstva sugerišu akciju koju je u situaciji potrebno preduzeti. Sa druge strane institucije, time što kako Berger i Lukman ukazuju, transcendiraju postojanje individue, pojavljuju se kao sastavni deo sveta u kome individue žive, čineći jedan od gradivnih elemenata stvarnosti. Pripadniku društva institucije se javljaju kao činjenice stvarnosti a sociologu-istraživaču kao društvene činjenice. U svakom slučaju, institucije predstavljaju specifične artikulacije kulture koje kao sistem daju specifičan karakter društvenoj grupi kojoj pripadaju. Ukoliko su autentični društveni proizvod, one olakšavaju akcije pripadnicima društva, a ukoliko nisu mogu predstavljati ozbiljnu prepreku društvenoj akciji.

Institucije svojine i tržišta su tačke u kojima ekonomska tranzicija postsocijalističkih društava dobija svoj najdramatičniji izraz. U slučaju Jugoslavije i Srbije promene vezane za svojinu uključivale su i konceptualnu promenu – trebalo je pronaći model transformacije tri dominantne kategorije svojine: društvenu, državnu i privatnu, i stvoriti situaciju u kojoj bi privatna svojina imala dominantnu ulogu. Takođe, pripisana prava na

raspolaganje svojinom kao i obaveze koje iz tih prava proističu trebalo je prilagoditi novim institucionalnim okvirima tržišne ekonomije. U slučaju tržišta, trebalo je stvoriti uslove koji bi omogućili da se koordinacija ponude i potražnje, umesto pretežno političkim, sada odvija tržišnim mehanizmima. Iako se govori o tržištu i svojini kao instituciji, što one to na generalnom apstraktnom nivou i jesu, na praktičnom nivou primerenije je govoriti o institucionalnim sistemima. Koncept svojine se od društva do društva može razlikovati u mnogim instancama: definicija titulara svojine, naslednih prava, odnosa javnog i privatnog interesa u ostvarivanju prava nad svojinom, samo su neki od institucionalno regulisanih društvenih odnosa koji definišu karakter svojine u društvu.

Kada je u pitanju tržište, sam predmet ekonomskih transakcija određuje prvi od mnogih kriterijuma fragmentacije institucije pa i samog koncepta: od toga da li je reč o uslugama, fizičkim predmetima, intelektualnoj svojini, radu i tržištu rada, do, recimo, električne energije. U svakom od ovih fragmenata moguće je uočiti institucionalne celine i elemente koji čine institucije svojine i tržišta, dajući im specifičan karakter, jedinstven za svaku društvenu grupu i naciju. Struktura institucija kao celina koje inkorporiraju veći ili manji broj gradivnih elemenata upućuje na potrebu istraživanja šireg konteksta kome institucije pripadaju, konteksta koji se može označiti terminom ekonomska kultura – a manifestuje se i kroz vrednosti, norme i simbole koje dele pripadnici društvene grupe. Takođe, viđenje institucije kao složene strukture omogućava komparativnu analizu institucija različitih društava i odgovarajućih kulturnih okruženja. Komparativna analiza nije tema kojom se ovde bavimo, već je to evolucija institucija svojine i tržišta kroz karakteristike i promene u legitimacijskim i kulturnim obrascima u nacionalnim okvirima – analizom karaktera, strukture, i pozicije institucija svojine i tržišta u Srbiji tokom protekla dva veka. Istorijska perspektiva je neophodna ukoliko je razumevanje savremene postsocijalističke Srbije cilj.

Ukratko, institucije predstavljaju artikulacije kulture i kao takve imaju strukturu koja bliže određuje karakter i poziciju, a koja u socio-kulturnom kontekstu može obuhvatiti i monopol nad delom društvene prakse. Struktura i pozicija institucija definisana je kulturnim obrascima. Kulturni obrasci, a preko njih i struktura i pozicija institucija, mogu se čitati iz legitimacijskih iskaza. Grupa legitimacijskih iskaza čini legitimacijski mehanizam, a legitimacijski obrasci su konkretni i specifični načini korišćenja

uspostavljenih legitimacijskih mehanizama. Tako se u okviru jednog legitimacijskog mehanizma može formirati veći broj legitimacijskih obrazaca. Svaki legitimacijski obrazac odgovara kulturnom obracu i obratno – svaki kulturni obrazac kao svoju manifestnu stranu ima legitimacijski obrazac. Kako se legitimacijski obrasci mogu čitati iz raznovrsnih iskaza, fleksibilnost u izboru metode omogućila je da istorijska građa bude obrađena na način koji je blizak pristupu savremene socijalne istorije, a savremena građa metodom klaster analize. Klaster analiza se pokazala kao dobar izbor i kao potpuno komplementarna sa teorijskim okvirom, rezultirajući direktnom identifikacijom legitimacijskih i posredno kulturnih obrazaca, bez potrebe za komplikovanim interpretacijama. Sama ova činjenica govori u prilog mogućnosti proučavanja kulture kao institucija preko legitimacijskih mehanizama.

Od posebnog značaja je i operacionalizacija kulturnog obrasca kao složene tvorevine koja u najsvedenijem obliku obuhvata vrednosti, norme i obrasce ponašanja. Takođe, pojam kulturnog obrasca predstavlja solidnu polaznu osnova i temelj konceptualnog okvira za interpretaciju rezultata analize legitimacijskih iskaza. Konačno, kulturni obrazac u proučavanju ekonomske kulture u Srbiji, kao i proučavanju nacionalne kulture uopšte, ističe se kao dobar indikator kulturne fragmentacije na nacionalnom nivou. I kada je u pitanju broj različitih kulturnih obrazaca koji se odnose na istu oblast društvenog života, i kad su u pitanju linije po kojima se kulturna fragmentacija dešava, odnosno, kada je reč o tačkama u kojima su kulturni obrasci disonantni ili čak sukobljeni. Treba ipak imati u vidu da se ovo odnosi na deo rada koji se oslanja na analizu savremenih empirijskih podataka, jer istorijski podaci ne dozvoljavaju takvu vrstu analize. Uostalom, osnovna svrha istorijskog osvrta je identifikacija trajnijih kulturnih elemenata, zajedničkih sukcesivnim institucionalnim porecima radi boljeg razumevanja sadašnjice.

Nakon napuštanja socijalističkog ekonomskog modela, Srbija nije uspela da ostvari značajan ekonomski napredak, što pokazuju osnovni ekonomski pokazatelji o društvenom proizvodu, prihodu i standardu građana:

Životni standard u Srbiji je danas bolji nego tokom razdoblja Miloševića i daleko lošiji u poređenju sa osamdesetim, a posebno u odnosu na 1979. godinu (kraj Brozove epohe)? Frapantno je da su realne plate u Srbiji danas, 2010, manje nego 1971. Ako bi se posmatrala masa zarada (koja je dobar indikator standarda života), imajući u vidu pad broja zaposlenih, poređenje sa sedamdesetim i osamdesetim je poražavajuće⁵.

Izostanak ekonomskog napretka nakon izlaska zemlje iz socijalizma sugerise da srpsko društvo ne poseduje značajan kulturni kapital i potencijal iz koga bi se razvio institucionalni okvir pogodan za efektivnu upotrebu tržišnih mehanizama i razvoj tržišne ekonomije. Razloge, naravno, možemo ražiti u socijalizmu, ali se ne treba tu zaustaviti, već se osvrnuti i na društvena uređenja koja su socijalizmu prethodila. U Srbiji tokom celokupne njene istorije „nisu bili uspostavljeni ekonomski odnosi u kojima bi tržište predstavljalo osnovni regulacioni mehanizam“ (Lazić, 2011:254). Jedinice analize su institucionalni fenomeni (pravila, uloge, simboli i mehanizmi legitimacije) i korespondentna socijalna struktura, odnosno grupe koje su nosioci institucionalnih i kulturnih obrazaca i modela. Socijalizam je, dakle, u Jugoslaviji i Srbiji nastao kao rezultat unutar društvenih dešavanja u specifičnim istorijskim okolnostima, što mu daje status autentičnog, nenametnutog obeležja srpskog društva. Odatle sledi da se institucije i kulturni obrasci koji jugoslovenski i srpski socijalizam karakterišu mogu identifikovati i u periodima pre socijalističkog društvenog uređenja – tvrdnja, koja će u ovom radu biti proverena.

Fokusiranjem na deo ekonomske kulture koji se odnosi na institucije svojine i tržišta, ovaj rad treba da pruži detaljniji uvid u ovaj specifičan deo ekonomske kulture u Srbiji i odgovori na neka od konkretnih pitanja vezanih za odnos formalno-institucionalnih promena i njihove usklađenosti sa kulturnim obrascima srpske populacije. Konkretno, kakve su vrednosne i normativne dispozicije srpskog društva i kakvi su, iz perspektive kulture, poželjni temelji ekonomskog uređenja društva. Za razliku od postojećih radova na sličnu ili istu temu, ovde je oslanac na analizi legitimacijskih mehanizama, što je pristup koji do sada nije u značajnijoj meri korišćen. U tom smislu, doprinos ovog rada je

⁵ <http://www.cnp.rs/articles/view/12>

specifičnost pristupa sa jedne, i nova saznanja o ekonomskoj kulturi u Srbiji koja iz takvog pristupa proizilaze, sa druge strane.

Konačno, šta je hipoteza koju ovo istraživanje treba da proveri? Dugo trajanje tranzicije i njen ekonomski neuspeh govore da je pored institucionalnog, problem u postsocijalističkoj Srbiji i kulturne prirode. Sa jedne strane, institucije ekonomskog sistema očigledno nisu u stanju da donesu individualno i društveno blagostanje, i tu se uveliko radi o delovanju dva faktora: loša institucionalna rešenja koja nisu ekonomski valjana ili potpuna; i neusklađenost ekonomskih institucija sa širim kulturnim okruženjem koje, umesto da pospešuje, otežava funkcionisanje institucija. Sa druge strane, problem na koji posebno ukazuje dugotrajnost neuspešne tranzicije, srpska kultura ne uspeva da tokom dve decenije ponudi alternativu i artikuliše funkcionalan ekonomski institucionalni obrazac kojim bi se takvo stanje prevazišlo. Neuspeh u artikulisanju alternative upućuje na zaključak da je problem dublje kulturne prirode, i da predstavlja manifestaciju nemogućnosti uspostavljanja saglasnosti između proklamovanog opredeljenja za kapitalizam i tržišnu privredu sa jedne, i dominantnog kulturno-ekonomskog obrasca sa druge strane. Tako smo došli do tri zaključka, u vidu hipoteza, čiju validnost ovo istraživanje treba da proveri: *1. U srpskom kulturnom obrascu država kao institucija ima dominantnu ulogu u uređenju ekonomskih odnosa ponude i potražnje, kao i distribucije društvenog bogatstva; 2. Primat države nad tržištem kao mehanizmom usklađivanja ponude i potražnje i distribucije materijalnog bogatstva istorijskog je karaktera i može se pratiti od prve polovine XIX veka naovamo; i konačno, 3. Norme svojine prisutne u ekonomskoj kulturi Srbije, kao i na njima temeljena praksa, otežavaju prihvatanje tržišnih mehanizma u ekonomskom životu srpskog društva.*

Rad je strukturisan tako da prvo poglavlje obrazlaže i postavlja teorijski, konceptualni i metodološki okvir kroz četiri celine. Prva celina bavi se odnosom ekonomije i kulture, uključujući i osvrt na referentne radove i autore čiji pristup karakteriše kulturna ili kulturološka perspektiva na odnos između društvenih grupa i ekonomske prakse, tačnije, fenomen ekonomske kulture. Druga celina bavi se institucijama kao kulturnim i ekonomskim fenomenima, ulogom institucija u širem socijalnom kontekstu, kao i odnosom između formalnih i neformalnih institucija. Takođe, deo je posvećen kapitalizmu kao

dominantnoj formi tržišno bazirane ekonomije društva, i posebno varijacijama koje se među kapitalističkim državama mogu na nivou kulture uočiti. Treća celina bavi se institucijama svojine i tržišta, naročito iz perspektive postsocijalističke tranzicije i društvene i institucionalne dinamike i razvoja. U tom kontekstu, u meri u kojoj je to relevantno za pomenute dve institucije, delimično je analiziran i odnos prema radu i uopšte kulturni modeli i obrasci vezani za ekonomske aktivnosti građana Srbije. Konačno, četvrti deo poglavlja detaljnije iznosi metodološki pristup na kome ovo istraživanje počiva. Oslanjajući se na sociologiju znanja i na mehanizme kojima se znanje institucionalizuje kao kulturna i društvena činjenica, iznosi se argument zašto je analiza mehanizama legitimacije društvenih činjenica i institucija pogodan pristup za proučavanje ekonomske kulture društva iz perspektive institucija. Takođe, objašnjava se i na koji način se ekonomska kultura manifestuje kroz institucije i mehanizme legitimacije i koji se društveni slojevi i strukture javljaju kao nosioci konkretnih institucija i kulturnih obrazaca. Ukratko, u prvom poglavlju se definiše terminološki i konceptualni okvir, sa kategorijama države, svojine i tržišta, i metodološki pristup izveden iz takvog okvira. Rezultat prvog poglavlja je analitičko-interpretativni okvir koji čini okosnicu ovog rada.

Drugo poglavlje bavi se istorijskim kontekstom i pravicima razvoja srpskog društva i ekonomske kulture, sa ciljem analize evolucije institucija tržišta i svojine. Istorijski pregled podeljen je u tri perioda koja su obeležena različitim državnim uređenjima: period od oslobođenja od otomanske uprave do Prvog svetskog rata, kada je Srbija stekla i konsolidovala sopstvenu nezavisnost; period između dva svetska rata ili period prve, monarhističke Jugoslavije; i period nakon drugog svetskog rata, odnosno socijalističke Jugoslavije. Korišćena istorijska građa ukazuje na postojanje jednog broja osnovnih kulturnih sklopova i atributa koji u oblasti ekonomske kulture i izgradnje ekonomskih institucija igraju vrlo važnu ulogu tokom svih perioda novije srpske istorije. Pomenuti kulturni obrasci analizirani su sa stanovišta demografskih procesa i društvenih grupa kao nosilaca tih obrazaca u Srbiji.

U trećem poglavlju analizira se ekonomska kultura u Srbiji nakon 2000. godine. Oslanjajući se na noviju empirijsku građu, istraživačke studije i dostupnu zvaničnu evidenciju, prvi korak je utvrđivanje osnovnih karakteristika socijalnog i političkog

konteksta u kome se aktuelna faza ekonomske transformacije odvija. U drugom delu poglavlja analizira se pozicija i karakteristike institucija svojine i tržišta u srpskoj ekonomskoj kulturi. Sve ovo, osnovne karakteristike, kulturni obrasci i modeli ponašanja koji definišu pomenute dve institucije, kao i legitimacijski mehanizmi kojima se pomenute institucije smeštaju u širi institucionalni okvir društva, analizirano je kao kulturni sistem tipičan za srpsko društvo. Takav sistem igra dvojaku ulogu: predstavlja razumevanje sveta i stvarnosti, tipično za srpsko društvo i njegove pripadnike sa jedne strane, dok sa druge strane ukazuje na poželjne i konkretne obrasce ponašanja koji su u datom svetu funkcionalni, a koje pripadnici društva, svesno ili nesvesno, uveliko praktikuju i primenjuju u brojnim životnim situacijama svakodnevice. Kada je pak reč o pripadnicima društva, u radu se razmatra i kakva je korespondencija između demografskog sastava i socio-ekonomske strukture srpskog društva sa jedne, i identifikovane nacionalne ekonomske kulture, obrazaca ponašanja i karakteristika institucija svojine i tržišta, sa druge strane. Iz ugla nacionalne kulture, ovo poglavlje treba da pruži i odgovor na pitanje u kojoj meri se može govoriti o socijalnoj, kulturnoj i institucionalnoj fragmentaciji ili segmentiranju srpskog društva.

U zaključnom poglavlju predstavljena je sinteza rezultata. Identifikovani kulturni obrasci i modeli savremenog srpskog društva stavljeni su u istorijski kontekst sa fokusom na kulturne obrasce i elemente koji se mogu identifikovati kroz sukcesiju socijalno-ekonomskih poredaka novije srpske istorije. Posebnim osvrtom na prostiranje autoriteta tržišta, nasuprot političkom autoritetu, i konkretnih rešenja vezanih za instituciju svojine, opet u odnosu na društvenu zajednicu, u sferi ekonomskog života srpskog društva razmotrena je priroda veze između ekonomskog života u Srbiji i ovih dveju institucija. Stepent koherentnosti kulturnih obrazaca i vrednosti koji se vezuju za pomenute dve institucije, kao i legitimacijski mehanizmi jasno govore o strukturi, položaju i snazi kojom utiču na organizovanje ekonomskog života u Srbiji. U zaključku se, oslanjajući se na rezultate istraživanja i analize, naglašava da kulturni obrasci i institucionalni kompleksi predstavljaju snažan faktor koji uslovljava društvene promene. To čine uspostavljanjem onoga što se može nazvati ciljevima i pravilima igre, kao interpretativnim obrascima i obrascima ponašanja, podrazumevajući i polja koja ne potpadaju pod rigidnu kontrolu institucija. Takođe, iznose se argumenti kao odgovori na pitanja zašto formalno-

institucionalne reforme i promene moraju počivati na razumevanju kulture društva i društvenih aktera, nosilaca te kulture. U zaključku se takođe sugerišu odgovori gde se nalaze društveno prihvatljiva ograničenja autoritetu tržišta u uređenju ekonomskog života društva, oslanjajući se na identifikovane društvene norme, vrednosti i razumevanje institucija svojine i tržišta u Srbiji. Drugim rečima, rad bi trebalo da pokaže i objasni gde i zašto bi formalno-institucionalne promene jačanja uloge tržišta nailazile na otpor i negodovanje građana Srbije.

Konačno, smeštajući rezultate u kontekst razvoja savremene srpske države, ovaj rad treba da utvrdi da li su sva dugotrajnija društveno-politička uređenja kroz koje je Srbija prošla u proteklih dvestotinak godina imala svoje uporište u nekoliko dugotrajnih kulturnih i institucionalnih karakteristika srpskog društva. Naravno, treba se ograditi od determinističkog tumačenja koje upravo navedeno može da sugeriše. Ono što bilo koja savremenost prepoznaje kao neminovni rezultat istorijskog sleda događaja u stvari je samo *post festum* objašnjenje kako smo i zašto stigli tu gde smo sada⁶. Takvo objašnjenje nikako ne može biti i dokaz da sadašnjost nije mogla biti drugačija.

Utvrđiti da u ekonomskoj kulturi Srbije postoje kulturni obrasci koji su imali značajnu ulogu u svim društvenim periodima i uređenjima posredno bi predstavljalo i potvrdu da su na istim temeljima mogući različiti ishodi. Svaki institucionalni poredak legitimše se tvrdnjama da je najbolji za društvo te se tako opravdava monopol na uređenje društva. Ono na šta poredak ne može da polaže pravo jesu norme, vrednosti i kulturni i obrasci ponašanja društva koje je u trenutku sopstvenog uspostavljanja poredak zatekao. Ovaj rad ima za cilj da ukaže upravo na takve obrasce, vrednosti i modele ponašanja na ekonomskom nivou funkcionisanja srpskog društva, kao temelje koje svaki poredak mora da uvaži ukoliko želi da se pred građanima pojavi kao legitimna materijalizacija nacionalnog kulturnog obrasca.

⁶ Svako utvrđivanje i otkrivanje nužnosti u društvenim naukama treba uzeti sa dosta rezerve, ako ne i sa potpunom skepsom.

2. Ekonomska kultura i institucije svojine i tržišta

Prožetost svih aspekata društvenog života kulturom je jedna od osnovnih karakteristika ljudskih društava. Drugim rečima, kultura jednog društva se ne može suprotstaviti tom društvu, strukturi društva, ili ekonomskoj praksi društva. I dok prenebregavanje ove činjenice može zadovoljiti one ekonomiste koji teže teorijskoj i konceptualnoj jednostavnosti i elegantnosti, pristup iz takve pozicije postavlja ozbiljna ograničenja jer ne može zahvatiti fenomen na pravi, odnosno potpun način, pošto ne uzima u obzir sam kamen temeljac ekonomije, aktere i njihove karakteristike kao nosioce ekonomskih aktivnosti. Kako Vukotić u zborniku *Ekonomija i sociologija* ističe, sociolozi veruju u empirijsku analizu, svet kakav jeste, a ekonomisti se bave svetom kakav bi (po njihovom mišljenju) on trebalo da bude.

Celovito i kontekstualno istraživanje socio-ekonomskih pojava usmerava istraživanje generalnim pitanjem: kako su kulturni obrasci društva povezani sa ekonomskom praksom? Tako je, oslanjajući se na antropološko određenje kulture, u centru pažnje način na koji se kulturni elementi u sferi ekonomskog života grupe institucionalizuju i kako su povezani u strukture, odnosno kulturne i institucionalne sisteme. Antropološko, odnosno globalno, kako ga Kloskowska naziva, poimanje kulture obuhvata raznovrsne oblike fenomena, uključujući predmete koji su proizvod i objekt ljudske delatnosti, same delatnosti, kao i čovekova psihička stanja – stavove, dispozicije, navike koji su rezultat prošlosti i oslonac za iskorak u budućnost (Kloskowska, 2001:21-22). U kontekstu bavljenja nacionalnom ekonomskom kulturom, Kokovićeva odrednica kulture kao načina “života nekog naroda, uključujući njegove stavove, vrednosti, verovanja, umetnost, nauku, naučne percepcije i navike mišljenja i delovanja” dopunjena zapažanjem da “konceptija koja kulturu posmatra kao celoviti način života, polazi od pretpostavke da kulturi pripadaju ona ljudska dostignuća koja ne konzerviraju, ne stabilizuju jedan način života, već i ona koja postojeći način života problematizuju” (Koković, 2005:36, 42) nameće se kao prigodnija jer upućuje i na dinamički aspekt kulture koji se potencijalno može analizirati u kontekstu istorijskih

promena. Treba imati u vidu još jednu implikaciju pomenutog određenja: konkretnu kulturu, naročito nacionalnu kulturu, ne treba posmatrati kao monolitnu tvorevinu, već pre kao skup pojedinačnih kultura društvenih grupa koje čine veće društvo ili naciju.

Zapravo, na nivou manifestacije, kultura se pojavljuje kao osobeni način na koji pripadnici jedne grupe obavljaju aktivnosti, bilo da su te aktivnosti univerzalne za ljudski rod a razlikuju se u zavisnosti od geografskog položaja i uslova fizičke okoline, ili su pak razlike rezultat postojećih socio-kulturnih okolnosti, nastalih kao rezultat istorijskih procesa. Ovaj za svaku pojedinačnu kulturu osobeni način ophođenja sa okolinom⁷ predstavlja samo površinski sloj najčešće mnogo kompleksnijih socio-kulturnih zbivanja, što pri svakom pokušaju interpretacije treba imati u vidu. Ekonomska kultura, kao deo kulture koji pripada konkretnom segmentu društvenog života, deli sve pomenute karakteristike sa opštom odrednicom kulture, ali se vezuje za ustanove⁸ koje uređuju ekonomski život društva. Kao centralno mesto ekonomske tranzicije ustanove svojine i tržišta polazna su tačka u istraživanju ekonomske kulture postsocijalističkih društava, uključujući i Srbiju. Bavljenje ekonomskom kulturom, kao fenomenom uopšte, čak iako je definisana kao kulturni sklop okupljen oko institucija tržišta i svojine, dozvoljava da se utvrde činjenice trajanja institucionalnih sklopova i kulturnih obrazaca tokom vremena, kao i na koji način su sklopovi i obrasci iz prošlosti omogućili određenu ekonomsku kulturu danas. Ono što se ne može utvrditi ili izvesti kao zaključak jeste postojanje kauzalne veze u smislu u kome takva veza postoji u prirodnim naukama. Složenost i bogatstvo kulturnih i društvenih oblika i mnoštvo različitih međupovezanosti i međuuticaja upućuje nas da se maksimalni stepen izvesnosti koji možemo imati u zaključivanju kreće u okvirima veće ili manje verovatnoće.

Izbor stavljanja institucija u središte istraživanja kulture temelji se na činjenici da se radi o relativno jasnim socijalnim pojavama, kako istraživaču tako i pripadniku društva. Ovakav pristup i dalje se oslanja na posmatranje kulturnih vrednosti i normi, ali i mehanizama kojima se pojave u društvu ustanovljavaju i legitimišu te na taj način kreiraju (istorijski

⁷ Okolina o kojoj je reč, kao okruženje u kojem individualni pripadnici društva obitavaju, obuhvata kako ono što se naziva prirodom, tako i pojave društvenog karaktera stvorene ljudskom delatnošću.

⁸ Terminii ustanova i institucija se u radu koriste kao sinonimi a upotreba jednog ili drugog termina uslovljena je ili jezičkim izrazom i kontekstom, ili razlozima prigodnosti, kao kada je reč o prevodima tekstova klasika: čini se bližim i karakteru autora ali i teksta govoriti o Dirkemovom izučavanju ustanova, a Nortovom proučavanju institucija.

relativno stabilne) strukture, karakteristične za neku kulturu. Na taj način se komparacija među kulturama može staviti u drugi plan, a pažnja se usmeriti na prirodu uređenja jedne kulture kroz utvrđivanje odnosa samih kulturnih elemenata koji je čine.

Ovo podrazumeva i pokušaj davanja odgovora na pitanje kako je tržište kao jedan od mehanizama organizacije ekonomskog života društva pozicioniran, odnosno na koji deo aktivnosti ima nekakvu vrstu monopola, gde su ograničenja, i zašto je to tako. Uloga znanja kojim društvo, u ovom slučaju srpsko, raspolaže ne može se običi jer kulturne norme, vrednosti, stavovi i obrasci ponašanja, kao i individualni i kolektivni interesi svojstveni srpskom društvu predstavljaju manifestaciju ali i sam korpus tog znanja. Kao (društvene) činjenice to znanje se manifestuje kroz same institucije, njihovu strukturu, ulogu i statuse koje propisuje akterima, i odnos pripadnika društva prema instituciji. To je model kako sebi ali i drugima srpski građanin opravdava i legitimiše konkretan vid tržišta, obrazac svojine, ili karakter države. Konačno, kakav smisao imaju tržište i svojina kao kulturno-identitetske odrednice u kulturnom kontekstu.

2.1. Društvene činjenice, institucionalizacija i legitimacija – kultura i znanje društva

Kao artikulacije kulture od strateškog značaja za društvo i konkretan društveni poredak, institucije transcendiraju individualnu egzistenciju pripadnika društva i istorijski (individualna ga zatiče rođenjem i ostavlja nakon smrti), i fizički (deo su činjeničnog tkanja stvarnosti). U sociologiji pojam institucija obuhvata širok spektar različitih društvenih fenomena kojima je zajednička karakteristika da konkretan tip habitualizovane akcije X povezuje sa tipom aktera X i obrnuto. Pošto su habituacija, tipifikacija i strukture relevantnosti proizvod ponavljanja aktivnosti X, kao konačni rezultat institucije imaju istoričnost, odnosno, određenu prošlost i kontrolu, pošto akteru nalažu poželjan ili obavezujući model ponašanja⁹. Pomenute pojave, habituacija, tipifikacija i strukture relevantnosti kako su označene u sociologiji znanja, označavaju kulturne fenomene, dešavaju se u nekakvom kulturnom kontekstu, a i same ga čine. Zašto je, međutim, osvrt na institucije iz sociologije

⁹ O pomenutim procesima više u knjizi Bergera i Luckmana, *Socijalna konstrukcija stvarnosti* (Berger, Luckman, 1991:79).

znanja značajan? Osnovni razlog je metodološke prirode, jer sva pomenuta određenja postavljaju ograničenja koja proizilaze iz elemenata definicija: određenja institucija uglavnom ističu set pravila, definisane aktere, pravila ponašanja, društvene funkcije i sankcijske mehanizme. Svaki od ovih elemenata, iako ima naglašenu kulturnu dimenziju, samo posredno usmerava istraživanja institucija na samu kulturu društva. Sa druge strane, pregled istraživanja koja se bave ekonomskom kulturom neposrednije prodiru u samu kulturu proučavanih društava, a kulturne razlike izvodi iz grupe atributa ili pojava koje kao faktori imaju najznačajniji uticaj na posmatrani fenomen. Problem sa ovim pristupima je: veza između kulture i institucija je uopšteno i nedovoljno precizno opisana i objašnjena, a što je možda i najbolje ilustrovano Hofstedeovom kategorijom *muževnosti i ženstvenosti* kao kulturne ili institucionalne karakteristike, kategorije koja koristi pojmove čije je značenje često upitno čak i u okviru jedne kulture.

Iz tog razloga, analitičko-kategorijalni aparat iz sociologije znanja i socijalnog konstrukcionizma može da ponudi nešto drugačiju i u isto vreme analitički preciznu alternativu sa jasnim težištem na kulturnim temeljima institucija. Polazeći od elementarnog nivoa Džon Serl (John Searle) svrstava činjenice u dve grupe: institucionalne i grube (brute). Institucionalne činjenice su u potpunosti zavisne od dogovora ljudi pa je tako pobjeda u sportu jedan takav primer, jer je konstruisana oko dogovora po pitanju pravila i kriterijuma kojima se utvrđuje rezultat kao pobjeda. Sirove činjenice, bez obzira na način na koji su interpretirane, postoje nezavisno od ljudi, što je slučaj sa, na primer, pograničnim kamenom, koji kao kamen postoji bez obzira da li u nekom društvu označava granicu teritorije ili ne. Tkanje sirovih i institucionalnih činjenica predstavlja socijalnu stvarnost koja je nezavisna od svih reprezentacija stvarnosti koje pojedinci ili grupe unutar društva mogu imati (Searl, 1996:190-191). Institucije pak predstavljaju kolektivno prihvaćen sistem pravila kroz procedure i prakse u formi: *X važi za Y u C*: „gde je objektu, osobi, ili stanju stvari X pripisan specijalan status, status Y, tako da novi status omogućava osobi ili objektu da obavlja funkcije koje ne bi mogao da obavlja samo iz okvira svoje fizičke strukture, već zahteva kao neophodni uslov pripisivanje statusa“ (Searl, 2005). Čin pripisivanja statusa je istovremeno i čin davanja značenja objektu ili pojavi što je zapravo, ako napustimo apstraktni kategorijalni aparat konstruktivističke teorije znanja, autentični kulturni fenomen.

Ono što socijalni konstrukcionizam nudi u izučavanju institucija iz perspektive kulture je određenje institucija kao više ili manje kompleksnih tvorevina, sklopova, institucionalnih činjenica, stvorenih na osnovu sistema pravila. Ovo minimalističko određenje institucije omogućava nam nekoliko važnih stvari: prvo, određenjem institucije kao skupa institucionalnih činjenica, pitanje formalnih i neformalnih institucija postaje irelevantno iz teorijske perspektive, jer institucionalne činjenice koje karakteriši instituciju mogu pripadati i nekakvom formalnom, kao i neformalnom poretku; drugo, institucija izražena kroz skup institucionalnih činjenica omogućava preciznu komparativnu analizu manifestacija jedne institucije u različitim kulturama kroz analizu razlika na nivou institucionalnih činjenica koje čine konkretnu instituciju; treće, omogućava analizu istorijske evolucije institucije izučavanjem promene u skupu institucionalnih činjenica, koje obuhvata u različitim vremenskim periodima; i konačno, omogućava različite nivoe analize – institucije kao monolitnog entiteta u odnosu prema drugim institucijama u sistemu, ili institucije kao skupa elemenata od kojih svaki opisuje neku dimenziju odnosa institucije prema drugim institucijama ili elementima kulture. Ovaj koncept institucije temelj je analize tržišta i svojine u Srbiji koja čini drugi deo ovog rada.

Analiza strukture institucija tržišta i svojine samo je jedna strana interesovanja ovog rada. Druga strana je istraživanje pozicije ovih dveju institucija u okviru institucionalnog sistema kojem pripadaju, a posebno, nad kojim delom aktivnosti građana Srbije pomenute institucije imaju monopol. Institucionalna teorija [...] se fokusira prvenstveno na institucionalno okruženje organizacije. [...] Može se najbolje opisati kao teorija traženja legitimacije (GLOBE 81). Institucionalni svet, kome tržište i svojina pripadaju, u jednom trenutku se nađe pred potrebom da bude objašnjen i opravdan, odnosno podleže legitimaciji. Legitimacija je deo stvarnosti koja je istorijske prirode, a novim generacijama dolazi kroz socijalizaciju kao kognitivna i normativna interpretacija (Berger & Luckman, 1991:79). Kao rezultat, legitimacija povezuje individualne institucije i integriše ih u jedan sistem.

Prvi nivo legitimacije podrazumeva izjave ili potvrde tipa: to je tako (kum je rod, na primer), koje treba da važe kao samoevidentne u konkretnom okviru. Drugi nivo obuhvata

teoretske propozicije u rudimentarnoj formi, povezujući više elemenata u nekakav sistem. Treći nivo sadrži eksplicitne teorije kojima se legitimiše institucionalni sektor kao posebno znanje. Ovaj nivo predstavlja prilično sveobuhvatne okvire znanja o institucionalnim aranžmanima. Konačno, četvrti nivo je simbolički univezum, koji integriše različite provincijalne značenja i obuhvata institucionalni poredak u simboličkom totalitetu. (Berger, Luckmann 1991:112-113)

Kako se i kojim kanalima legitimacija odvija? Serl tvrdi da je jezik osnovna društvena institucija bez koje ostali institucionalni fenomeni ne bi bili mogući, što je konzistentno sa zapažanjem koje se može naći i kod Vivien Bur (Burr, 2003), da se jezik javlja kao preduslov mišljenja. Sledstveno ovome Bur ide i dalje, tvrdeći da jezik nije samo reprezentacija stavova, verovanja, emocija i memorija, već i njihova manifestacija. Naučni radovi¹⁰ koji se dotiču odnosa jezika i kulture kao i teorijsko-istraživački pristupi u samoj sociologiji značajna su građa iz koje se može analizirati odnos između jezika, kulture i institucija društva na različitim nivoima apstraktnosti. Bur u svojoj knjizi predstavlja teorijski pristup koji se, uopšteno gledajući, od Bergera, Lukmana i Serla razlikuje najviše po perspektivi iz koje pristupa predmetu: ljudi se u svakodnevnom životu oslanjaju na interpretativne repertoare, odnosno, očigledne grozdove termina, opisa i govornih figura često sastavljenih ili okupljenih oko žive figure i slike; oni predstavljaju dostupne resurse neophodne za evaluaciju, konstruisanje faktualnih verzija i izvođenje akcija (Burr, 2003:60). Bur ide i dalje od tvrdnje da se ne radi samo o izgovorenoj ili pisanoj jezičkoj formi, već da se sve ono što se može „čitati“ u potrazi za značenjem može smatrati „tekstom“ (Ibid., 66). U tom smislu treba razlikovati i dva pojma diskurs-analize: mikro (diskurs u interakciji); i makro, diskurs u strukturi, ili kao sama socijalna struktura. U kontekstu odnosa institucija i kulture, relevantna uloga jezika je, dakle, dvojaka: on služi da bi nešto institucionalizovao, odnosno dodelio status činjenice i povezao više takvih činjenica u jedan sklop sa jedne, i da bi legitimacijom pozicionirao specifičan institucionalni sklop u širi kulturni okvir i institucionalni sistem društva, sa druge strane.

U tekstu *Jezici legitimacije: strukturišući značaj za individualna polja strateških tvrdnji o znanju* (Maton, 2000) Karl Maton objedinjava analizu legitimacijskih mehanizama i jezika

¹⁰ Videti: Risager (2006), Kramersch (1998), Byram (1997), Pinker (1999)

kroz analizu formiranja i održavanja znanja u obrazovnom sistemu. Maton u svom analitičkom pristupu postavlja, prema kriterijumu ciljane publike, različite legitimišuće jezike na dve ravni. Po jednoj, razlikuje interni legitimišući jezik, usmeren na kolege u okviru intelektualnog polja, i eksterni, koji se obraća akterima izvan polja. Po drugoj ravni razlikuje diskurzivni legitimišući jezik koji se obraća polju proizvodnje znanja u samom višem obrazovanju, i socijalni, koji se obraća institucionalnom polju reprodukcije (Maton, 2000:152)¹¹. S obzirom da se ovde bavimo legitimacijom kao mehanizmom institucionalne integracije u (srpskom) društvu u celini, Matonov istraživački pristup, iako samo delimično relevantan, je značajan, jer ukazuje da se fragmentacija institucionalnog prostora javlja kao rezultat dešavanja vezanih za aktere znanja, gde se zapravo javlja problem kreiranja i održavanja diskretnog institucionalnog prostora. Kod Matona se mogu uočiti dve vrste problema koji se kroz institucije prelamaju i manifestuju: jedna je – pitanje društvene moći kao dominantnog kolektivnog ili individualnog aktera a koji deluje u kolektivnom kapacitetu; druga – pitanje monopola koji institucija ima nad delom socijalne stvarnosti.

Međutim, ni upotreba konstrukcionizma u proučavanju društva (gde i institucionalni pristup pripada) ne mora biti bez problema, kako Piter Berk ukazuje. Problem kulturne konstrukcije se ogleda prvenstveno u tri tačke: 1. ko izvodi konstrukciju; 2. sa kakvim se ograničenjima sreće; 3. i iz čega konstruiše kulturu (Berk, 2010:144). Stoga on predlaže *novu kulturnu istoriju*¹² nasuprot socio-kulturne istorije kako bi se prevazišla ograničenja konstrukcionizma. Rešenje navedenih problema Berk vidi u fleksibilnom metodološkom pristupu, gde sam predmet istraživanja diktira metod i po potrebi upućuje na korišćenje više metoda kako bi se posmatrana pojava korektno istražila. Sa druge strane, uz korišćenje više metoda važno je akcenat staviti na mentalitete, pretpostavke i osećanja a ne na ideje i sisteme mišljenja. Zanimljivo je da Berk ovim postavlja stanovište koje se čini suprotnim stanovištu Bergera i Lukmana ali ne uspeva da jasno i konsekventno izvede zaključak i dokaz da za proučavanje mentaliteta i pretpostavki nisu važni sistemi mišljenja ili ideje. Pogotovo što se stvarnost *zdravog* razuma kod Berka javlja kao kulturni kanon, odnosno opšta količina znanja i asocijacija koju svi kompetentni članovi društva poseduju, a što je u

¹¹ Samo znanje se javlja dvojako, kao znanje o samom predmetu kao epistemička relacija sa jedne, i između znanja i autora sa druge strane, što predstavlja socijalnu relaciju. Autor insistira da je ovo razlikovanje analitičke prirode pošto se ove dve grupe relacija javljaju simultano – kao znanje o svetu i kao znanje autora, a koji od ova dva principa ima prevagu, zavisi od konkretnog konteksta.

¹² Kao novu paradigmu za koju se zalaže, a koju karakteriše oslanjanje na antropološko određenje kulture te se može govoriti i o susretu istorije i antropologije (Berk 2010:39-40, 65)

isto vreme i pretpostavka kulturne homogenosti (Berk 2010:177). Iako se tri problema kulturne konstrukcije čine sasvim validnim kada je reč o nekoj društvenoj grupi i akterima koji učestvuju u stvaranju konstrukcije, oni su manje relevantni za istraživača koji utvrđuje šta je i kakav je konstrukt. Tri pitanja/problema su od sekundarnog značaja naročito u slučajevima kada je cilj utvrditi kakva je struktura znanja, a ne i zašto je takva kakva jeste. Ipak, povezivanje kulturnih struktura sa konkretnim grupama-nosiocima tih kulturnih struktura je poduhvat koji pruža mnogo dublje razumevanje posmatranog društva i procesa kojima je izloženo.

U upravo pomenutom smislu Meri Daglas nudi vrlo zanimljiv pristup institucijama, a osnovna ideja vodilja je rasvetljavanje uloge kognicije u stvaranju društvene veze (Fardon, 1999: 304). Daglas u knjizi *Kako institucije misle* izlaže pristup institucijama kao strukturama koje sadrže informacije na koje se ljudi oslanjaju kako bi smanjili polje neizvesnosti (Douglas, 1986: 48), što istovremeno ima efekat konformisanja ponašanja ljudi u skladu sa institucionalnom matricom. Ljudi zapravo, pristajući na funkcionisanje u okviru institucija, pristaju da se deo razmišljanja i donošenja odluka izmesti iz individualnog u kolektivno, a kako se mišljenje ipak odvija unutar individue, veliki deo institucija ostaje kompletno nevidljiv. Internalizovani mehanizmi i metode mišljenja i ponašanja u skladu sa institucionalnim normama vodi ka iluziji da su individualne odluke stvarno individualne, a ne rezultat kolektivne tvorevine. Institucije se javljaju kao skupovi ideja oko kojih se individue okupljaju nastojeći da takav skup ideja promovišu, legitimišu ili nametnu i ostalim grupama kao valjan, istinit ili validan. One su platforma za utvrđivanje, konsolidaciju, reprodukciju i širenje ideja koje su zajedničke većem broju ljudi.

2.2 Socijalno pozicioniranje ekonomije kao definisanje kulturnih normi i vrednosti

Ekonomija kao oblast društvenog života podrazumeva pored kulturnih obrazaca i konkretne društvene norme i vrednosti. Kako su ekonomske aktivnosti neophodne za fizičku reprodukciju društva, podrazumevane društvene norme i vrednosti koje se smatraju

delom ekonomije takođe poprimaju status neophodnosti i doživljavaju se kao temeljne pretpostavke opstanka društva. Stoga značajne promene u kulturno-ekonomskom segmentu najčešće imaju veoma dramatičan karakter, kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou. Čak i u slučajevima kada promene nisu značajne, posledice najčešće, na srednji i duži rok, jesu. Ekonomska nauka i ekonomisti, koji svoju profesionalnu i društvenu ulogu temelje na autoritetu koji crpu iz naučnih temelja ekonomije kao akademske discipline, u isto vreme su i činilac reprodukcije, i promocije određenog pogleda na svet, i vrednosnog i kulturnog obrasca.

Pregled liste dobitnika Nobelove nagrade za ekonomske nauke pokazuje da je značajan broj nagrada dodeljen za dostignuća u interdisciplinarnim oblastima, uključujući istoriju, institucije, političke nauke, psihologiju. Među njima, dva autora, Gunar Mirdal (Gunnar Myrdal), nagrađen 1974. (zajedno sa Fridrih fon Hajekom (Friedrich von Hayek)), i Gari Beker (Gary Becker), nagrađen 1992, svoj doprinos su dali kombinovanjem ekonomske analize i teorije sa sociologijom. Mirdal je svojim metodom „uzajamne uslovljenosti“, kako ga je sam nazvao, demonstrirao kako socijalne, ekonomske i političke sile međusobno deluju stvarajući često „*vicious or virtuous circles*“. Beker je, fokusirajući se na ponašanje individua u porodici (ono što je do tada uglavnom ostajalo izvan polja interesovanja ekonomista), pokazao kako ekonomski razlozi utiču na individualne izbore i kako socijalna interakcija izvan tržišnih sistema utiče na tržišno ponašanje (Lindbeck 2007). Ovi autori svakako nisu i jedini koji ukazuju na činjenicu da stvarno razumevanje ekonomije podrazumeva poznavanje šireg konteksta u kojem se ekonomske aktivnosti odvijaju, i sa kojim imaju odnos obostranog uticaja.

Međutim, u kontekstu ekonomije kao oblasti društvenog života i mesta gde se definišu i promovišu kulturne vrednosti i norme, zanimljivija je i pozadine ove nagrade. Nagrada je ustanovljena 1968. godine pod imenom Nagrada u ekonomskim naukama Švedske banke u sećanje na Alberta Nobela (The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel), a prvi put uručena sledeće godine Ragnaruru Frišu (Ragnar Frisch) i Janu Tinbergenu (Jan Tinbergen). Intervjui, izjave i komentari akademika, a i samih dobitnika,

ukazuju i na političku dimenziju ove nagrade¹³. Filip Mirovski¹⁴ (Philip Mirowski) u jednom od intervjua¹⁵ tvrdi da je nagrada rezultat socijalnih i političkih dešavanja u Švedskoj tokom šezdesetih godina XX veka i, kako se pokazalo, uspešnog pokušaja Švedske centralne banke da se izbori za političku nezavisnost od demokratske odgovornosti. Ka tom cilju bilo je potrebno ustanoviti nešto što bi ekonomskoj nauci obezbedilo naučni kredibilitet prirodnih nauka, koje svoj legitimitet nisu temeljile na političkoj podršci (bar ne u onoj meri i na onaj način koji je bio karakterističan za ekonomsku nauku). Jezik i argumenti neoklasične teorije efikasnog tržišta u to vreme su u javnosti doživljavane kao ono što jesu, pokušaj da se kontrola ekonomskih datosti premesti sa demokratskih institucija u ruke velikih poslovnih interesa. Tako je ova nagrada tokom vremena dodeljivana teoretičarima, (među kojima su svakako najpoznatiji Hajek i Fridman), zagovornicima onoga što se zove neoliberalizam a, karakteriše ga uporno insistiranje da svaka intervencija države u ekonomskoj sferi nanosi samo štetu.

Osporavanja nagrade Švedske banke/Nobelove nagrade za ekonomiju¹⁶, međutim, nije karakteristično samo za protivnike neoliberalizma i familiju Alfreda Nobela, već i za dobitnike ovog priznanja¹⁷. Hajek i sam u svom govoru¹⁸ na banketu kojim je obeležena dodela Nobelovih nagrada 1974. godine, kada je i dobio ovu nagradu kaže, da je kojim slučajem bio konsultovan o ustanovljenju ove nagrade, sigurno bi se tome protivio zbog, između ostalog, uverenja da takva nagrada ima tendenciju da težište postavlja na naučnu modu, pre nego na samu nauku. Mirdal, koji je nagrađen zajedno sa Hajekom, ekonomiju

¹³ Pozadina ove nagrade nije čini se preterano interesovala istraživače iz društvenih nauka pa temu, koliko je autoru poznato, karakteriše praktično nepostojanje relevantnog materijala, a evidencija je, sa druge strane uglavnom raštrkana po marginama medijskih sadržaja.

¹⁴ Profesor ekonomije i istorije i filozofije nauke na Univerzitetu Notr Dam u Ilinoisu, SAD.

¹⁵ <http://ineteconomics.org/video/30-ways-be-economist/philip-mirowski-why-there-nobel-memorial-prize-economics>

¹⁶ Više o ovome može se naći na sledećim adresama:

<http://www.theguardian.com/commentisfree/2009/oct/08/economics-nobel-women-bailout-stockmarket>;

<https://www.evernote.com/shard/s1/sh/ebbca597-42ab-4e8a-ba11-1120c53d3769/c761a720b35084f1dec0939d4c90f7d5?noteKey=c761a720b35084f1dec0939d4c90f7d5¬eGuid=ebbca597-42ab-4e8a-ba11-1120c53d3769>;

<http://www.thelocal.se/20050928/2173> Published: 28 Sep 2005 12:24 GMT+02:00, pristupljeno 5. marta 2014. godine.

<http://www.thelocal.se/20050928/2173> Published: 28 Sep 2005 12:24 GMT+02:00, pristupljeno 5. marta 2014. godine.

¹⁷ U vezi sa ovom temom vredni pogledati tekst o švedskim ekonomistima, uključujući Mirdala, koji je izašao u Econ Journal Watch, Volume 3, Number 3, September 2006, pp 511-550 pod naslovom Knut Wicksell, Gustav Cassel, Eli Heckscher, Bertil Ohlin and Gunnar Myrdal on the Role of the Economist in Public Debate, od autora Benny Carlsson i Lars Jonung.

¹⁸ "Friedrich August von Hayek - Banquet Speech". Nobelprize.org. Nobel Media AB 2013. Web. 4 Mar 2014. <http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1974/hayek-speech.html>

je okarakterisao kao suviše *meku* da bi se mogla nazvati naukom, a svoju je kritiku pojasnio i izjavom da je time što je dodeljena reacionarima poput Hajeka (i kasnije Fridmana) izgubila smisao kao nagrada za doprinos ekonomiji¹⁹.

Ova priča o najprestižnijoj svetskoj nagradi iz oblasti ekonomije značajna je, prvenstveno kao ilustracija, iz nekoliko razloga. Prvo, ukazuje da, iako to možda nije i jedini razlog ustanovljavanje nagrade, nesumnjivo predstavlja vid legitimacije ekonomije kao nearbitrarne, na čvrstim činjenicama utemeljene nauke, pritom praćen pokušajem da se distancira kroz poziciju značajne različitosti i posebnosti od drugih društvenih nauka. Drugo, sugerise da se kroz nagradu manifestuju i odnosi moći različitih interesnih grupa koje pripadaju jednoj ili drugoj političkoj orijentaciji, a koje svoj program temelje na jednoj od ekonomskih teorijskih provinijencija. Da je takvim pozicioniranjem pokušano izuzimanje ekonomske nauke i ekonomske prakse iz etičkih i vrednosnih sudova društva i svrhe ekonomskih aktivnosti u ljudskom društvu – drugim rečima, da se monopol na interpretaciju i određenje ekonomije ostavi gotovo isključivo najmoćnijim ekonomskim akterima kroz upotrebu naizgled čisto tehničkih ekonomskih instrumenata. I konačno, kako iz prethodnog sledi, da se afirmacijom određene teorije opravdava određeno tumačenje ekonomske prakse, kao i kulturnih obrazaca iz kojih takva praksa potiče. Odnos Mirdala prema Hajeku to naročito dobro ilustruje.

U Pingvinovom rečniku ekonomije (The Penguin Dictionary of Economics) pod odrednicom „ekonomija“ stoji da ekonomisti nikada nisu bili zadovoljni određenjem predmeta sopstvene nauke i da je „proučavanje proizvodnje, distribucije i potrošnje dobara u ljudskom društvu“ određenje dobro, kao i bilo koje drugo koje se može naći u stručnoj literaturi (Bannock, Baxter, Davis eds. 1998:122). Nešto drugačije određenje kaže da se ekonomija bavi proučavanjem alokacije oskudnih resursa između konkurentskih strana (Pirs pr. 2003:91). Ovo zahteva odluke o prizvodnji, dodeli (assignment, pr. aut.) i razmeni. *Sistem* mora da odluči šta je napravljeno – pitanje proizvodnje; i ko to dobija – pitanje dodele, a razmena uspostavlja vezu između proizvodnje i dodele (Kay 2004:65), odnosno,

¹⁹ Ovaj svoj stav je izneo u pismu dnevnom listu Dagens Nyheter a ovde je navedeno prema: The Financial Times 19/12/03, http://www.samuelbrittan.co.uk/text172_p.html, Reading Eagle. Wednesday, April 20, 1977, str. 13, Nobel for Friedman hit by Irene Corbally Kuhn (<http://news.google.com/newspapers?nid=1955&dat=19770420&id=O9whAAAIAIBAJ&sjid=V6AFAAAIAIBAJ&pg=5824,6345365>)

ponude i potražnje. Zajedničko pomenutim određenjima ekonomije je model koji se sastoji od tri elementa: gde se na jednoj strani nalaze dobra, proizvodi ili resursi, na drugoj potrebe koje treba zadovoljiti, a između njih mehanizmi odnosno *sistem* kojim se proizvodi alociraju. Savremeni kapitalizam daje centralni značaj tržištu kao mehanizmu regulisanja ponude i potražnje, a u postsocijalističkim zemljama se tržište uspostavlja kao jedina funkcionalna i superiorna alternativa prethodno postojećoj plansko-komandnoj ekonomiji.

Iako se ovakav model pokazao funkcionalnim kad su u pitanju problemi kojima se ekonomska nauka bavi, jer pažnju fokusira na ponudu, tražnju i čin razmene kojim se ponuda i tražnja realizuju, izostavlja veliki deo konteksta u kome se i ponuda i potražnja a i razmena odigravaju. Jedan od osnovnih problema sa svakim modelom je apstrakcija, izostavljanje detalja zarad opisa i objašnjenja principa koji su upotrebljivi i primenljivi samo u specifičnim situacijama i slučajevima. U svojoj kolumni²⁰, Džon Kej u osvrtu na knjigu Džona Grinspana ukazuje upravo da brojni ekonomisti zapravo imaju problem razumevanja i prihvatanja pomenute činjenice, manifestujući zavist prema fizici i fizičarima, za koje smatraju da raspolažu modelima koji opisuju svet kakav stvarno jeste. Ukratko, Kej tvrdi da značajan broj ekonomista *okrivljuje stvarnost kada mapa odnosno model ne radi kako je predviđeno*, što, imajući u vidu ulogu i pozicije koje ekonomisti zauzimaju, često ima dramatične posledice kao rezultat pomenutog nerazumevanja ili kognitivne dispozicije. U svakom slučaju, svaki od (na početku pasusa pomenuta) tri elementa ima svoje uporište i u kulturi: proizvodnja je rezultat materijalne kulture i tehnologije društva, kao i znanja da se nešto napravi; tražnja zavisi od osnovnih ljudskih potreba, ali i životnih stilova društvenih grupa kao izraza kultura i podkultura; konačno, i sama razmena, iako na prvi pogled prost čin, oblikovana je kao interakcija kulturnim normama i obrascima ponašanja. Izlaganje koje sledi detaljnije obrađuje upravo odnos ekonomskih fenomena, posebno iz perspektive razmene i posedovanja, institucionalizaciju u ova dva aspekta, i odnos sa kulturnim kontekstom čiji su i sami deo.

²⁰ Financial Times, 12 March 2014.

2.3 Ekonomija i kultura – kultura ekonomije

Protestantska etika i duh kapitalizma Maksa Vebera je svakako najpoznatija sociološka studija koja se bavi nastankom jednog ekonomskog poretka iz ugla kulture društvene grupe. Veber u Protestantskoj etici ne tvrdi da uzroci nastanka kapitalizma leže u protestantskoj etici. On međutim ukazuje na povezanost etičkih principa inspiriranih religijom, kalvinizmom prvenstveno, i kapitalističkog načina privređivanja. Duh kapitalizma, kao racionalna težnja i potraga za ekonomskom dobiti, profitom, dobila je svoju artikulaciju u kalvinističkoj ideji poziva: put do spasenja jeste rad, sistematski i neumoran rad kao smislena ovozemaljska aktivnost i manifestacija je prave vere i, posredno, pokazatelj da li je osoba 'izabrana'. Koncept *poziva*, koji je po Veberu karakterističan za kalvinizam, promovise ideju po kojoj je rad put samopotvrđivanja i afirmacije individue (a ne muka neophodna radi pukog preživljavanja) i sredstvo postizanja duhovnog cilja. U izvesnom smislu, protestantizam je uspeo da jednu specifičnu formu i pristup radu utemelji kao religijski ritual sa svim društvenim funkcijama koje ritual ima, i sa svim konsekvencama koje tako propisan odnos prema radu proizvodi. Dobrobit koju rad donosi jeste individualna, ali i kolektivna, jer afirmiše božje zakone na zemlji, u svetovnom životu individue i uspostavlja društvo uređeno prema konkretnoj božijoj zamisli.

Da li, i ako jeste, u kojoj meri je protestantska etika dovela do razvoja kapitalizma, ostaje otvoreno pitanje. Moguće je da su i kapitalizam²¹ kao socijalni i ekonomski sistem²² (kroz svoje dve osnovne institucije, privatnu svojstvenu i tržište) i protestantizam u pomenutim aspektima prizvod sličnog ili bliskog skupa ideja, i da su istorijskim procesima nastali simultano – da su rezultat samoreplicirajućih ideja. Ričard Dokins je ovakve ideje nazvao *meme* u svojoj knjizi Sebični gen (Dawkins 1989:189-201). Utvrđivanje uzročno-posledične veze između nastanka kapitalizma i etičkih normi je po svoj prilici uzaludan

²¹ Videti knjigu Branka Horvata Politička ekonomija socijalizma.

²² Ovde se prvenstveno ima u vidu određenje po Makmilanovom rečniku moderne ekonomije koje kaže da je kapitalizam politički, društveni i ekonomski sistem u kome je većina imovine u posedu i pod kontrolom privatnih lica. Ovakvo određenje implicira da pored striktno ekonomskih, i političke, (uključujući i ideološke, poput individualnih sloboda) odrednice definišu kapitalizam. Kapitalistička društva su u stvarnosti mešovita, pošto se država uvek u većoj ili manjoj meri javlja kao vlasnik preduzeća.

posao, jer je premisa postojanja uzročno-posledičnih veza, u najmanju ruku problematična iz prvenstveno jednog razloga - predstavlja preteranu simplifikaciju fenomena na koji se odnosi. U svakom slučaju, Veber je svojom raspravom utemeljio jedan od značajnih pravaca istraživanja, i u izvesnom smislu, postavio standard koji ni danas ne gubi na aktuelnosti.

Treba imati u vidu da Veber nije jedini iz tog perioda koji je doveo u vezu protestantizam i kapitalizam. Sasman, govoreći o periodu prelaska iz devetnaestog u dvadeseti vek, o puritanstvu kaže da predstavlja: 1. veru koje je uzdizala samokontrolu i kontrolu nad apetitima i emocijama; 2. zajedništvo, osećanje zemaljskog reda i zakona, saradnju u uspostavljanju društvenog sistema, podređivanje volje pojedinca dobrobiti društva (a za neke grupe i suprotnost, odnosno, prisilu, kontrolu, netoleranciju); 3. čvrsta i teška pravila etike (za neke pozitivna stvar, za neke besmislen moralizam postavljen odozgo); 4. niz stavova prema uspehu u materijalnom smislu, sa znakom spasenja, kao što su vrednoća, štedljivost, sticanje bogatstva. Takođe, dodaje da je nastajućoj novoj klasi profesionalaca i stručnjaka, (radi se o XIX-XX veku) puritanizam predstavljao sve nazadno i prepreku razvoju (Sasman, 1987:94-95). Ovaj autor upućuje na stav Adamsa Bruksa da u svetu kome vlada Ekonomični čovek, ne može biti istinski dobrog društva, ni umetnosti vredne svog imena, ni kulture (Ibid., 102), ukazujući da je Adams deceniju pre Vebera uzrok nastanka i propasti kapitalizma video u protestantskoj etici. Ovo naravno ne umajnuje značaj Veberovog rada, već ga, naprotiv, sa stanovišta izbora teme, pristupa, i zaključaka istraživanja dodatno afirmiše i potvrđuje.

Knjiga *Rusko-pravoslavna tradicija i modernost* (Bus, 2003²³) Andreasa Busa predstavlja pokušaj rekonstrukcije pristupa Maksa Vebera, izloženog u Protestantskoj etici i duhu kapitalizma. Posebnu zanimljivost u ovom slučaju predstavlja predmet interesovanja, odnosno rusko-pravoslavna tradicija u svetlu raspada socijalizma i tranzicionih promena, a intrigantan je sam pristup, jer uključuje rekonstrukciju onoga što je Veber napisao o Rusiji i onoga što se na osnovu dostupnih podataka da posredno zaključiti.

²³ The Russian-orthodox Tradition and Modernity / by Andreas E. Bus, Brill, Laiden, 2003

Knjiga se sastoji iz tri dela i ukupno sedam poglavlja. U prvom poglavlju i ujedno prvom delu autor iznosi i problematizuje Veberovu fascinaciju Rusijom i istočnim pravoslavljem nasuprot zapadnoj civilizaciji. Prvo poglavlje nosi naslov *Maks Veber i Lav Tolstoj o društvu i kulturi*. Maks Veber je smatrao da se zapadna civilizacija našla u jednoj vrsti ćorsokaka, jer uprkos nauci i visokoj racionalizaciji kroz birokratizaciju nije uspela da stvori ništa više od *gvođenog kaveza* za modernog čoveka. Problem, po Veberu, nije samo visok stepen organizacije društva, već i to što je modernizacija nošena naukom dovela do toga da je svet za čoveka izgubio čari i tajnovitost. Osnovno pitanje na koje pozitivna nauka nije u stanju da pruži odgovor je pitanje koje postavlja i Lav Tolstoj: *Šta mi treba da radimo i kako treba da se ponašamo?* Razlog za ovo, po Veberu, leži u činjenici da je tokom istorije nauka izgubila osnovni razlog postojanja, potragu za smislom. Sa širenjem racionalizacije širi se i polje iracionalnog ili neizvesnosti. Druga stvar koja se dešava je da, racionalizacija koja objašnjava sve više sveta, ujedno stvara i sve komplikovanije aspekte racionalnosti, da bi na kraju u brojnim aspektima sam smisao ostao skriven od savremenog čoveka ali i od samih istraživača i naučnika. Kao što kapitalizam sa institucionalizacijom postaje samodovoljan i nezavistan od *duha* i vodi ka *gvođenom kavezu*, tako i nauka može biti zarobljena u sopstvenom kavezu. Izlaz iz takve situacije Veber je video izvan Evrope, u Americi, ali prvenstveno u Rusiji, zato što je upravo u Rusiji evropski uticaj i nauka novost i stoga u mogućnosti da izbegne greške zapadne Evrope. Rusko hrišćanstvo kao nosilac etike se, po Veberu, karakteriše bratskom ljubavlju koja ne samo da ima socijalne efekte već daje smisao životu.

Kod Vebera se može uočiti pravac razmišljanja koji ukazuje na vezu između kvaliteta²⁴ međusobnih odnosa pripadnika grupe i socijalne pozicije ili situacije u kojoj grupa živi. Ova ideja, u savremenoj sociologiji poznata kao *socijalni*, ili *kulturni kapital*, kod Vebera je prepoznatljiva i kada piše o klasama i reprodukciji klase i klasnog položaja, na delu ne funkcioniše kao apsolutna determinanta. Razlog tome može se naći u Veberovoj analizi klasa među kojima on raspoznaje tri vrste klasa (posednička, poslovna i društvena) koje su i unutar sebe fragmentisane (Veber 1976:244), pa ne mogu predstavljati celine i jedinstvene društvene aktere. Inače, konceptualizacije kulturnog, socijalnog i ljudskog

²⁴ U neutralnom, tehničkom smislu, kao atribut. U svakom slučaju, rasprava o socijalnom kapitalu nije od velikog značaja za ovaj rad (iako se veza sa kulturnim kapitalom verovatno može pronaći) pošto pripada drugačijoj konceptulno-terminološkoj provinijenciji.

kapitala su brojne (videti na primer: Fukujama 1997, Bourdieu 2012, Putnam 1993) a neke od njih i problematične kao sociološke odrednice, kao što je i sama upotreba reči kapital bliska generalnom kapitalističkom kategorijalnom aparatu i ideološkom obrascu.

Veberova fascinacija Tolstojem se po Busu posebno odnosi na Tolstojevo shvatanje da prosti ljudi i seljaci bolje vide istinu jer im percepcija nije ometena teorijama. Veber se često pozivao na Tolstoja kada je hteo da pokaže besmisao zapadne civilizacije. Ovo poređenje zapada sa jedne i istoka sa druge strane dovelo ga je i do dve alternative koje se baziraju na dve vrste vrednosti: kulturne i etičke, koje međusobno nisu, odnosno ne moraju da budu povezane. Etičke vrednosti se odnose na individuu, a kulturne na kolektiv – nauka spada u kulturne vrednosti a religija, po Veberu, u etičke. Praveći distinkciju između navedene dve vrste vrednosti, Veber razvija koncept dve vrste etike: etiku ubeđenja i etiku odgovornosti. Ipak, kako Bus zaključuje, izgleda da je Veber pogrešio što je etiku ubeđenja, onako kako je sam definisao, pripisao Tolstoj, čija su uverenja ipak proizilazila iz drugačje perspektive i shvatanja sveta.

Autor zaključuje prvi deo knjige tvrdnjom da je Veber izgleda bio rasset između svoje želje za razumevanjem značenja i smisla sa jedne strane, i onoga što je smatrao svojom obavezom prema nauci sa druge. Ono čemu se Veber nadao da će pronaći nije se javilo nakon revolucije 1905, tako da je ostao uskraćen za potvrdu mogućnosti socio-kulturne alternative zapadnoj civilizaciji.

U drugom delu knjige, *Ekonomska etika rusko-pravoslavnog hrišćanstva*, u tri poglavlja Bus analizira deo onoga što naziva *orijentalno Hrišćanstvo*, odnosno rusko pravoslavno hrišćanstvo, sledeći Veberovu metodu, oslonjenu prvenstveno na *Protestantsku etiku* i Veberove beleške vezane za planove istraživanja koje je napravio nakon objavljivanja pomenute knjige. Bus skreće pažnju na određenje ekonomske etike kakvo je Veber koristio u svojim istraživanjima, jer se nije oslanjao na etičko učenje prisutno u religijskim tekstovima, već je u centru njegove analize bila takva vrsta etike na koju religijski kontekst kao celina postavlja psihološke sankcije, internalizovane od pojedinaca. Ovakve sankcije mogu biti poprilično različite od onoga što je teološka doktrina. Otuda se postavlja osnovno pitanje: na koji način je rusko-pravoslavno hrišćanstvo usmeravalo ljudske

stavove prema svetu i na koji način je uticalo na ekonomske aktivnosti. Bus ovom prilikom takođe ne propušta da skrene pažnju na jednu činjenicu – da je upotreba ovakvog pristupa etno ili kulturo-centrična, s obzirom da je produkt zapadne civilizacije.

Kada su u pitanju zaključci vezani za predmet istraživanja, odnosno rusko društvo, Bus zaključuje da se duh ruskog hrišćanstva sastojao uglavnom od magijsko-tradicionalnih, ritualnih, i mističnih aspekata, zadržavajući mnoštvo prehrišćanskih elemenata. Stoga rusku pravoslavnu kulturu treba posmatrati kao mehaničku kombinaciju harizme i monasticizma, i takođe kao integraciju zvanične crkve i cezaro-papističke patrimonijalne države. Ovakva pravoslavna, uglavnom unificirana, kultura (bez buržoazije, nezavisnog plemstva ili hijerarhije, bez nauke i pravnog sistema i etičke strane) nije bila u stanju da prizvede institucionalnu ili duhovnu snagu koja bi promenila snažnu patrimonijalnu državu. Na osnovu Busove analize može se zaključiti da je razvoj ekonomskih institucija u ruskom društvu bio uslovljen nepostojanjem socio-strukturne raznolikosti, kao i etičkim i kulturnim elementima koji u značajnoj meri integrišu rad u svakodnevicu većeg dela populacije.

U knjizi *Duh kineskog kapitalizma* Reding (Redding, 1993) se, takođe inspirisan Veberovim radom bavi kulturom "prekomorskih Kineza". Svoj pristup problemu ovaj autor definiše formulisanjem tri pitanja na koja istraživanje treba da pruži odgovor i rasvetli odnos između ekonomske prakse i rezultata: prvo, kakva vrsta poslovnih ljudi i poslova funkcionise u posmatranom regionu i koje je razlike moguće uočiti u odnosu na druge regione; zatim, kako te organizacije uspevaju da stvore takvu efektivnost i efiksnost; i konačno, šta još pored menadžerskog ponašanja mora da se ima u vidu pri objašnjavanju rezultata (Ibid., 1). U osnovi, traganje za odgovorima na pomenuta pitanja počiva na razumevanju organizacije kao kulturnog artefakta, što neminovno ukazuje na kompleksnost, a rezultat je dveju činjenica: broj mogućih uticaja na ekonomsku praksu i organizaciju je vrlo veliki; i veza među svim identifikovanim (pa i neidentifikovanim) uticajima ne omogućava laku interpretaciju i donošenje zaključaka (Ibid., 6).

Reding takođe skreće pažnju na činjenicu da sama upotreba termina *uzrok* donosi jedan fundamentalan problem: "Društvena nauka nije fizika, a čak i da jeste, fizika nije šta je bila

u jednostavnim danima uzroka i posledice" (Redding, 1993, 6). Stoga su istraživači u društvenim naukama najčešće prisiljeni da odbace principe mehaničkog uzroka i suoče se sa ogromnim mrežama povezanih elemenata od kojih nijedan nije dominantan, ali je nesporno značajan za fenomen. Na pomenutim osnovama Reding određuje ekonomsku kulturu kao vezu između socio-kulturnih vrednosti i ekonomskog ponašanja, a koja čini svojstvenu i jedinstvenu konstelaciju obeležja na određenoj teritoriji, koja se može identifikovati određenim ekonomskim karakteristikama i rezultatima, i preklapajućim društvenim vrednostima (Ibid, 7). Iz ukratko postavljene sheme Veberovog pristupa problemu – ne postoji kapitalistički razvoj bez preduzetničke klase; ne postoji preduzetnička klasa bez moralnog koda; ne postoji moralni kod bez religijskih premisa – autor svoje istraživanje fokusira na prekomorske Kineze, odnosno populaciju u raseljenju. Tačnije, uverenja kineskih preduzetnika kao kolektivne karakteristike ove grupe kroz koju se može iščitati duh kineskog kapitalizma, kao i ulogu koju prvenstveno konfučijanizam, ali i taoizam i budizam igraju u oblikovanju tog duha.

U zaključku knjige Reding sumira ekonomsku organizaciju i praksu prekomorskih Kineza u nekoliko tačaka. Za grupu kakvu je posmatrao uobičajena forma je mala, a ne velika organizacija, kakva je recimo karakteristična za Japan. Koordinacija se odvija preko interpersonalnih veza poverenja i preko ključnih osoba, uz kombinaciju fleksibilnosti i pouzdanosti, ali bez hijerarhije. Umesto rigidne strukture, ekonomske organizacije Kineza karakteriše labav i promenljiv obrazac veza uzajamne korisnosti (ili čak i koristoljubivosti) između aktera. Ovaj model je u velikoj meri u suprotnosti, kako autor navodi, sa zapadnom teorijom menadžmenta (Redding, 1993:237). Organizacije koje Kinezi stvaraju su u osnovi humanističke čak i u izuzetno kompetitivnom svetu, a upravo ta karakteristika, po mišljenju autora, daje im kompetitivnu prednost. Kompletirajući analizu, autor dodaje da moralni kod počiva na religijskim principima konfučijanizma kao religije koja stremi stabilnosti i smislu društvenog života. Odnos dece i roditelja, koji se može opisati kao najdublje poštovanje, ljudskost, paternalizam, razumnost, kompromis, uljudnost i moralnost u društvenim odnosima, u Kineskom slučaju su religijski principi. I upravo ti principi su oličeni u tipično kineskoj formi porodičnog biznisa.

Na osnovu pomenutih radova bilo bi pogrešno zaključiti da Dirkem ili Marks i Engels nisu dali značajan doprinos izučavanju i razumevanju ekonomske kulture. Ono što Veberov rad izdvaja i čini ga posebno pogodnim polazištem za savremena istraživanja je artikulisan metodološki pristup, fokusiran na odnos između društvene grupe, kulture i etičkih normi i ekonomske prakse, primenjene i potkrepljene na konkretnom primeru zapadnog kapitalizma. Radi razumevanja interesovanja sociologa za odnos između ekonomije i kulture, treba se ipak, makar ukratko, osvrnuti i na radove Dirkema i Marksa i Engelsa.

Dirkem u *Podeli društvenog rada* polazi od pretpostavke da je kolektivna svest jača od individualne, odnosno da kolektivna svest ima dominantnu ulogu u ponašanju pojedinca. Takva kolektivna svest rezultat je različitog načina grupisanja ljudi, a ovaj autor klasifikacije grupisanja izvodi iz osnovne paradigme o mehaničkoj i organskoj solidarnosti i načina na koji je jedno društvo integrisano (Dirkem, 1972:27). Karakteristično za Dirkema je da posmatranje svih tipova društvene integracije zahteva dubinski postupak, odnosno analizu pravnih, moralnih, religioznih oblika sa aspekta socijalnog jedinstva i kolektivne svesti pripadnika neke zajednice. Naročito snažna stanja zajedničke svesti u nekoj društvenoj grupi dobijaju religijsko obeležje, ali u tom kretanju organizacije neke zajednice iz mehaničke ka organskoj solidarnosti religija obuhvata sve manju oblast društvenog života. Glavni osnov kohezije postaje sama podela rada koja dovodi do segmentiranja društva na međusobno zavisne grupe i strukture. Jedan od posebnih društvenih problema i koncepata kojima se Dirkem bavio jeste i pojam *anomije*. U kontekstu ekonomije društva anomije se javljaju prvo u privrednom sistemu (podela rada i privredni razvoj dovode do segmentiranja društva, a ne obratno), a zatim se prenose na društvo u celini. Uzrok anomije nije podela rada, već nedostatak novih grupa ljudi koje bi formirale grupnu svest i čija bi se pravila poštovala u okvirima koje podela rada nalaže (Dirkem, 1972:34-35).

Marks u *Prilogu kritici političke ekonomije* (Marks, 1972) iznosi osnove istorijskog materijalizma kao teorijske paradigme iz koje analizira društvo. Istorija je rezultat procesa uslovljenih radom i razvojem oruđa za rad, manifestuje se kao specifičan odnos između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, a kao pokretačka snaga društvenog razvoja javlja se klasna borba. Tako se istorijski materijalizam može u kratkim crtama skicirati kroz četiri

glavne odlike: univerzalni istorijski determinizam; društveno biće određuje društvenu svest; primarnost ekonomske osnove u društvenom životu; i konačno klasna borba i njene posledice. Iz navedenog sledi stav da su u razvoju društva bitni specifični istorijsko-ekonomski odnosi u proizvodnji, što je sažeto u često navođenom citatu da društveno biće (kao baza) određuje društvenu svest (kao nadgradnju), a ne obratno²⁵. Kada je pak o religiji reč, Marks ovu društvenu pojavu vidi isključivo kao manifestaciju ljudske istrgnutosti ili udaljenosti od stvarnog sveta, kao manifestaciju ljudske samoobmane. Prema Marksu, se dakle, ekonomska kultura javlja kao rezultat entiteta, oličenih u društvenoj strukturi koja je vezana za tehnologiju, dostupnu u određenom istorijskom trenutku, što nalaže formiranje određene kolektivne svesti i kulture.

Uprkos značajnim teorijskim i idejnim, ali i ideološkim razlikama između Dirkema i Marksa, oba autora kolektivnu svest i kulturu u dinamičkom društvenom kontekstu pozicioniraju kao rezultat odnosa u privredi, odnosno u ekonomskoj sferi, sugerišući kao primarni izvor stratifikacije i strukturisanja društva tehnološki stadijum na kome se društvo nalazi. Takođe, i Marks i Dirkem pretpostavljaju, u teorijskom smislu, linearnost društvene dinamike i razvoja: u jednom slučaju kao promenu društvene solidarnosti od mehaničke ka organskoj, a u drugom u procesu koji vodi ka konačnoj diktaturi proletarijata. Najzad, religiju i jedan i drugi autor vide kao isključivo ljudsku i društvenu tvorevinu. Međutim, tu se sličnosti uglavnom završavaju, jer dok Dirkem religiju smatra jednim od osnovnih mehanizama društvene integracije i organizacije, za Marksa je ona „opijum naroda“²⁶ koji zadovoljava potrebe za eskapizmom iz surove stvarnosti, a manifestacija je ljudske samoobmanutosti, odnosno tek površni odraz stvarnog sveta. Sa druge strane, Marksovoj koncepciji klase (na kojoj on temelji teoriju klasne borbe) suprotstavljen je Veberov koncept, koji klase ne posmatra kao jedinstvene i homogene entitete, već uvodi tri različite vrste klasa prema primarnim principima ineresa, koje su onda dalje fragmentirane u zavisnosti od specifičnih i konkretnih okolnosti u kojima se nalaze grupe koje klasu čine. Otuda Veber, za razliku od Marksa, tvrdi da pojedina klasa može pokrenuti revoluciju, ali da bi to bilo rezultat specifičnih okolnosti i situacije, a nikako stvar determinizma i neumitnosti. Veber, među trojicom socioloških klasika, zauzima posebno mesto u

²⁵ Marks je u poznijim godinama ublažio ovaj stav uvažavajući međusobnu zavisnost *baze i nadgradnje* i uticaj koji može biti u oba smera.

²⁶ Objavljeno 1843. godine u Marksovom žurnalu *Deutsch-Französische Jahrbücher*, u saradnji sa Arnold Ruge-om.

sociološkom izučavanju ekonomije iz prvenstveno dva razloga: objašnjava razvoj kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije iz ugla kulture i kao, makar delimičan, rezultat delovanja specifičnih i konkretnih kulturnih obrazaca i vrednosti; opisuje dve društvene pojave, religijsko-etički kulturni obrazac sa jedne, i obrasce ponašanja, karakteristične za kapitalističku privredu sa druge strane, u osnovi nezavisno od socijalne strukture društva o kome je reč. Preciznije, kada je u pitanju drugi razlog, bavio se, uslovno rečeno, samo onim delom društvene strukture koja karakteriše pripadnost protestantizmu. U svakom slučaju, sva tri pomenuta autora dele stanovište da svakom ekonomskom poretku odgovara nekakav kulturni sistem i da veza između to dvoje nije proizvoljna, te se tako može vrlo konkretno govoriti o kulturi neke ekonomije ili konkretnog ekonomskog poretka, odnosno o ekonomskoj kulturi.

Iako gore navedena tvrdnja ne zahteva posebno objašnjenje pošto je očigledna, iole pažljivijem posmatraču vredi pomenuti nekoliko primera koji u punom svetlu ukazuju na organsku povezanost kulture i specifičnog oblika ekonomske organizacije društava. Hampden-Turner i Trompenars navode da, dok Amerikanci doživljavaju organizacije kao platformu za nadmetanje menadžera pružajući jednaku šansu za uspeh i napredak, Francuzi ih doživljavaju kao hijerarhije relevantnih kvalifikacija koje treba da deluju kao racionalna sila u promeni sveta (Hampden-Turner, Trompenaars, 1993:360). Ova tvrdnja potkepljena je i empirijskim rezultatima, gde se na skali individualističkog isticanja sa jedne i uklapanja u tim, sa druge strane, Amerika nalazi na krajnjoj poziciji individualističkog izdvajanja, a Francuska (zajedno sa Švedskom, Japanom i Singapurom) na strani timske orijentacije pristupa poslu (Ibid, 56-57). O meri u kojoj je ekonomska praksa ukorenjena u kulturu još bolje govori problem sa kojim su se pomenuti istraživači sreli u Japanu. Polazeći iz sopstvene kulturne provinijencije, autori su upitnik sastavili kao niz situacija sa ponuđenim alternativnim odgovorima između kojih bi ispitanici trebalo da se opredele. Na pitanje da li prijatelja koji je zadužen za bezbednost na poslu, a koji je pio pivo u trenutku dok se jedan od radnika povredio, treba prijaviti ili stati na njegovu stranu, većina ispitanika se nije dvoumila opredeljujući se za jednu ili drugu opciju. Japanski su se, pak, menadžeri našli neprijatno iznenađeni jer nijedna od opcija za njih zapravo nije nudila realnu opciju i obrazac ponašanja u datoj situaciji, jer je japanski model zapravo neka vrsta kombinacije dve ponuđene opcije. Dok je za američki i evropski kulturni obrazac

karakterističan pristup ustanovljavanja univerzalnih principa, istina i pravila kojima se pojedinačni slučajevi imaju voditi tim principima, u Japanu je situacija obrnuta: duh intimnosti i poverenja između pojedinaca je moralni cement društva iz koga se opšta pravila izvode (Ibid., 105). Sa duge strane, kao alternativu dominantnom zapadnom ekonomskom modelu koji je izrazito sklon krizama, Loreta Napoleoni ukazuje na šerijatsku ekonomiju i islamski bankarski i finansijski sistem. Osnovna karakteristika ovog sistema je utemeljena u kulturnim i etičkim principima islama koji zabranjuje zelenašenje i investiranje u čisto finansijske i spekulativne oblasti: „novac ne može da stvara novac“ (Napoleoni, 2009:276). Islamski model se temelji i na etosu u kome i zajmodavac i pozajmljivač učestvuju u deobi rizika investicije, što u zapadnoj ekonomiji nije slučaj. Kraha azijskog tržišta 1997. godine ukazao je na alternativu brzim oporavkom Malezije, koja se nakon kraha oslonila na islamske etičke principe i ekonomske institucije na njima temeljene tako da je sopstvenu ekonomiju brzo postavi na zdrave noge zaobilazeći Međunarodni monetarni fond i Svetsku banku (Ibid., 282 i dalje).

Konačno, vrlo zanimljivo svedočenje o zarobljeničkim ratnim kampovima u drugom svetskom ratu i ekonomijom koja se razvila u ovim mikro sredinama solidno je polazište za posmatranje odnosa ekonomskih modela i kulturnih obrazaca. Radford, i sam zarobljenik tokom drugog svetskog rata, svoja je iskustva i zapažanja zabeležio u tekstu *Ekonomska organizacija kampa ratnih zarobljenika*, objavljenog 1945. godine. Pomenuti kampovi predstavljaju žive primere jednostavne ekonomije od prvenstveno sociološkog značaja (Radford, 1945:190). Teza koju autor u radu iznosi je suprotna kulturalističkom pristupu, jer Radford smatra da su ekonomske institucije, nastale u kampovima ratnih zarobljenika, potvrda njihove univerzalnosti koja proističe iz istih potreba i uslova u kojima se javljaju. Jedan od problema sa ovakvim tumačenjem, a koji se iz samog teksta da iščitati, je da je Radfordovo iskustvo prvenstveno definisano u odeljku kampa i grupi kojoj je pripadao te da se generalizacija koju on predlaže ne može uzeti kao utemeljena – čitaocu nedostaje uvid u to kako su druge nacije, poput recimo Francuza ili Amerikanaca organizovale institucije razmene, i na koji su način te institucije povezane sa principima poželjnog i prihvatljivog modela distribucije i raspodele. Pravedno formirana i fiksirana cena cigarete, kao monete razmene, rezultat je konsenzusa grupe kojoj je on pripadao, ali nam takvi uvidi

nedostaju za druge grupe prisutne u kampovima. Postoje indicije da²⁷ čak i naizgled vrlo slična društva poput američkog, britanskog i australskog, predstavljaju temeljno različite modele, od egalitarnog etosa, preko klasnog poretka do individualističkog „preživljavanje najboljih“ pristupa – a na osnovu različitosti modela i ekonomske institucije koje su svakom od modela odgovarale²⁸.

Uslovno rečeno, problem sa istraživanjima korelativnosti kulture i ekonomije jeste i u raznolikosti pristupa, a koja se javlja i kao posledica različitih teorijskih i istraživačkih pozicija autora. Definisano područje naučnog istraživanja često se kreće unutar širokog kruga mogućeg sadržaja pojma kulture. U osnovi, autor koji odluči da se bavi ovom temom nalazi se pred dilemom kako da operacionalizuje pristup, i da, krećući se u okviru šire definicije pojma, ne izneveri ni ono što je njeno osnovno značenje, ni ono što je za odabranu temu bitno. Pregled jednog broja najznačajnijih i često navođenih radova, i ako nešto manje poznatih, ali po pristupu interesantnih, stoga je neophodan kako bi se ilustrovao pomenuti problem ali i ukazalo na neke mogućnosti za njegovo prevazilaženje.

Zanimanje za ekonomsku kulturu kod savremenih istraživača i teoretičara ima više podsticaja, a jedan od značajnijih jesu istraživanja vezana za rukovođenje i organizaciju rada u različitim kulturama. Jedan od najznačajnijih autora na ovom polju, Gert Hofstede (Geert Hofstede) razvio je svoj istraživački i teorijski okvir, radeći za IBM²⁹ istraživanja o vrednostima zaposlenih ove velike kompanije širom sveta, sa primarnim ciljem istraživanja interkulturene komunikacije i razlike u kulturi među državama, ali i među organizacijama. Ogromna baza podataka i raspoloživi resursi omogućili su Hofstedeu da, oslanjajući se na rezultate faktor analize desetina hiljada pojedinačnih slučajeva, ustanovi inicijalno četiri, a

²⁷ Ova tvrdnja se bazira na skici rada Bena Maninga sa New South Wales Univerziteta dostupnoj na: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/5/2/2/pages105225/p105225-1.php Videti i (Whitecross 2000: 199-200 - Whitecross, R. (2000), *Slaves of the Son of Heaven: a personal account of an Australian P.O.W., 1942-1945*, second edition, Kangaroo Press, Sydney) i (Nelson 1985:185 - Nelson, H. (1985). *Prisoners of War: Australians Under Nippon*. Sydney, ABC Enterprises)

²⁸ „Imajući u vidu zajedničke uslove, zanimljivo za ovu studiju je veoma različito ponašanje karakteristično za različite nacionalnosti, i različite institucije koje je svaka nacionalna grupa razvila. Ukratko, Australijanci su bili skloni egalitarnom etosu i kodu ponašanja baziranog na „prijateljstvu“, što se odslikalo na komunitarističke/communitarian/ ekonomske institucije. Britanci su zadržali striktnu hijerarhiju i bazirali njihove institucije ekonomske distribucije na klasnom principu. Amerikanci su bili individualisti i preferirali naglašeno tržišnu ekonomsku distribuciju“ (Manning, str 4-5).

²⁹ Sam Hofstede u predgovoru knjige *Kulture i organizacije* (britansko izdanje iz 2003.) pominje da je često od strane drugih autora navođeno da je IBM istraživanje rađeno samo sa menadžerima, što zapravo nije tačno, jer su u istraživanje bili uključeni svi zaposleni bez obzira na pozicije koje zauzimaju u firmi.

od nedavno šest dimenzija po kojima se kulture razlikuju. Iako je originalno istraživanje rađeno iz psihološke perspektive, jer se radi o individualnim kulturnim vrednostima i stavovima, metod, rezultati i primenljivost podataka daleko nadilaze okvire pojedinačnih društvenih disciplina.

Jedan od ključnih koncepata na kome Hofstede gradi svoj pristup je *mentalni program*³⁰ koji je rezultat karakteristika uočljivih na tri nivoa: individualnom, kolektivnom i univerzalnom³¹. Mentalne programe koji karakterišu individue nije moguće direktno posmatrati, već samo kroz ponašanje, reči i dela individua (Hofstede 2001:2). Tako dolazimo do dva ključna konstrukta koji opisuju mentalne programe – vrednosti i kulturu. Vrednost, kao trajno uverenje koje se aktivira u konkretnim situacijama i orijentiše individualnu akciju ili stav je u osnovi osećanje binarnog karaktera, pozitivno ili negativno prema određenoj pojavi ili fenomenu (Ibid., 5-6). Iako se često, kad su u pitanju vrednosti, meri i intenzitet ova se karakteristika može meriti samo kao relativna prema nekoj drugoj pojavi ili fenomenu, naročito ako su dve pojave u konfliktu. Takođe, Hofstede skreće pažnju i na distinkciju vrednosti kao *željenog*, važno ili nevažno individui, i vrednosti kao *poželjnog*, koje izražava generalno slaganje ili neslaganje. Ova distinkcija je posebno značajna kod prikupljanja podataka, a istraživanja vrednosti se uglavnom bave onim što je individui važno, odnosno *željeno*. Najčešće korišten pristup je takozvani provocirani odgovor gde se od ispitanika traži da se odrede prema setu termina ili koncepata što, kako Hofstede navodi, stvara distorziju. Drugi pristup koji je mnogo precizniji i bez distorzije kao rezultata samoopisivanja ispitanika oslanja se na zapažanje da je naša percepcija obojena našim vrednostima, pa se od ispitanika traži da opišu konkretne treće osobe (Ibid., 9).

Polazeći od antropološkog koncepta kulture, Hofstede dolazi do pet dimenzija kulture³² na osnovu kojih je moguće utvrditi tipove i uporediti konkretna društva prema tipu kulture kojoj pripadaju, kao i segmente odnosno dimenzije u kojima su slična ili se, pak, razlikuju.

³⁰ Hofstede navodi da je koncept mentalnog softvera ili programiranja blizak konceptu habitusa Pijera Burdijea.

³¹ Univerzalni nivo karakterišu biološke osobine ljudske vrste, kolektivni nivo odslikava kulturu grupe kojoj pojedinac pripada, i konačno, individualni nivo predstavlja jedinstvenu karakteristiku svakog od nas pojedinačno, kao specifičan i jedinstven genetski sklop.

³² Za detaljan opis i obrazloženje metodologije treba pogledati Hofstedeovu knjigu *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions, and Organizations Across Nations*, drugo izdanje iz 2001. godine.

Hofstedeov rad zauzima posebno mesto u oblasti ekonomske kulture zbog činjenice da je predložen model empirijski potvrđen³³, kao i da su istraživanja bilo kao replike već urađenog ili inspirisane ovim radom brojne, značajno doprinoseći razumevanju nacionalne kulture i ponašanja pripadnika društvenih grupa, posebno u ekonomskom kontekstu. Osnovna, i ne beznačajna, kritika na Hofstedeov rad je usmerena na konceptualni okvir jer on sobom nosi značajna ograničenja koja se ne tiču toliko rezultata (jer rezultati očigledno bivaju potvrđeni ponovljenim istraživanjima), već samog instrumenta i interpretacije značenja korišćenih koncepata, odnosno dimenzija kulture.

Svođenje kultura na pet³⁴ dimenzija po kojima se one razlikuju i po kojima ih je moguće tipifikovati predstavlja svojevrsnu simplifikaciju predmeta. Ova vrsta simplifikacije je u potpunosti opravdana jer naučni pristup nalaže utvrđivanje opštih i generalnih karakteristika i atributa predmeta izučavanja, a teorijsko polazište zato služi da nužnu simplifikaciju i apstrahovanje nadomesti uputstvima za interpretaciju podataka. U slučaju Hofstedeovog rada naravno da ništa od ovoga ne nedostaje, ali se postavlja pitanje da li sam instrument, osmišljen da zahvati fiksiranih pet kategorija zapravo, iscrpljuje predmet istraživanja – odnos vrednosti, ponašanja, institucija i organizacija i konsekvence po ekonomsko ponašanje ljudi.

Alternativno pitanje koje se ovde može postaviti glasi: da li pristup koji nije ograničen i opterećen prizmom dimenzija kulture može da pruži potpuniju sliku i interpretaciju nacionalnih kultura? Hofstedeovo uvođenje novih dimenzija kulture govori u prilog argumenta da je ograničavanje kulture dimenzijama problematično, jer se čini da izostavlja bitne elemente, važne za posmatrane fenomene. Osnovni problem ovde zapravo jeste zatvaranje heurističkih potencijala teorije, jer je pažnja usmerena prevashodno na

³³ Videti između ostalog i rad, istraživanje o uticaju nacionalnih kultura na ponašanje potrošača i zaposlenih u turističkom sektoru (Nedeljković, Koković, Nedeljković, 2010) koji predstavlja zanimljivu primenu pomenutog pristupa uz tumačenje rezultata u kontekstu odnosa u sektoru turizma, te kako identifikovane karakteristike utiču na potrošačke dispozicije i poželjne izbore sa jedne, i na osmišljavanje turističke ponude sa druge strane.

³⁴ U najnovijim radovima reč je o šest dimenzija, te sama činjenica da je broj kategorija uvećan sa originalna četiri na šest govori u prilog tvrdnji da ova vrsta pristupa kulturi nameće previše rigidan istraživački okvir koji u interpretativnom smislu ne zahvata sve relevantne nijanse kultura. Ako je za utehu, dodavanje novih kategorija ne zahteva bitne promene teorijsko-istraživačkog pristupa koji potvrđuje svoju robusnost; interpretacija je upotunjena novom dimenzijom.

predefinisani set dimenzija i indikatora koji ove dimenzije formiraju. GLOBE istraživanje verovatno je najbolji pokazatelj upravo iznesenih argumenata.

Istraživanje GLOBE³⁵ oslanja se na postojeće i bogato iskustvo u istraživanjima o odnosu kultura i socijalnog i organizacionog ponašanja. Podaci prikupljeni u okviru projekta po rečima autora, sadrže dovoljno podataka da ponove Hofstedeovu studiju, ali i da ispituju neke aspekte i odnose koji prevazilaze pomenuti rad (GLOBE 2004 xxv). GLOBE istraživanje se prvenstveno bavi pitanjima vezanim za liderstvo, u pokušaju da pruži odgovore na pitanja: da li postoje leaderska ponašanja, atributi ili organizacione prakse univerzalne za sve kulture; da li postoje leaderska ponašanja, atributi i organizacione prakse prisutne u samo nekim kulturama; kako atributi socijalne i organizacione kulture utiču na prihvatanje ili neprihvatanje specifičnog ponašanja lidera. Drugi set pitanja na koji je tim tražio odgovor uključuje: kako atributi socijalne i organizacione kulture utiču na neke organizacione prakse; kako utiču na ekonomsko, fizičko i fiziološko blagostanje pripadnika posmatranih društava; i konačno, kakav je odnos između socijalnih kulturnih varijabli i međunarodne kompetitivnosti društava (GLOBE 2004:10).

Na osnovu navedenih istraživačkih interesovanja i pitanja GLOBE tim je došao do devet glavnih atributa, odnosno dimenzija kulture:

Izbegavanje neizvesnosti, kroz oslanjanje na postojeće socijalne norme, rituale i birokratske prakse;

Kolektivizam I, kao institucionalni kolektivizam, kao mera u kojoj institucionalne prakse podstiču kolektivnu distribuciju resursa i kolektivnu praksu;

Kolektivizam II, unutargrupni kolektivizam, stepen u kome individue izražavaju ponos, lojalnost i kohezivnost u pogledu svojih organizacija i porodica;

Rodni egalitarizam;

Asertivnost, kao mera u kojoj su individue u kolektivnim situacijama asertivne, agresivne ili spremne na ulazak u konfrontaciju;

Orijentacija ka budućnosti, kao mera u kojoj su današnje akcije usmerene na postignuća u budućnosti;

Distanca moći, slaganje sa stratifikovanim modelom koji moć pozicionira na vrhu;

³⁵ Culture, leadership, and organizations: The GLOBE study of 62 societies, edited by Robert J. House et al., Sage Publications Inc. 2004.

Orijentacija ka performansama, kao mera uvažavanja pripadnika grupe koji unapređuju postignuće i izvrsnost;

Humana orijentacija, mera podsticanja altruizma, prijateljstva, pravednosti, brige i dobrote prema drugima (Ibid., 12-13).

Iako je prvih šest dimenzija inspirisano Hofstedeovim, samo prve tri odslikavaju originalne dimenzije kojima su inspirisane, a kritikujući konstrukciju originalnog koncepta muževnost/ženstvenost GLOBE autori uvode dve preciznije i adekvatno merljive dimenzije kao rodni egalitarizam i nametljivost, dok se pokazalo da koncept individualizma zapravo ima dva posebna faktora te je predstavljen kao unutargrupni i organizacioni. Pored ovoga, autori navode i šest tipova ponašanja lidera ali je to oblast koja izlazi iz okvira ovog rada.

Definicija kulture koju koristi GLOBE istraživanje oslanja se na dve posebne grupe kulturnih manifestacija: a) zajedništvo (dogovor) među članovima kolektiva u odnosu na gore navedene psihološke atribute; i b) zajedništvo uočenih i prijavljenih praksi entiteta poput porodica, škola, radnih organizacija, ekonomskih i pravnih sistema i političkih institucija (Ibid., 16). Manifestacije ovako definisane kulture grupisane su u dve grupe pokazatelja. Modalne prakse, kroz odgovore na pitanja *šta je* ili *šta su* ponašanja, institucionalne prakse i uputstva, što pretpostavlja da su kulturne i institucionalne prakse ono što se može iščitati iz interpretacije pripadnika grupe. Modalne vrednosti, ustanovljene pitanjima tipa *šta bi trebalo* i koje odgovaraju kontekstualizovanim vrednostima pre nego apstraktnim vrednostima vezanim za opšte pojmove poput pravde i slično (GLOBE 2004:16). U svakom slučaju, GLOBE, činjenicom da je se radi o kolaborativnom projektu uključujući saradnike iz društava koja su predmet istraživanja i procedurama za proveru i validaciju instrumenata za prikupljanje i analizu podataka značajno umanjuje efekat pristrasnosti (bias).

Verovatno najzanimljiviji nalaz istraživanja jeste negativna korelacija između kulturnih vrednosti i praksi kod sedam od devet dimenzija, ukazujući na problem nedostatnosti samog modela korišćenog u istraživanju, ali i upućuje na pitanja i probleme koje treba obuhvatiti ubuduće: problem vrednosti i praksi je nelinearan i kompleksniji nego što postojeći modeli pretpostavljaju (ibid., 730). Drugim rečima, vrednosti koje pripadnici

jednog društva naglašavaju u upitnicima ne moraju nužno biti osnova njihovog ponašanja u konkretnim situacijama i kontekstima, a da razlikovanje vrednosti kao *željenog* i kao *poželjnog* (koje se kod Hofstedeja može naći) ne predstavlja zadovoljavajuću osnovu iz koje se izvodi empirijsko istraživanje, orijentisano na aktivnosti i ponašanja pripadnika socijalnih grupa.

Nešto drugačiji pristup, koji ne podrazumeva dimenzije kulture, ali govori o vrednostima izložen je u knjizi *Sedam kultura kapitalizma*. Čarls Hampden-Tarner i Alfons Trompenars³⁶ na početku svoje knjige iznose stav da je stvaranje bogatstva čin koji svoj izvor ima u moralu: "U svakoj kulturi, duboka struktura verovanja jeste nevidljiva ruka koja reguliše ekonomske aktivnosti. Ova kulturna preferiranja, ili vrednosti, jesu kamen temeljac nacionalnog identiteta i izvor ekonomske snage – i slabosti" (Hampden-Turner, Trompenaars, 1994:4). Razumevanje uticaja kulturnih vrednosti na ekonomske izbore i praksu autori temelje na osnovu sedam procesa³⁷ kao sedam dilema u kojima društvo formuliše sopstveni vrednosni i kulturni profil:

1. Univerzalizam nasuprot partikularizmu – u slučaju nepostojanja koda ili pravila da li na slučaj primeniti najbliže pravilo, ili ga tretirati kao jedinstven slučaj bez obzira na pravilo;
2. Analiziranje nasuprot integrisanju – da li se fokusirati na delove, ili na obrasce i celine;
3. Individualizam nasuprot komunitarizmu (zajedništvu) – da li dati prednost balgostanju jedinke ili kolektiva;
4. Unutrašnja nasuprot spoljašnjoj orijentaciji – da li sopstvene akcije rukovoditi unutrašnjim porivima ili spoljašnjim zahtevima;
5. Vreme kao sekvenca nasuprot vremenu kao sinhronizaciji – da li je važnije posao završiti u najkraćoj sekvenci ili sinhronizovati tako da je završetak istovremen;
6. Dostignut status nasuprot dodeljenom statusu – da li status treba da zavisi od ličnih postignuća ili od nekog drugog kriterijuma;

³⁶ The Seven Cultures of Capitalism: Value systems for Creating Wealth in the United States, Japan, Germany, France, Britain, Sweden, and the Netherlands, Currency Doubleday, (1993), Charles Hampden-Turner, Alfons Trompenaars

³⁷ Izbor ovih sedam procesa ili dilema kako se u knjizi navodi, bazira se na konsenzusu sociologa i antropologa o fundamentalnosti pomenutih procesa, nažalost bez ijedne reference, iako se može govoriti i o nekoj vrsti savremenog naučnog standarda koji ne zahteva posebno obrazloženje.

7. Jednakost nasuprot hijerarhiji – da li bolje rezultate daje tretiranje zaposlenih kao jednakih, ili insistirati na proceni autoriteta prema hijerarhijskom obrascu organizacije (ibid., 11).

Ove dileme su, po mišljenju autora, zapravo mesto gde se javljaju prave razlike među nacijama i to ne u samim odlukama, već u temeljima na kojima pripadnici društva pokušavaju da reše dileme (ibid., 23). Ovaj stav definiše i metodologiju kojom su podaci prikupljeni, pa je od ispitanika, oko 15.000 menadžera iz sedam kapitalističkih zemalja, traženo da izberu stranu, kao slaganje ili neslaganje, na niz stavova koji nude alternativu u nekoj konkretnoj situaciji. U svakom slučaju, ovakav pristup pokazao se više nego adekvatnim i to u dva aspekta: da na osnovu sedam kriterijuma pokaže relativni odnos, razlike i sličnosti sedam posmatranih društava sa jedne strane; i da obuhvati i opiše specifične vrednosne sisteme i kulture kao jedinstvene i karakteristične sklopove koji se manifestuju sa nedvosmislenim uticajem na ponašanje pripadnika društava, sa druge strane. Značaj ovog istraživanja je i u činjenici da o kapitalizmu ne govori kao o jednoj jedinstvenoj pojavi, koja ili karakteriše neko društvo ili ne, već argumentovano ukazuje na postojanje velikog spektra razlika unutar pomenutog socijalnog i ekonomskog poretka.

Kada je pak reč o vrednostima kao jednom od konstituenata nacionalnog identiteta i ekonomske snage ili slabosti, pada u oči da se radi o preferencijama koje se, prvo, manifestuju u konkretnim situacijama, i drugo, deo su morala. Ne radi se, dakle, o nekakvim opštim i apstraktnim principima i kategorijama, već o principima i pravilima koja služe kao uputstva za rešavanje vrlo konkretnih problema svakodnevice, a budući da su deo morala, implicitno podrazumevaju standard ili normu i nekakav sistem sankcija³⁸. I sama podela vrednosti na *postojeće*, *željeno* i *poželjno* (Koković, 2005:125) ukazuje da pojam vrednosti obuhvata više različitih stvari, ali se generalno mogu uočiti tri stepena rigidnosti kada je u pitanju pridržavanje normativnog aspekta onoga što vrednost sugeriše (striktno pridržavanje, kontekstualno pridržavanje, i aspirativno pridržavanje vrednosti, uz odgovarajuću gradaciju sankcija koje ova tri stepena prate³⁹). Određenje vrednosti kao konkretnih pravila i principa koji orijentišu akcije pojedinaca, ali to čine sa različitom

³⁸ Uporediti sa razlikovanjem *instrumentalnih* od *ciljnih* vrednosti (Koković, 2005:127-128).

³⁹ Ovu podelu treba shvatiti kao uslovnu jer se i rigidnost primene neke vrednosti može tokom vremena menjati, što je proces postepenosti a ne kvantnih skokova iz stanja u stanje. Striktno pridržavanje podrazumeva gotovo neizbežnu primenu sankcija, kontekstualno je podložno interpretacijama, a za aspirativno se najčešće i ne može reći da postoje sankcije u pravom smislu reči.

snagom uticaja, posebno je značajno sa stanovišta empirijskih istraživanja jer apstraktnu kategoriju vrednosti približava konkretnim i vidljivim pojavama. Jedna primedba koja se ovde može izreći je da vrednost definisana na ovaj način, kao uput za donošenje odluke i pripadajuća potencijalna sankcija, previše podseća na ono što pojam institucija označava. Primedba je u isto vreme i tačna i netačna: ne postoji institucija koja nema svoje vrednosno utemeljenje, a najvažnije vrednosti za koje se zahteva striktno pridržavanje manifestuju se u svom institucionalizovanom obliku; institucija, sa druge strane, obuhvata pored vrednosti i druge elemente, o čemu će biti više reči kasnije u tekstu.

Konačno, ne može se izbeći osvrt na još nekoliko naučnih i istraživačkih inicijativa koja se bave problemom kulture a imaju snažan empirijski fokus. Reč je o Evropskoj studiji vrednosti, Svetskom istraživanju vrednosti, Eurobarometru, i Evropskom socijalnom istraživanju, i autorima poput Ronalda Ingleharta, Kristijana Velcela i Šaloma Švarca⁴⁰. Posebna vrednost ovih projekata je, pored prikupljenih podataka o društvima koja su istraživanjima obuhvaćena, i dostupnost podataka javnosti. Činjenica da su podaci dostupni zainteresovanim istraživačima ima dva značajna rezultata: validaciju teorijskog i metodološkog utemeljenja istraživanja; i proveru rezultata, kao i dodatne analize i dobijanje novih informacija kao rezultat obrade postojećih podataka iz specifičnih teorijskih i istraživačkih perspektiva. Eurobarometar je ujedno i jedan od glavnih instrumenata Evropske komisije u procenjivanju javnog mnjenja i implementaciji politike. O međusobnom odnosu pomenutih istraživanja zanimljiv podatak izneo je Kristijan Velcel⁴¹, ukazujući na činjenicu da iako su Inglehart i tim pristupili izučavanju nacionalnih kultura iz politikološke perspektive, uočen je trend konvergencije rezultata sa Hofstedeovim istraživanjem koja se ogleda u postojanju sličnih ili istih faktora koji predstavljaju temelje grupisanja kultura, kao i uporedivih rezultata – odnosno koincidenciju pojedinih kulturnih i psihičkih obrazaca i profila sa ekonomskim statusom društva.

⁴⁰ Pomenuta istraživanja dostupna su na: <http://www.europeanvaluesstudy.eu>, i <http://www.gesis.org/en/services/data-analysis/survey-data/european-values-study>, za evropsku studiju vrednosti; <http://www.worldvaluessurvey.org>, za svetsko istraživanje vrednosti; http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm za eurobarometar; i <http://www.europeansocialsurvey.org> za evropsko socijalno istraživanje.

⁴¹ Kristijan Velcel (Christian Weltzel), jedan od najbližih saradnika Ronalda Ingleharta (Ronald Inglehart, WVS), na predavanju *Zašto je važno proučavati ljudske vrednosti* na Državnom univerzitetu u Tbilisiju (TSU) u Gruziji, 23. januara 2009.

Bogatstvo koje sociološki/antropološki koncept kulture nosi za veliki broj ekonomista je pre uzrok nelagode nego bilo šta drugo. Razlog te nelagode je, kada je u pitanju odnos ekonomije i kulture, činjenica uvođenja enormne kompleksnosti koju pojam kultura implicira. Pred tom kompleksnošću svaka ekonomska analiza koja polazi iz tradicionalnih okvira ekonomske nauke znatno je otežana, ako ne i u potpunosti onemogućena⁴².

U potrazi za prihvatljivim rešenjem koje bi pomirilo kompleksnost sa jednostavnošću ističu se modeli koji se temelje na većem ili manjem broju binarnih, jednodimenzionalnih atributa. Jedan od takvih izlaže Grondona u tekstu *Kulturna tipologija ekonomskog razvoja* (u Harrison, Huntington, eds. 2000). Profil jednog društva i njegov odnos prema razvoju može se iščitati iz dvadeset pojmova: religija, da li se oslanja na siromašne poput katolicizma ili na bogate poput protestantizma; individualno poverenje, prema pojedincima u okviru društva a ne (samo) prema zajednici; moralni imperativ, i da li postoji harmonija, ili čak i realna mogućnost, između etike za koju se društvo deklarativno zalaže i stvarne socijalne prakse; koncept bogatstva koji se u društvima otpornim na razvoj prvenstveno sastoji od onoga što postoji, u drugim se društvima sastoji od onoga što ne postoji, već ga treba stvoriti; pogled na kompeticiju, a tipično je da društva koja se protive kompeticiji obično pokazuju i niži stepen kooperacije; shvatanje pravde, kao princip distribucije, imajući u vidu buduće generacije, što nije karakteristično za društva otporna na razvoj; vrednost rada, gde ekonomski progresivna društva više vrednuju produktivne aktivnosti a manje titularne (intelektualce, političare, religijske ili vojne lidere); uloga hereze, samo intelektualni pluralizam vodi prosperitetu; obrazovanje nije ispiranje mozga, a u društvima otpornim na razvoj obrazovanje služi prenosu dogmi, a ne slobodnom i inovativnom mišljenju; vrednost upotrebljivosti, kako u pogledu teorija tako i u pogledu proizvoda, veliki planovi daju prednost konkretnim i skromnim proizvodima u ekonomski prosperitetnim kulturama; male vrline, napredna društva cene male vrline a ne velike, što je takođe indikator boljeg odnosa prema drugima; vremenski fokus, kao prošlost, sadašnjost, neposredna budućnost i daleka budućnost; racionalnost, kao zadovoljstvo nastalo sumom malih postignuća i završenih poslova na kraju svakog dana; autoritet, zakon, ili moćne osobe; pogled na svet, u razvijenim kulturama svet je mesto za akciju;

⁴² Lorens Harison u uvodu knjige *Kultura je važna*. Korišćeno je izdanje na engleskom jeziku: *Culture matters: how values shape human progres*. Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington, Basic Books, 2000.

pogled na život, kroz pitanje da li ja kreiram događaje ili se događaji dešavaju meni; spasenje u ili od sveta; dve utopije, kao dva pristupa utopiji, sada što je nedostižno, ili nekada u budućnosti, dok se u međuvremenu bavimo tekućim pitanjima; priroda optimizma, izvor u sreći ili providenju, nasuprot izvora u sopstvenim akcijama koje će dovesti do poželjnog ishoda; vizije demokratije, kao date od strane vladara, nasuprot one stvorene konsenzusom individua. (ibid., 44-55).

Kako sam Grondona navodi, ovih dvadeset atributa ne predstavlja rigidni recept za analizu i izučavanje, već set koji svoju svrhu ima u detaljnijem obuhvatu karakteristika i sličnosti društava. Lista, u zavisnosti od cilja, može biti redukovana ili proširena. Ovakva konceptualizacija kulture, odnosno ekonomske kulture, pogodna je jer je jednostavna za operacionalizaciju, a pritom i daje rezultate koji imaju smisla – omogućava da se društva razvrstaju kao sklona ili nesklona ekonomskom progresu. Međutim, kao i u slučaju Hofstedeove paradigme i ovde su uočljiva i čak naglašenija dva problema. Da li lista od dvadeset atributa zaista i može da obuhvati kompleksnost ekonomske kulture i objasni (a eventualno i predvidi) pravac i dinamiku razvoja društva? Čini se da je ovakva lista pre prilagođena simplifikovanim ekonomskim paradigmatama, a ne samom fenomenu na koji se primenjuje. Drugi problem je ozbiljniji jer neki od pojmova omogućavaju ili čak i pretpostavljaju „učitavanje“ značenja iz ideološkog ili teorijskog stanovišta istraživača koji se ovim pristupom služi. Problem nije u samom učitavanju, jer svako istraživanje se i oslanja na nekakve ideološke i teorijske osnove; problem je što je to oslanjanje ispod praga teorije: na primer, šta je kriterijum upotrebljivosti i ko određuje upotrebljivost? Odnos između upotrebljivog i neupotrebljivog znanja, izuma ili proizvoda daleko je od jednostavnog i zavisi od kulturnog konteksta i vrednosti jednog društva ili grupe, ali i od trenutnih okolnosti i istorijskog trenutka koji na površinu mogu iznenada izbaciti ideju ili proizvod koji je do tada tavorio na društvenim marginama. Konačno, i sam pojam prosperiteta je problematičan jer je kontekstualno osetljiv; ideja i ideal prosperiteta se razlikuju kako od osobe do osobe, tako i od jedne društvene grupe do druge, pa je pretpostavka da je prosperitet nekakva objektivna kategorija u samom korenu pogrešna⁴³.

⁴³ Odnosno, verovatno je tačnije reći da svako društvo u institucionalni sistem inkorporira i prosperitet – jedino što se ideja prosperiteta među društvima razlikuje.

Ovo razumevanje prosperiteta kao univerzalne i objektivne kategorije i činjenice posebno se može uočiti u Porterovom tekstu gde on tvrdi da sile nove ekonomije deluju tako snažno da se može reći da ekonomska kultura više nije stvar izbora (Porter u Harrison, Huntington, eds., 2000:27) – društva će prihvatiti nove vrednosti, stavove i obrasce milom ili silom. Prema ovom autoru, danas svedočimo pojavi nekakvog jezgra nove međunarodne ekonomske kulture koja preseca tradicionalne kulture i ima tendenciju poništavanja razlika u cilju povećanja produktivnosti. Ovo naravno ne znači i nestajanje kulturnih razlika, već integraciju tih razlika u globalniji sistem produktivnosti (Ibid., 28). Prvo što pada u oči je kontradikcija između tvrdnje o prisilnom prihvatanju novih vrednosti, stavova i obrazaca, gde je poništavanje razlika zapravo proces integracije razlika u globalni sistem. Međutim, ideje i koncepti i mogu sadržavati i kontradiktornosti ili nekozistentnosti, tako da globalna „uravnilovka“, koja to zapravo nije, može predstavljati platformu za postavljanje istraživačkih i analitičkih pitanja. Drugo, povećanje produktivnosti, odnosno sama produktivnost i šta se pod ovim misli i podrazumeva – koja funkcija se pridaje i u kakav se kontekst koncept produktivnosti smešta na prvi pogled je tehničko pitanje. Međutim, produktivnost nije ispražnjena od nekog posebnog smisla ili vrednosti, niti je vrednost sama po sebi, već joj je to mesto dodeljeno u okviru referentnog okvira koji kultura uspostavlja i gde se ta pozicija mora nekako i opravdati⁴⁴.

Kada je reč o samoj kontekstualizaciji, bitan zaključak se može izvesti iz izlaganja Džefrija Saksa u istoj knjizi koji tvrdi da kulturološka objašnjenja moraju biti testirana u okvirima koji dozvoljavaju drugim elementima društva da pokažu svoju ulogu (Sachs u Harrison, Huntington, eds., 2000:42-43). Ovakva interpretacija ukazuje na jedan od čestih problema u percepciji same kulture u ekonomskom kontekstu, kao da se radi o potpuno odvojenom sistemu ili varijabli koju je moguće uporediti sa drugim varijablama, a i prenebregava već pomenutu činjenicu da je društvo prepoznatljivo po kulturi i da svi ti drugi elementi društva koji se pominju zapravo imaju i kulturni aspekt koji im se ne može uskratiti.

⁴⁴ U vezi sa povećanjem produktivnosti, koja kao pojava i ne mora biti problematična naročito u nerazvijenim društvima u kojima povećanje treba da dovede do potpunijeg zadovoljenja postojećih potreba ljudi i zajednica, koncept nužnog ekonomskog rasta je naročito nakon poslednje finansijske krize došao u žižu interesovanja. Postavlja se pitanje da li je ideja koja je došla sa nastankom kapitalizma i danas održiva kao putokaz ekonomskih aktivnosti gde sa jedne strane imamo ograničene resurse uključujući i samu fizičku veličinu zemlje, a sa druge inerciju po kojoj ekonomski rast mora biti konstantan, i danas funkcionalna ili je potrebno tragati za nekom novom konceptualizacijom koja bi poslužila kao osnova buduće globalne ekonomije.

U ovom kontekstu vredi se osvrnuti i na organizacionu kulturu kao polje interesovanja jer je jedna od najproučavanijih tema, kako u teoriji tako i u praksi (Mojić 2010: 108), a od posebnog su značaja proučavanja odnosa nacionalnih i organizacionih kultura. I u ovoj oblasti primetna je konceptualna i pojmovna raznolikost. Mojić navodi tri opšta pristupa fenomenu organizacione kulture: definisan u odnosu na vođstvo; uravnotežen ili višefaktorski, koji karakteriše razmatranje više jednako značajnih faktora na karakter i odnos organizacione kulture naspram nacionalne; i konačno, Hofstedeovo stanovište, koje definiše organizacionu kulturu kao programirani um. Definišući je kao praksu, postavlja je nasuprot nacionalnoj kulturi kojoj je središnji pojam vrednost. Pitanje koje se kao važno nameće je kakav je odnos nacionalne i organizacione kulture. Jasno je da postoji povezanost, ali ona nije ni apsolutno preklapajuća, ni sveobuhvatna (takva da, na primer, nacionalna kultura uključuje i organizacionu, ili preciznije organizacione kulture). Mojić (2010: 121) navodi da pored različitih stavova autora koji se ovim problemom bave, postoji izvesno slaganje oko tri osnovna činioca koji predstavljaju izvore organizacione kulture i to su: nacionalna kultura, karakteristike privrednog sektora i specifična istorija organizacije. Ono što je izvesno je da organizacije zapravo predstavljaju poseban i vrlo specifičan predmet izučavanja u odnosu na sam odnos ekonomije, kulture i institucija.

Veza između karakteristika ekonomije sa jedne i kulture društva sa druge strane je realnost koju danas ne treba posebno dokazivati. Problem, kao što se iz prethodnog izlaganja može zaključiti, leži na drugom mestu: kakva teorijska i empirijska postavka zapravo najbolje zahvata i taj deo društvene stvarnosti, i kojim pristupom fenomen možemo najbolje opisati i analizirati? Neka od pomenutih istraživanja i radova sugerišu da je zapravo svejedno iz koje se perspektive polazi te da rezultati, pored ukazivanja na međuzavisnost ekonomije i kulture, takođe govore u prilog tezi da postoji nekakav skup kulturnih karakteristika koje se dovode u vezu sa snažnim, otpornim i prilagodljivim ekonomijama. Ne treba smetnuti sa uma i da pomenuti radovi svoje uporište uglavnom imaju u antropološkom određenju kulture, što predstavlja i polaznu tačku u operacionalizaciji istraživanja. Ta činjenica bi mogla, makar delimično, da objasni konvergenciju zaključaka pomenutih empirijskih istraživanja, ali to svakako ne bi trebalo shvatiti kao jedini razlog istih ili sličnih rezultata. Naprotiv, radi se o validaciji izabranog teorijsko-metodološkog pristupa.

Primedba se, zapravo može uputiti na način kojim je operacionalizacija i konceptualizacija pojmova izvedena, jer tu leže i ograničenja. Dimenzije kulture, kako ih većina ovde pomenutih savremenih autora vidi, predstavljaju u osnovi skup binarnih kategorija suprotstavljenih pojmova (Ovo je naročito uočljivo kod autora okupljenih u knjizi *Kultura je važna*). Tako se dolazi do opisa kulture koji podrazumeva postojanje ili nepostojanje pojedinog atributa ili grupe atributa. Ovi opisi dozvoljavaju obuhvatanje veoma velikog broja varijacija, ali se uglavnom tiču manifestacije, odnosno onoga što sa površine može iščitati o kulturi društva. Za to, naravno, postoji puno opravdanje sa stanovišta upotrebljivosti i razumljivosti rezultata iz perspektive nekoga ko sa određenom kulturom ima kontakata – omogućava se jasnije viđenje u kojim segmentima je neka kultura drugačija u poređenju sa nekom drugom. U krajnjem slučaju, ukazuje se na konkretne obrasce razumevanja sveta i obrasce ponašanja ljudi iz posmatranih kultura. Povezivanjem skupova kulturnih atributa sa određenim ekonomskim statusom uspešno opisuje koji i kakav ekonomski status je praćen kojim kulturnim obrascima – što svedeno na banalni nivo ukazuje da je neko društvo tu gde jeste zato što je takvo kakvo je. Ono što nedostaje ovoj vrsti znanja je jači fokus na to kojim mehanizmima neko društvo povezuje kulturne obrasce za ekonomsku praksu, te da li i kako se te veze mogu transformisati.

Pitanje kulture kao koncepta i aspekta društvenog života je, kako Cvejić (Cvejić 2011:99) primećuje, najintrigantnije u komunikaciji između ekonomije i ekonomske sociologije. Pažnja savremenih autora je uglavnom usmerena na to kako kultura reguliše ekonomske odnose, ali ne i kako utiče na konstituisanje ovih odnosa. Ovo prenebregavanje uslova i procesa konstituisanja ekonomskih odnosa ima kao posledicu zamagljivanje ekonomskih aspekata koji su ljudska tvorevina, kao i isključivanje celog jednog evidencionog sloja iz ekonomske analize. Cvejić još navodi da u vezi međusobnih efekata kulture i ekonomije moramo precizno odrediti na koji se aspekt kulture misli i koji je vremenski i prostorni doseg naših zaključaka. A u ovom ključu treba posmatrati sva tri glavna ekonomska područja: proizvodnju, razmenu i potrošnju (ibid., 103-104).

Analizirajući relacije ekonomija – kultura Beugelsdijk i Maseland (2014) ukazuju na tri vrste tenzija: sociologija (kao glavni proponent kulturološkog pristupa ekonomiji) vezuje ponašanje za strukture, dok se u ekonomiji ponašanje vezuje za individualno donošenje

racionalnih odluka, a to stvara tenziju koja se može opisati kao struktura nasuprot akteru; dok kultura predstavlja kolektivno, i obraća se makro nivou, ekonomija se bavi individualnim, mikro ekonomskim ponašanjem pa se druga tenzija javlja kod povezivanja kolektivnog i individualnog, odnosno agregacije; konačno, ekonomisti se fokusiraju na univerzalne principe, dok kultura ističe raznolikost pa se treća vrsta tenzije javlja između principa partikularnosti i univerzalnosti. Ove tenzije ipak, kako autori navode, nisu postojale pre stotinak godina.

Do prvih decenija XX veka granice između antropologije, sociologije i ekonomije bile su mnogo mekše, a polje preklapanja mnogo veće. Veber je na logičkom nivou, razlikujući racionalnost i moral, imao značajnu ulogu u uklanjanju pitanja kulture iz ekonomije i na pozicioniranje gde ekonomija proučava racionalnost a sociologija empirijski specifične vrednosti. Ulogu je, u praktičnom smislu, imao i uspeh marksizma u Rusiji pa se u zapadnim demokratijama svako odstupanje od tržišnog fundamentalizma tretiralo kao poziv na rušenje kapitalizma i poretka razvoja. Dalji razvoj ekonomije, sada oslobođene od kulture, obeležen je uvođenjem sve kompleksnijih kvantitativnih metoda i tehnika, što je kao konsekvencu imalo sužavanje problema kojima se bavi (kako bi novi matematički modeli bili primenljivi). Ipak, ova redukcija ekonomije na metod i na samo jedan tip pitanja kojim se bavi postala je i jedan od uzroka (ponovnog) interesovanja ekonomista za pitanja šireg kulturnog konteksta: empirijska istraživanja, teorija igara, razvoj azijskih zemalja uprkos nepraćenju zapadne ekonomske dogme, ukazale su na nemogućnost ekonomije da pruži zadovoljavajuće odgovore iz postojeće perspektive. Takođe, pad socijalizma (komunizama, kako ga autori nazivaju) ukazao je, sada kada je distinkcija socijalizam-kapitalizam nestala, da u okviru samog kapitalizma postoje mnoge razlike i velike varijacije. Primena ekonomskih principa na prošireno polje pojava i fenomena ukazala je na vrlo limitaran doseg tih metoda i na potrebu preispitivanja metoda i principa u samoj ekonomiji, uključivanjem saznanja iz psihologije, sociologije i nauka koje se bave kulturom (Beugelsdijk i Maseland, 2014:42-65). Ipak, problem koji i dalje opstaje a koji je posledica odvojenog razvoja sociologije i ekonomije ponajviše je metodološke prirode, jer kvantifikacija koja čini ekonomiju čini se da nema puno smisla u antropologiji i istoriji (Ibid., 148), dok je sa sociologijom situacija ipak nešto bolja.

Konačno, pomenuti autori se osvrću i na konceptualizaciju ekonomije i kulture kao dve pojave koje funkcionišu na dve odvojene ravni, što je u stvari osnovni uzrok tenzija u debati o odnosu ekonomije i kulture. Jedan od načina da se ova situacija prevaziđe je da se ekonomskoj misli pristupi ne samo kao opisu ekonomije, već i kao proizvodu aktivnosti zajednice ekonomista unutar njihovog socijalnog konteksta. Uz to, kao deo socijalnog okruženja, ove aktivnosti tako i oblikuju to okruženje. Norme, simboli i značenja koje uspostavljaju kulturu ekonomije su takođe predmet interesovanja društvenih nauka, koje pokazuju da pored perspektiva ekonomija-i-kultura, ekonomija-kao-kultura, i kultura-kao-ekonomija, ekonomija sama jeste deo kulture (Beugelsdijk i Maseland, 2014:116).

Iz sociološke perspektive, ključni pojam u vezi sa odnosom ekonomije i kulture je kulturni obrazac kao bitan činilac specifično sociološkog pristupa ekonomiji. Kao društveno omeđeno polje u kome se kreće svest i ponašanje pojedinca, kulturni obrazac predstavlja ustaljeni i uopšteni način ponašanja karakterističan za neko društvo, i ne treba ga mešati sa načinom života, koji je uži, institucionalizovani oblik kulturnog obrasca (Koković 2005: 118). Specifičnost koju sociološka perspektiva nudi u odnosu na ekonomiju je: veći fokus na kulturne i nacionalne specifičnosti, a manji na (jednim značajnim delom problematične) univerzalne ekonomske zakonitosti. U izvesnom smislu, sociološko interesovanje za kulturne obrasce, kao skupove svih elemenata definicije kulture koji govore o tome kako neko društvo čini neke aktivnosti (ibid. 121), može se posmatrati kao dopuna i korektiv usko ekonomskom pristupu. Dopuna, zato što se bavi širim kontekstom u kome se ekonomija dešava, a korektiv zato što identifikujući socio-kulturne aspekte ekonomskih aktivnosti i pravila, izdvaja ih kao specifične ili partikularne pa tako ono što preostane ukazuje i na aspekte ekonomije koji imaju univerzalniji karakter.

Konačno, kroz kulturne obrasce se ogledaju i društvene i kulturne promene kao „stepen izmena u osnovnoj strukturi, stepen modifikacije osnovnih kulturnih institucija u određenom vremenskom periodu“ (Koković 2005: 228). Kako kulturni obrasci kao ustaljeni načini ponašanja predstavljaju relativno stabilne pojave, oni predstavljaju i temelj institucionalizacije – kada se takva ponašanja nađu u okviru većih koherentnih celina prerastaju u institucionalizovano ponašanje, učestvujući u izgradnji institucije. U odnosu na pristup kojim se kultura posmatra kao skup elemenata koji se zatim pobrajaju zarad

pružanja opisa i objašnjenja ekonomskih fenomena, posmatranje kulturnih obrazaca i institucija upućuje i na posmatranje inherentnih struktura i odnosa, praktično onemogućavajući uprošćavanje i simplifikaciju kulture kakva se može videti kod nekih od napred navedenih autora.

Takođe, isticanje postojećih obrazaca i struktura ne zahteva pretpostavku ili prethodno definisanje dimenzija ili elemenata koji bi kulturu opisali – identifikovani obrasci i strukture su delimično samoobjašnjavajući, a drugim delom objašnjeni kontekstom problema kojim se istraživanje bavi. Bez unapred definisanih kulturnih dimenzija ili liste binarnih indikatora, rizik učitavanja smisla ili značenja u posmatrani fenomen je značajno manji. Takođe, nedostatak unapred pripremljenih kategorija ili dimenzija ne izlaže nas opasnosti sabijanja ili rastezanja rezultata kako bismo popunili kategorije. Izbegavanje korišćenja pripremljenih kategorija ima svoju cenu koja se prvenstveno ogleda u traganju za obrascima u samoj evidenciji, a zatim i proveru korektnosti i validnosti rezultata, pa tek onda i tumačenje. Takav pristup nalaže usmeravanje pažnje prvenstveno na manifestacije ekonomske prirode u određenom segmentu društvenih aktivnosti pa osnovni teorijsko-metodološki fokus mora biti na konkretnoj oblasti društvenog delanja kao posmatranom segmentu, i osnovnim fenomenima kao jedinicama posmatranja koji taj segment karakterišu. U ovom slučaju institucije tržišta i svojine određuju koji je i koliki segment društvene stvarnosti obuhvaćen analizom, a legitimacijski mehanizmi kao jedinice posmatranja objašnjavaju i opisuju pomenuti deo društvene stvarnosti. U tim okvirima treba tražiti prednosti koje ovakav pristup nosi, kao i nedostatke, a o tome će detaljnije biti reči u delu teksta koji sledi.

2.4. Institucije i kultura

Institucije se mogu razumeti kao posebne konfiguracije interesa i socijalnih relacija, koje su tipično od takvog značaja da su sankcionisane zakonom (Swedberg, 2003:1)

Pojam kulture⁴⁵ obuhvata tako razuđen skup elemenata da pripadnik društva ne može posedovati potpuno znanje o kulturi koje je i sam deo. Ovo je možda najbolje objasnio Karl Manhajm u *Ideologiji i utopiji* (Mannheim, 1968), ukazujući da je sve saznanje (i znanje) u društvu „egzistencijalno uslovljeno“, odnosno zavisi od relativne pozicije koju individua zauzima u društvu. Drugim rečima, vidokrug individue zavisi od pozicije iz koje se posmatra. Iako je individualno saznanje određeno relativnom pozicijom, ono je i u relacionom odnosu sa ostalim pozicijama u jednom društvu, sa kojima čini saznajni potencijal ili vidokrug jednog društva. Iako se Manhajm bavi mogućnostima znanja u društvu, ovaj, može se reći intelektualni, zahvat se odnosi na konkretne delove kulture i sa njima korespondira – naročito ako kulturi pristupimo kao strukturisanom skupu elemenata, počev od individua i socijalnih grupa, pa do sistema vrednosti i obrazaca aktivnosti kojima se čovek kao pripadnik konkretne kulture hvata u koštac sa sopstvenim okruženjem. Ovi sistemi vrednosti i obrasci najbolje se očitavaju u institucijama⁴⁶ društva kao specifičnim artikulacijama kulture kojima se uređuju najbitniji aspekti života društva, odnosno: „kulture, naročito nacionalne kulture su ekstremno stabilne tokom vremena. [...] ova stabilnost može biti objašnjena kroz samopotvrđivanje (reinforcement) kulturnih obrazaca od strane institucija koje su i same proizvod dominantnih kulturnih vrednosnih sistema“ (Hofstede, 2001:34).

Institucionalni pristup proučavanju društvenih fenomena zapravo afirmiše kulturološki pristup posebno ako se ima u vidu šta se pod pojmom *institucija* podrazumeva u sociologiji. Nije preterivanje reći da socijalne institucije, kao jedan od fenomena kojima se sociologija bavi, i kao polje proučavanja, doprinose legitimitetu i profilu sociologije kao nauke. Ovaj aspekt sociologije uočljiv je i kod Marksa, Dirckema i Vebera, a svaki od ovih autora naglašava specifičan aspekt institucija u skladu sa svojim teorijskim i istraživačkim opredeljenjima. Nekoliko navoda iz originalnih tekstova to najbolje ilustruje:

“Čudan je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dvije vrste ustanova: vještačke i prirodne. U tome oni liče na teologe, koji takođe razlikuju dvije vrste religija. Svaku religiju koja nije njihova izmislili su ljudi, dok je njihova

⁴⁵ O teškoćama definisanja u okvirima sociologije, kao i o mnogoznačnosti pojma dobar pregled daje Antonjina Kloskowska u *Sociologiji kulture*, strana 8 i dalje.

⁴⁶ Termini institucija i ustanova se u radu koriste kao sinonimi.

vlastita religija otkrovenje gospodnje. Kad ekonomisti kažu da su sadašnji odnosi – odnosi buržoaske proizvodnje – prirodni, oni time daju na znanje da su to odnosi u kojima se stvaranje bogatstva i razvijanje proizvodnih snaga vrši po prirodnim zakonima. Prema tome, sami ti odnosi su prirodni zakoni nezavisni od uticaja vremena. To su vječiti zakoni koji će uvijek vladati društvom. To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema. Istorije je bilo zato što su postojale feudalne ustanove i što u tim feudalnim ustanovama nalazimo odnose proizvodnje potpuno različite od odnosa u buržoaskom društvu, koje po želji ekonomista ljudi treba da smatraju kao prirodne i stoga vječite” (Marx, Engels, tom 7., 1977b:112).

Marks ustanove smešta u središte borbe za ideološku dominaciju u kapitalizmu, pritom ukazujući na implikacije koje je mnogo kasnije Frensis Fukujama promovisao (u izvesnom smislu i afirmišući Marksovu tvrdnju) knjigom *Kraj istorije* i tvrdnjom da liberalna demokratija i tržišna ekonomija predstavljaju kraj ljudske socijalne evolucije. U navedenom se citatu takođe može uočiti tendencija ekonomista, kako Marks kaže, legitimacije ekonomije kao discipline temeljene na prirodnim ustanovama iako se, podela na prirodne i ljudske/društvene ustanove zapravo ne može braniti izvan ideološke ravni.

Dirkem je kao funkcionalista posebno zainteresovan za funkcionalni aspekt institucija, koje zapravo predstavljaju manifestaciju strukture, odnosno nekakve stabilne funkcije koja zadovoljava nekakvu društvenu potrebu:

„Naročito kada je reč o društvu ispravno je reći da struktura pretpostavlja funkciju i iz nje proizilazi. Ustanove se ne uvode dekretom, već ishode iz društvenog života i samo ga spolja izražavaju vidljivim simbolima. Struktura je učvršćena funkcija, dejstvo koje je postalo navika i kristalizovalo se. Ako, dakle, ne želimo da vidimo stvari u njihovom najpovršinskijem vidu, ako težimo da ih zahvatimo u njihovim korenima, treba pre svega da prionemo na izučavanje funkcija“ (Dirkem, 2007:36)

„Zato sirovina svake društvene svesti stoji u tesnom odnosu s brojem društvenih elemenata, načinom na koji su oni grupisani i raspoređeni itd., to jest s prirodom supstrata. No, jednom kada se na taj način uspostavi početna zaliha predstava, one

postaju, s razloga koje smo naveli, delimično samostalne stvarnosti koje žive sopstvenim životom. Imaju moć da se međusobno prizivaju, odbijaju, da obrazuju svakojake sinteze koje su determinisane njihovim prirodnim naklonostima a ne stanjem sredine u čijem se okrilju razvijaju. Prema tome, ista je takva i priroda novih predstava koje su plod tih sinteza: njihovi neposredni uzroci su druge kolektivne predstave, a ne ovo ili ono svojstvo društvene strukture. Najupečatljiviji primeri te pojave nalaze se, možda, u razvoju religije“ (Dirkem, 2007:80).

U skladu sa svojim razumevanjem društvenih činjenica Dirkem ukazuje da se ustanove, iako ljudske tvorevine, pripadnicima društva javljaju kao delimično nezavisne od ljudi, naročito kada je u pitanju interakcija sa drugim institucijama i rezultati koje to može da ima.

Konačno, Veber možda najpreciznije određuje ustanovu i poistovećuje je sa grupom koja se temelji na nekom planskom poretku. Ovaj poredak pretpostavlja kriterijume koji određuju individue obuhvaćene ustanovom i one koje su isključene, da pored grupe ljudi podrazumevaju i fizičku teritoriju na koju se odnose, da su po prirodi spoljašnje u odnosu na individuu i da uključuju i primenu sile u svom postojanju i dejstvu:

“2. Udruženje i ustanova su grupe sa *racionalno* (planski) uspostavljenim porecima. Ili tačnije: *ukoliko* jedna grupa ima racionalno uspostavljene poretke, treba je nazvati udruženjem ili ustanovom. Ustanova je pre svega država, zajedno sa svim njenim heterokefalnim grupama, a to je i crkva, ukoliko su njeni poreci racionalno uspostavljeni. Poreci jedne ustanove pretenduju na to da važe za svakog ko zadovoljava određene kriterijume (rođenje, boravak, korišćenje određenih institucija), bez obzira da li je dotična osoba lično prisutna, kao što je slučaj kod udruženja, i, uz to, da li je učestvovala u njihovom uspostavljanju. Oni su, dakle, u sasvim specifičnom smislu nametnuti poreci.

3. Suprotnost između udruženja i ustanove je relativna. Poreci udruženja mogu uticati na interese trećih osoba i u tom slučaju njima se može nametnuti priznavanje punovažnosti tih poredaka, i to uzurpacijom i primenom sile samog udruženja kao i

pomoću zakonski uspostavljenih poredaka (npr. akcionarsko društvo) (Veber 1976:37).

Argument koji je posebno interesantan kod Vebera je ukazivanje na sferu uticaja koju konkretna institucija kao poredak ima, odnosno oblast ljudskog života koji uređuje, i nad kojim implicitno ostvaruje monopol⁴⁷:

„Ustanovom treba nazivati grupu čiji se uspostavljeni poreci (relativno) uspešno nameću, u granicama određene sfere uticaja, svakom delanju koje se može odrediti prema određenim svojstvima“ (Veber 1976:36-37)

Dati ukratko definiciju institucija ili ustanova svakog od gore pomenuta tri autora je svakako nezahvalan zadatak, ako ni zbog čega drugog onda zbog činjenice da se određenja nalaze u različitim delovima tekstova, gde kontekstualno služe konkretnoj svrsi i argumentu pa, iako su generalno saglasne određenju ustanove koju autor zastupa, kontekstualno donose i dodatni aspekt ili dimenziju. Pbrojavanje svih varijacija bi nas zapravo odvelo u suprotnom pravcu od nekakve definicije ili operacionalnog određenja. Stoga se treba fokusirati ne na ono oko čega se Marks, Dirken i Veber u intelektualnom smislu slažu (Marks i zbog perioda u kome je živeo nije mogao direktno komunicirati sa Veberom ili Dirkenom), već na specifičnosti koje su rezultat istraživačkih i teorijskih interesa autora a zajedno doprinose potpunijem razumevanju fenomena društvene ustanove, odnosno institucije.

Karl Marks: Institucije su deo pogleda na svet jednog društva; Institucije, između ostalog, igraju važnu ulogu u socijalnoj kontroli.

Emil Dirken: Institucije su kodifikovana i sankcionisana pravila; Postoje ovlašćeni predstavnici zaduženi za poštovanje pravila koja ustanove propisuju; Ustanove su proizvod društvenog života; Ustanove su često ujedno i simboli.

⁴⁷ Argument institucije kao monopola na određenu sferu socijalne aktivnosti ili života je jedan od centralnih problema kojima se ovaj rad bavi i o čemu će više reči biti kasnije.

Maks Veber: Sankcije za nepoštovanje institucija su kako negativne, tako i pozitivne; Institucije su u svojoj suštini racionalni poredak; Institucije propisuju i ko je obuhvaćen onime što same propisuju; Razlikuje se vrsta i stepen prinude: neodobravanje, fizičke i psihičke sankcije; Postoji aparat prinude.

Kao sinteza gore navedenog može se ustvrditi da su institucije racionalni poredak i sastoje se od kodifikovanih i sankcionisanih pravila. Ova pravila se oslanjaju na aparat prinude, odnosno ovlašćene predstavnike koji se brinu da se pravila ne krše i imaju moć da sprovode sankcije. Sankcije mogu biti kako pozitivne, tako i negativne, i mogu se razlikovati po vrsti i stepenu prinude. Institucije su u svojoj suštini društvene grupe i propisuju ko je deo institucije, odnosno ko ima obavezu poštovanja pravila. One su proizvod društva i rezultat socijalnih dešavanja u prošlosti. Ustanove imaju i svoju simboličku dimenziju i čine deo društvene predstave o svetu. Jedna od opštih karakteristika institucija je da one predstavljaju mehanizam socijalne kontrole, direktnom, pa i fizičkom prinudom, ali i preko kontrole predstava o svetu.

Kada je reč o savremenim autorima jedan od najčešće pominjanih autora koji se bavi odnosom ekonomskog ponašanja i organizacija i kulture, Hofstede, o institucijama kaže:

„Socijetalne norme su dovele do razvoja i održavanja obrazaca institucija u društvu sa određenim strukturama i načinom funkcionisanja. Ove uključuju porodicu, obrazovni sistem, politički sistem i zakonodavstvo. Ove institucije, jednom etablirane, učvršćuju socijetalne norme i ekološke uslove koji su doveli do njihovog ustanovljavanja. (...) U relativno zatvorenim društvima, takav sistem će teško biti uopšte i promenjen. Institucije mogu biti promenjene, ali ovo ne utiče nužno na socijetalne norme; i kada one ostanu nepromenjene, stalan uticaj većinskog vrednosnog sistema strpljivo glača nove institucije dok se njihove strukture i načini funkcionisanja ne prilagode opet socijetalnim normama“ (Hofstede 2001:11).

Uz ovo, veća je verovatnoća da će elite kao grupni akteri biti u boljoj poziciji da formiraju institucije koje održavaju kulturu, nego neelite (Ibid. 14). Konačno, u metodološkom i konceptualnom smislu važno pitanje o odnosu institucija i kulture za ovog autora je

pitanje poput onog o kokoški i jajetu (Ibid. 20). Shvatanje da je podela institucije nasuprot kulturi lažna implicira da institucije predstavljaju jedan vid jake društvene artikulacije kulture i da je sa tog stanovišta opravdano govoriti o formalnim i neformalnim institucijama, gde bi formalne pripadale delu državnog institucionalnog sistema, a neformalne drugim vidovima socijalnog organizovanja i autoriteta.

Mark Granovetter, govoreći o “novim institucionalnim ekonomistima” tvrdi da oni svoju snagu troše na odvratanje analize institucija od sociološke, istorijske i pravne argumentacije, umesto čega nude viđenje institucija i njihovog nastanka kao rezultat efikasnog rešenja ekonomskih problema. Ovaj autor navodi da je detaljna analiza socijalne strukture ključ razumevanja postojećih institucija i načina na koji su nastale (u Biggard ed. 2002:88). Ovakvo viđenje takođe ukazuje na činjenicu da institucije (formalne) predstavljaju kristalizaciju fenomena koji su i širi i kompleksniji nego što same institucije mogu sugerisati. U kontekstu proučavanja ekonomskih fenomena Neil Fligstein (Ibid. 198) vidi formaciju tržišta kao deo izgradnje države, gde moderne države izgrađuju institucije u kojima bi tržišta bila stabilna. U svom pristupu on polazi od utvrđivanja koje su to institucije osporavane i vidi njihovo konstruisanje kao politički projekat preduzet od strane moćnih aktera. Ovakav pristup opet naglašava potrebu za uključivanjem u analizu šireg konteksta društva i struktura moći u kome formalne institucije egzistiraju. Nicole Woolsey Biggart i Mauro F. Guillen ukazuju na tri važne tačke u tradiciji institucionalnog istraživanja: prvo, institucionalne arene gde su firme ili države izraz društvenog poretka i impliciraju spektar mogućih legitimnih akcija; drugo, industrijska „najbolja praksa“ može opstati samo ako je konzistentna sa postojećom institucionalnom logikom firme ili zemlje i ne postavlja nelegitimne zahteve pred aktere; treće, organizacione logike nisu samo ograničenja socijalne akcije, već i repozitorijumi mogućnosti ili sposobnosti koje firmama dozvoljavaju da slede određene aktivnosti u određenim okvirima (Ibid. 235-236). Pristup problemu na način na koji gorenavedeni autori (i ne samo oni) to čine vodi ka legitimnom pitanju: po čemu bi se onda institucionalna ekonomija razlikovala od sociologije. Hodgson tvrdi da se ovde delom radi o pitanju definicije, te da ako je predmet studiranja/proučavanja ekonomija, onda je institucionalni pristup, jasno obrađujući problem analize ekonomskih sistema, i sam deo ekonomije. Predmet interesovanja i

istraživanja je ono što čini neki pristup pripisanim jednoj ili drugoj nauci, a ne sam metod (Smelser, Swedberg 1994:68-69).

U knjizi *Institutional Design in Post-communist Societies* grupa autora institucije vidi kao izraz „konsolidovanog“ socijalnog i političkog poretka, kojim se, pored sankcija i ograničenja, garantuju prava socijalnim akterima (Elster, Offe, Preuss 1998:4). Aspekt konsolidacije poretka je ovde posebno naglašen jer ukazuje na dinamičku dimenziju institucija, odnosno činjenicu da su institucije rezultat socijalnih (političkih, istorijskih) procesa. Naime, autori koriste izraz institucijalizovano posredništvo (agency), koji ukazuje na to ko su glavni socijalni akteri, kao i na to kakvim tokom ili procedurama se ovi akteri služe da bi ostvarili uticaj i postigli očekivane rezultate. U situacijama u kojima se dešavaju radikalne društvene promene a stari poredak više ne može da zadovolji potrebe glavnih i najuticajnijih društvenih aktera, dolazi do utvrđivanja novih pravila igre: „Što se društvene moći tiče, sve se svodi na, u nedostatku efektivnih institucionalnih i pravnih parametara, ko, zajedno sa kim drugim, je sposoban da upotrebi kakve resurse da bi zaštitio sebe i iskoristio prednost nad drugima“ (Ibid. 26). Izrazi konsolidacija i institucionalizacija se koriste kao sinonimi i označavaju stanje u kojem su pravila po kojima se odvijaju konflikti unutar društva na taj način uređena da teško mogu postati predmet samog konflikta (Ibid. 28). Institucionalizacija, odnosno konsolidacija sledi nakon što je utvrđena nova konstelacija moći društvenih aktera. Tako konsolidacija ima dve dimenzije: vertikalnu, koja ukazuje na to koje vrste odluka se mogu doneti na kom nivou i u kakvom hijerarhijskom odnosu moći stoje pojedinačni, individualni ili kolektivni akteri; i horizontalnu, koja označava stepen međusobne izolovanosti, nezavisnosti, institucionalnih sfera (Ibid. 29-30). U kontekstu promena prošlost je bitna, jer utiče na više načina na dešavanja u sadašnjosti: 1. oblikuje vrednosti, verovanja, navike i okvire ljudi; 2. izbori iz prošlosti mogu postavljati ograničenja političkim akterima; 3. prošli režimi mogu predstavljati model za nova institucionalna rešenja; 4. prošlost pruža repertoar argumenata koji mogu da se upotrebe u političkom diskursu (Ibid. 60). Ovakav konceptualni pristup, stavljajući težište na društvene aktere i prošlost, odnosno vremensku dimenziju, a podrazumevajući poredak kao inherentnu osobinu institucija, prilagođen je bavljenjem institucijama u nestabilnim i dinamičnim društvima.

Još jedan često navođeni autor kada su u pitanju institucije i naročito ekonomski razvoj, Douglas North, takođe navodi da se promene u formalno-institucionalnoj sferi dešavaju tek kada se pojave akteri sa dovoljnom pregovaračkom snagom da dogovore nova pravila koja kao rezultat imaju redefinisane institucionalnog okvira (North 2002:68). North, polazeći od tvrdnje da „ne postoji analitički okvir koji integriše institucionalnu analizu u ekonomiju i ekonomsku istoriju“ (Ibid. :3), predlaže teoriju institucija koja je konstruisana od teorije ljudskog ponašanja kombinovane sa teorijom transakcionih troškova (Ibid. 27). Za Northa su institucije kao bilo koja vrsta ograničenja (pa i ona koja akterima dozvoljavaju, omogućavaju ili ih čak i podstiču), stvorena sa namerom da modifikuje ljudsku interakciju. Institucije takođe mogu biti i formalne i neformalne. Prve su pravila, postavljena od strane konkretnih aktera, druga su konvencije i pravila ponašanja, nastale spontano u kolektivitetima. Takođe, neformalna pravila su ekstenzije institucija koja imaju za cilj da smanje troškove transakcija, razmene i proizvodnje. Bazirajući institucionalnu analizu na individualnim izborima aktera, moguće je smanjiti jaz između ekonomije i ostalih društvenih nauka, smatra ovaj autor. Treba jedino imati u vidu razliku između osnovnih pravila sa jedne, i strategije aktera, sa druge strane, prilikom institucionalne analize društava (Ibid. 5). Iako North ne uspeva da razvije u potpunosti i detaljno definisan konceptualni/teorijski okvir, njegov rad čini značajan korak u povezivanju znanja i koncepta iz ekonomije sa ostalim društvenim naukama.

Sudeći po Ledenevoj, sama konceptualna jasnoća i podela na formalne i neformalne institucije ne nudi potpun teorijski okvir za institucionalnu analizu. Ona zato uvodi pojam „nepisana pravila“ kao idiom, a ne u doslovnom značenju⁴⁸, nepisana pravila kao metapravila ili pravila o pravilima. Poznavanje ovih metapravila implicira nekoliko stvari:

Nepisana pravila su znanje potrebno za navigaciju između formalnih i neformalnih pravila, i između pravila i njihove primene. Nepisana pravila definišu načine obilaženja ograničenja i izbegavanja negativnih sankcija tako što akteri kombinuju odabrane elemente pravila igre na kreativan način (Ledeneva 2001:6). Ako napravimo razliku između organizacija kao zaduženih za poštovanje primene formalnih ograničenja, i društvenih

⁴⁸ Često se kao jedna od dimenzija razlikovanja formalnih od neformalnih institucije navodi i to da li se radi o pisanim ili o nepisanim pravilima, ali se autorka u pomenutom radu ne bavi tim aspektom. Ovde je pre reč o „čitanju između redova“ šta u kojoj konkretnoj situaciji specifično pravilo znači, odnosno, kako se prema pravilu odnositi.

mreža kojima odgovaraju neformalna ograničenja, nepisana pravila regulišu načine na koje organizacije i mreže obavljaju interakciju, i kao rezultat deformišu obe (Kreativnost ovde označava pojavu koja podrazumeva da i neformalne mreže i organizacije propisuju ceo set pravila za odrađenu situaciju, a ovde se dešava da akteri ne koriste ceo set pravila, već samo deo seta vezan za određenu situaciju u kombinaciji sa delom seta iz druge, formalne ili neformalne oblasti). Nepisana pravila postoje u svim društvima, ali su predominantna u onima gde primena i prinuda, a i formalna i neformalna pravila, nisu sinhronizovana i ne nude koherentna pravila igre. Drugim rečima, ako akteri ne mogu pratiti formalni i neformalni set pravila na koherentan način, ova dva seta će biti spojena, javiće se alternativni obrasci, odnosno, nepisana pravila.

Problemu formalnih i neformalnih pravila Barbara Mistal pristupa kroz tri stila interakcione prakse. „Sistemi gde su ljudi slobodni da upravljaju sobom, što znači gde im civilnost (civility)⁴⁹ dozvoljava da sačuvaju međusobno poštovanje, gde mogu da koriste socijalne mreže (socijabilnost) da ograniče snagu formalizovanih struktura, gde postoji dovoljno prostora za individualnu autonomiju i razvoj intimnosti, može da osigura dobrovoljno slaganje sa pravilima kooperacije. Kooperacija će biti u punoj snazi tamo gde su uslovi pogodni za razvoj civilnosti, socijabilnosti i intimnosti, odnosno, tri stila interakcionih praksi, koje izražavaju optimalnu ravnotežu između neformalnih i formalnih elemenata u različitim tipovima interakcijskih okruženja“ (Misztal 2000:127). Ovakvim pristupom autorka ukazuje da se efekat i formalnih i neformalnih institucija ogleda kroz interakciju individua i da treba imati u vidu tri različite vrste situacija, okruženja, odnosno konteksta u kojima se interakcija obavlja.

Iako je fenomen institucija u konceptualnom i teorijskom pogledu bio, i još uvek je, u centru pažnje većeg broja autora, o čemu svedoči značajan korpus znanja, primetan je problem prilikom operacionalizacije i primene ovog znanja u empirijskim istraživanjima i praktično-političkim (ova sintagma označava pojam policy iz engleskog jezika) aktivnostima. Radi se o tome da je ovo znanje često na takvom nivou opštosti i fragmentiranosti (u nekim segmentima to znanje nije jednako detaljno kao u drugim) da to otežava postavljanje jasnih okvira i hipoteza koje bi mogle biti testirane istraživanjem ili

⁴⁹ U ovom slučaju ne kao imenica koja označava društvenu grupu ili kategoriju, već kao odrednica specifičnog načina na koji se ljudi međusobno jedni prema drugima odnose.

političkim intervencijama. Tako, recimo, u jednoj publikaciji OECD-a (2007:13) koja se bavi neformalnim institucijama, priređivači jasno stavljaju do znanja da ne nude odgovore, već radije postavljaju važna pitanja, te ne insistiraju na striktnoj definiciji neformalnih institucija, već ih vide u okviru širokog polja tradicija, običaja i socijalnih normi. Ovakvo određenje karakteristično je i izraz je problema sa kojima se susreću praktičari u pokušaju da neke teorijske koncepte i saznanja primene na konkretne situacije i rešavanje problema. To je delom rezultat činjenice da su pažnja i vreme praktičara usmereni na individualne i konkretne probleme, što u mnogim situacijama vodi do marginalizacije šire slike i opštijih ciljeva ili rezultata aktivnosti, ali ne treba potceniti ni teorijsku i konceptualnu nedorečenost koja ne pruža dovoljno jasnih veza između teorijskog koncepta i konkretnih socijalnih situacija i pojava.

U pokušaju da premoste očigledan jaz između teorija i empirije Helmke i Levicki polaze od određenja formalnih institucija „kao pravila koja su otvoreno kodifikovana, u smislu da su ustanovljena i funkcionišu kroz kanale koji su široko prihvaćeni kao zvanični. Nasuprot tome, neformalne institucije su društveno deljena pravila, obično nepisana, koja su kreirana, funkcionišu, i pod mehanizmima su prinude koji su izvan zvanično sankcionisanih kanala“ (Helmke, Levitsky 2004:727). Korak dalje u razlikovanju neformalnih institucija jeste određenje šta one nisu: a) ne treba ih mešati sa slabim formalnim institucijama, b) nisu neformalne bihevioralne pravilnosti za koje ne postoji spoljna sankcija, c) moraju biti razlikovane od šireg pojma kulture jer su određene zajedničkim očekivanjima pre nego zajedničkim vrednostima, i konačno, d) nisu neformalne organizacije, mada ove organizacije mogu inkorporirati institucije (treba razlikovati igrače od pravila). Autori takođe određuju neformalne institucije u odnosu prema formalnim, gde postavljaju četiri različita odnosa: komplementarni, pomažući, zamenjujući i suprotstavljen. Svaki od ovih odnosa određuje stepen otpora, odnosno efikasnost sa kojom formalne institucije ispunjavaju ciljeve zbog kojih postoje. U smislu nastanka, neformalne institucije su reaktivne, nastale kao reakcija na formalne institucije, i spontane, nastale nezavisno od formalnih institucija⁵⁰. I pored ovako detaljnog analitičkog okvira, autori naglašavaju problem identifikacije neformalnih institucija naročito u tri

⁵⁰ U kontekstu ekonomskih institucija pomenuti autori navode da su institucije koje imaju značajne distributivne efekte ranjivije u procesima socioekonomskih promena nego institucije koje imaju za cilj da regulišu i rešavaju probleme koordinacije.

aspekta: razumevanje pravila igre relevantnih aktera treba da ukaže na to da li se radi o neformalnim institucijama ili samo o neformalnim bihevioralnim obrascima; treba ustanoviti zajednicu na koju se neformalna pravila primenjuju; i koji su mehanizmi odobravanja i prinude kojima se neformalna pravila sprovode. Ne treba posebno naglašavati da svaka od ove tri tačke nosi sa sobom metodološke probleme, uključujući pitanje kako iz postojeće empirijske evidencije identifikovati pokazatelje i kako, sa druge strane, dizajnirati instrumente za prikupljanje relevantnih pokazatelja neformalnih institucija.

Konačno, u ovom pregledu se ne može zaobići knjiga *Zašto narodi propadaju* Asemoglua i Robinsona (2014). Među hipotezama za koje autori tvrde da ne objašnjavaju stvarnost, makar ne onu koja se tiče blagostanja (ili izostanka istog) naroda, dovodi se u pitanje mogućnost da kultura može uspešno objasniti stanje. Razlog zašto u nekim slučajevima kultura može objasniti razlike u blagostanju naroda, prema autorima, počiva na činjenici da se norme sporo i teško menjaju i ponekad doprinose institucionalnim razlikama. Međutim, aspekti koji se često ističu, religija, nacionalna etika, vrednosti, nisu značajne za to kako smo tu došli i zašto razlike opstaju. Drugi aspekti, poput poverenja i spremnosti na saradnju, uglavnom jesu značajni ali zavise od institucija, iako im nisu uzrok (Ibid., 70). U osnovi teorijskog pristupa ova dva autora je razlikovanje ekstraktivnih i inkluzivnih političkih institucija. Političke institucije koje su u dovoljnoj meri centralizovane i pluralističke su inkluzivne, a one koje ne ispunjavaju bilo koji od ova dva uslova jesu ekstraktivne (Ibid., 94). Ukratko, ekonomske institucije imaju ključnu ulogu u određivanju da li je neka zemlja siromašna ili ne, ali političke institucije i politika određuju kakve ekonomske institucije ima neka zemlja. Otuda siromašne zemlje i jesu siromašne zato što elite na vlasti svesno donose odluke koje stvaraju siromaštvo (Ibid., 81). Iako se pod nekim okolnostima institucije mogu brzo menjati, njih karakteriše dugo trajanje i samoreprodukcija, tako da ekstraktivne institucije stvaraju ukletu spiralu siromaštva, a inkluzivne spiralu blagostanja. Ipak, mehanizam samorepliciranja ne označava istorijski determinizam, jer presudnu ulogu u promenama igraju ključne istorijske skretnice, odnosno događaji koji društvo gurnu u nekakav novi kontekst na koji postojeći institucionalni sistem ne može da se prilagodi, pa dolazi do korenitih promena.

Ovakvom je objašnjenju teško suprotstaviti neki kontra argument, pogotovo što krajnji zaključci nisu pesimistični, odnosno ne sugerišu da je neka karakteristika naroda presudna za ekonomsko blagostanje. Treba ipak imati u vidu da se u objašnjenima autori oslanjaju na kritične događaje kao važne istorijske skretnice institucionalnih transformacija, koje imaju dovoljnu snagu prinude da društvo promeni sopstvene institucije. Postavlja se pitanje čemu služi kultura društva ako položaj društva zavisi od institucija? Čini se ipak da je glavni uzrok nemogućnosti da se vidi odnos kulture i institucija oslanjanje na teorijski model koji sadrži dve velike opšte kategorije, inkluzivnu i ekstraktivnu, te da na takvom nivou opštosti sva lepeza odnosa kulture i institucija jednostavno nije vidljiva – provlači se kroz krupno tkanje teorijske mreže. Bez obzira na ovu primedbu, pomenuti rad nudi jasnu i argumentovanu teoriju društvenih promena i razvoja koja dopunskim osvrtom na kulturne aspekte može biti samo upotpunjena.

Generalni zaključak iz prethodnog pregleda je da, iako se određenja institucija kod autora razlikuju uočljiv je, eksplicitno ili implicitno prisutan, jedan broj odrednica koji opisuju institucije, odnosno instituciju kao socijalni fenomen. Kao prvo, radi se o setu pravila čiji je nosilac konkretna društvena grupa i individue koje joj pripadaju. Zatim, taj set pravila obavezuje pripadnike grupe na određeno činjenje ili nečinjenje, pod pretnjom sankcija ukoliko je takva mera potrebna. Suština institucije je ostvarivanje monopolskog položaja u uređenju društvenih odnosa u tačno specifikovanoj situaciji (ovo posebno dobro ilustruje studija Ledeneve, gde u jednoj situaciji važe formalna a u drugoj neformalna pravila poslovanja) na nekoj teritoriji. U nešto širem kontekstu, institucije su trajne društvene tvorevine i nadilaze vremensku egzistenciju individue, odnosno imaju istorijsku dimenziju pošto su rezultat istorijskih procesa u jednom društvu – zbog toga se pripadnicima društva institucije javljaju prvenstveno kao spoljna i zatečena činjenica a tek sekundarno kao ljudska tvorevina. Takođe, institucije odlikavaju društvenu strukturu i odnose i na taj način učestvuju u promociji i očuvanju postojećih odnosa u društvu, uključujući i dominantnu ideologiju. Iz tog se ugla može govoriti i o manifestnim i latentnim funkcijama institucija, u smislu u kojem je govorio Robert Merton:

„razlika između manifestnih i latentnih funkcija je izvršena da bi se sprečilo nemarno brkanje, često prisutno u sociološkoj literaturi, između svesnih

motivacija za društveno ponašanje i njegovih *društvenih* posledica“ (Merton, 1979:127).

Ljudi, kao socijalni akteri prateći svoje lične interese, vrlo često nisu svesni ove latentne dimenzije sopstvenog društvenog ponašanja, kojim zapravo reprodukuju socio-kulturna ograničenja i socijalni „pejzaž“ u kome se kreću. Stiven Pinker navodi zanimljiv primer koji ilustruje prethodnu tvrdnju. Tabui hrane, kao etnički marker često zabranjuju omiljenu hranu susednog plemena, te na taj način onemogućavaju zbližavanje pripadnika suparničkih grupa preko trpeze (savezi se formiraju, između ostalog i zajedničkim ručkovima i gozbama). Međutim, skrivena funkcija svakog tabua hrane, pored eventualnih etičkih ili higijenskih razloga, često se navodi kao opravdanje, jer sprečavanje defetizma te kršenje tabua pripadajuća zajednica doživljava kao ozbiljan slučaj nepokornosti (Pinker, 1999:385). Sankcije jasno na to ukazuju: u slučaju kršenja tabua sankcije prvenstveno treba očekivati od strane grupe kojoj prekršilac pripada, a ne od strane suparničke grupe (koja čak i ne mora da bude svesna postojanja takvog nekog tabua). Jedan tabu naravno ne čini ideologiju, ali ako se obrati pažnja, videće se da sva društva karakteriše grupu zabrana koje „udomljaju“ određenu ideologiju, a pojedinačno imaju banalna objašnjenja ili manifestne funkcije.

Konačno, institucije predstavljaju deo opšte kulture društva, i kao što je već naglašeno, zapravo su artikulacije kulture jer se odnose na uređenje važnih delova života socio-kulturne zajednice – svojom rigidnošću predstavljaju skelet-nosilac društvene kulture. U kontekstu postsocijalističke tranzicije i posebno njenog ekonomskog dela, ovo znači da institucionalne promene donose drugačiju konfiguraciju skeleta ekonomske kulture društva, koja (konfiguracija) ne mora biti i pogodan nosilac postojećeg kulturnog tela⁵¹. Dve institucije koje se stoga javljaju kao centralne u ekonomskom aspektu tranzicije su institucija svojine, i institucija tržišta, kao dve tačke u kojima se najočiglednije susreću razlike između socijalizma i kapitalizma.

⁵¹ Analogije sa biologijom u sociologiji često nisu najbolje rešenje, ali se u ovom konkretnom slučaju čini pogodnim, posebno zato što ne isključuje obostran uticaj, kulture uopšte na razvoj institucija, i institucija na promenu kulturnih obrazaca i vrednosti.

2.5. Svojina i tržište, institucionalno i kulturno poprište ekonomske tranzicije

Postsocijalistička tranzicija u ekonomskom smislu obuhvata u osnovi dve promene, prva je drugačije određenje svojinskih normi i prava, odnosno preuređenje institucije svojine, a druga je uvođenje tržišta kao jednog od osnovnih mehanizama uređenja ekonomskih odnosa nacionalne ekonomije. Umesto monopola (ili makar dominantne uloge) države u smislu raspolaganja i upravljanja svojinom sa jedne, i koordinacijom ekonomskih aktivnosti u oblasti razmene sa druge strane, javlja se dominacija privatne svojine kroz drugačije norme i oblike raspolaganja i upravljanja njome, kao i širenje monopola tržišta na uređenje većeg broja ekonomskih aktivnosti koje je prethodno kontrolisala neka od državnih institucija. Iako se može reći da regulativnom ulogom država i dalje zadržava monopol nad ekonomskim aktivnostima, taj uticaj je u značajnoj meri drugačiji jer je niz odluka koje se tiču usklađivanja ponude i potražnje prepušten drugačijim mehanizmima od onih koje karakteriše centralno-planska ekonomija.

U nešto potpunijem i širem smislu tranzicija predstavlja simultano ugovaranje institucionalne, ekonomske, kao i tranzicije stavova, a svaka od ove tri dimenzije je i sama složena. Tako se institucionalna dimenzija odnosi na pravne, socijalne i obrazovne institucije, a stavovi se moraju prilagoditi novim socijalnim relacijama, strukturi i nejednakostima, identitetu, i međunarodnom položaju (Drajzek, Holms, 2003:3⁵²). Pored specifičnih i pojedinačnih problema, pitanje simultanosti promena čini se presudnim za tranziciju: političke institucije, ekonomske institucije, i kulturni obrasci moraju biti usklađeni da bi društvo na duži rok održalo stabilnost. Svaki nesklad između tri pomenute oblasti izvor je tenzija unutar društva, a na institucionalnom nivou uzrok je lošeg funkcionisanja institucija, što dodatno hrani postojeće unutar društvene tenzije. Prihvatanje tržišta i novih svojinskih odnosa sa većom ulogom privatne svojine stoga nije samo uspostavljanje demokratskog sistema koji garantuje slobode individui, već i mogućnost uvećanja lične svojine u meri u koju je to ranije bilo nezamislivo. Neophodno je imati ljude koji žele takvu vrstu slobode zajedno sa rizicima koje sobom nosi, kao i ljude koji su

⁵² Ovo istraživanje je posebno zanimljivo iz jednog razloga: autori se ne bave pitanjem sistemskih i strukturnih promena i efekata već onim šta ljudi u trinaest zemalja misle o demokratiji, odnosno kako je konceptualizuju i šta demokratija za njih znači.

spremni da prihvate nove socijalne odnose i stratifikacijske obrasce, bazirane na novim pravilima sticanja ličnog materijalnog bogatstva.

Termin *centralno-planska* ekonomija označava situaciju gde se odluke o planiranju proizvodnje donose na jednom mestu, za razliku od tržišne gde se takve odluke donose na više mesta, odnosno gde svako ko se na tržištu javlja sa ponudom, zapravo donosi takvu odluku. Implikacije koje ova dva pristupa imaju dalekosežne su i tiču se delegacije socijalnih očekivanja i zaduženja: sa jedne strane je dužnost države, a sa druge dužnost učesnika na tržištu. U suštinskom smislu komandno-planska proizvodnja (kao način privređivanja) slobodi pretpostavlja jednakost, a preduzetništvo se tako javlja kao alternativa modelu koji planska privreda promoviše ali ni samo preduzetništvo nije bez mana. Kao najozbiljnija je „kvarenje“ ukoliko se ne uvedu mehanizmi kontrole koji bi to sprečili (Milošević, 2007, 191). Takođe, tržišna privreda ima i značajne nedostatke iz ugla društvenih posledica: manjkavost u ostvarivanju socijalne pravde; nastanak monopola; i ograničene mogućnosti razrešavanja društvenih konflikata među tržišnim akterima (Ibid, 2007:194). Od pomenute tri posledice prva, socijalna pravda, je relativan pojam, relativan u odnosu na kulturne i etičke standarde društva, a često izbija u prvi plan kada se govori o ekonomskoj politici. Kulturne norme i obrasci ponašanja koji odgovaraju specifičnim očekivanjima i zaduženjima nisu ništa manje u suprotnosti nego što su to dva pomenuta formalno-institucionalna sistema. Suprotnosti o kojima je reč izraz su prilagođenosti individua i društvenih grupa postojećim sankcionišućim autoritetima, i eksplicitnim i implicitnim ciljevima koje autoriteti, tržište ili nekakva državna agencija za ekonomsko planiranje⁵³, otevljuju. Otud, kao tačka prelamanja, institucije svojine i tržišta zahtevaju posebnu pažnju.

2.5.1. Institucija tržišta

„Tržišta nisu nezavisna od kulture, i tržišne sile, kao vremenski sistemi, imaju preovlađujuće vetrove i znane struje. Ostaviti tržišnim silama nije predati se

⁵³ Teorijska rasprava naravno počiva na idelano tipskim konstruktima centralno-planske i tržišne ekonomije, dok se u stvarnosti radi o mešovitim ekonomijama gde jedan ili drugi princip imaju dominantnu ulogu.

nepersonalizovanom mehanizmu alokacije, već silama kulture“ (Hampden-Turner, Trompenaars, 1994:5).

Mekmilanov rečnik moderne ekonomije definiše tržište kao bilo koji kontekst u kome se odvija prodaja i kupovina roba i usluga. Tržište takođe ne zahteva nikakav fizički entitet koji bi ga predstavljao jer se generalno gledano transakcije mogu obavljati nevezano za bilo koju fizičku lokaciju ili kontekst (Pirs, ur. 2003:507). *Pingvinov rečnik ekonomije (The Penguin Dictionary of Economics)* tržište određuje kao skup homogenih transakcija. Tržište se kreira kad god potencijalni prodavci roba ili usluga stupe u kontakt sa potencijalnim kupcima i kada su sredstva razmene (novac ili barter) raspoloživa (Bannock, Baxter, Davis 1998:262). Oba rečnika sugerisu da postoje mnogobrojne klasifikacije tržišta po raznim kriterijumima, uključujući one nastale unutar same ekonomske nauke ali i druge, kao na primer pravne. Sociologija sa ekonomijom deli zajedničko određenje tržišta (Marshall, ur. 1998; Mimica, Bogdanović ur. 2007).

Tržište kao apstraktni konstrukt ne počiva, makar ne eksplicitno, na nekakvom konceptu kulture ili kulturnih obeležja društva, sugerisući da ono što tržište predstavlja nema dodirnih tačaka sa kulturnim normama i vrednostima. Kako se ipak radi o apstrakciji pojave koja je više nego izvesno prisutna u društvenoj stvarnosti i svakodnevici, kroz brojne interakcije koje svaki pojedinačni pripadnik društva svakodnevno obavlja, dve stvari sa stanovišta kulture i institucija je potrebno imati u vidu: ono šta koncept uključuje, i ono na čemu taj koncept počiva, bez obzira da li je to u samom konceptu/modelu prisutno ili ne. Ove dve stvari pružaju uvid u tržište kao društvenu instituciju koja usmerava ljudsko delanje sa jedne, i širi kulturni kontekst kao mesto u kome je tržište, i to ne samo institucionalno, utemeljeno. Položaj tržišta u jednom društvu kao institucionalnom sistemu može se opisati metaforom činije i klikera. Kliker koji je pušten u činiju kretać se sa jedne na drugu stranu ili u krug u sve kraćim intervalima dok konačno ne stane na dnu činije u nekakvom ekvilibrijumu. Kada se činija okrene naopako i kliker pusti na vrh, kliker će uz ubrzanje otići u nepredvidljivom pravcu. „Skup pozicija koje lopta može da zauzme nije više konveksan: lopta dobija na brzini i beži u nepredvidljivom pravcu. Oblik prostora upravlja dinamikom procesa“ (Kay 2004:166). Ova metafora zapravo ukazuje da tržište predstavlja samo jedan deo mnogo kompleksnije tvorevine koja proističe iz konkretne

kulture i njene institucionalne manifestacije te da ga kao takvo ne karakteriše inherentna stabilnost.

Drugim rečima, tržište⁵⁴ se javlja kao institucija u institucionalnom kontekstu sa jedne strane, i kao deo kulture na kojoj počiva, sa druge strane. Ekonomska istorija demonstrira superiornost tržišne ekonomije nad centralno-planskim režimima, ali ne uspeva da demonstrira superiornost bilo kog specifičnog modela tržišne ekonomije (Kay 2004: 311). Tržišno orijentisana ekonomija je dakle moguća u različitim institucionalnim okvirima, ali svaki od takvih institucionalnih okvira mora biti takav da podržava tržište kao instituciju od autoriteta u ekonomskim odnosima, odnosno ne postavlja prepreke koje bi taj autoritet dovele u pitanje. Logično je zapitati se šta tržište kao institucija jeste i gde su mu granice, jer to predstavlja i deo odgovora kako je moguće da tržište postoji u različitim institucionalnim sistemima i kulturama. Ukratko, minimalističko i iz perspektive ovog rada najfunkcionalnije određenje tržišta je da je reč o institucionalizovanom mehanizmu koordinacije ponude i potražnje; drugim rečima, radi se o instrumentu koji obavlja društvenu i ekonomsku funkciju distribucije kao razmene, a ne redistribucije ili reciprociteta (Swedberg 2003:104). Gde i kako se pak taj instrument koristi, zavisi od kulture.

U suštinskom smislu ova kulturna uslovljenost se javlja na dva nivoa. Prvi nivo tiče se pitanja gde i šta, kao deo društvenih aktivnosti u institucionalnom domenu, tržište kao dominantni autoritet reguliše. Na koji način neko društvo postavlja ograničenja ili omogućava nesmetano tržište, zavisi od mnogih faktora uključujući kako prirodu predmeta koji se razmenjuju tako i ideoloških, ili odnosa moći u društvu⁵⁵. Često se uvođenje tržišnih institucija susreće sa otporom političkih grupa i organizovanih grupa kapitalista (Fligstein,

⁵⁴ Može se čuti kome da je tržište inherentno surovo. Takva se ocena doduše teško može braniti jer je surovost osobina živih bića pa je ono što je u vezi sa tržištem surovo proizvod kulture, odnosno rezultat ili prakse pojedinih aktera na tržištu (koji pripadaju nekom kulturnom krugu) ili rezultat pozicioniranja tržište gde su efekti tržišta po neuspešne pojedince takvi da se mogu opisati kao surovima - kada neko izgubi sve i ostane u dugovima a za isplatu dugova mora da rasproda svu sopstvenu imovinu ostajući bukvalno na ulici. Ovakvi ishodi počivaju na vrednosnim strukturama koje promovisu određeni etos koji odbacuje društvenu solidarnost a promovise preživljavanje najsposobnijih.

⁵⁵ Često se može naići na tvrdnju da postsocijalističku tranziciju karakteriše transformacija političke u ekonomsku moć, odnosno da su individue ili grupe na pozicijama moći u socijalističkom sistemu tu moć iskoristile da bi u procesu privatizacije i preraspodele društvenih resursa osigurale kontrolu ili vlasništvo nad njima. Ta transformacija moći zapravo samo prati transformaciju legitimacijskih obrazaca koji društvenu moć i uticaj makar delimično premeštaju iz političke u ekonomsku sferu.

2001:49). Tako se oni resursi koje društvo smatra strateškim često nalaze pod striktnijom kontrolom i uređeni su posebnim pravilima koja treba da onemoguće monopolizaciju ili dogovorno podizanje cena. Snabdevanje hlebom ne zahteva posebnu regulaciju, pošto proizvodnja i plasman na tržište ne postavljaju komplikovane tehnološke ili organizacione zahteve pa su, u teoriji makar, brojni pripadnici društva u mogućnosti da uđu na tržište kao proizvođači. Sa druge strane, snabdevanje vodom ili strujom mora biti posebno regulisano, kako tržišno poslovanje ne bi dovelo do monopola, jer su alternative proizvodnje i distribucije praktično nepostojeće u pogledu vode, ili vrlo limitirane kad je u pitanju električna energija, a tehnologija zahteva kompleksnu organizacionu i profesionalnu strukturu. Društva svoje prioritete postavljaju različito pa prema tome pozicioniraju tržišta kako bi na najbolji način te prioritete i institucionalno legitimisali i ojačali.

Drugo, sam pojam tržišta podrazumeva i atribute, koji imaju svoje temelje u kulturi, da bi se uopšte moglo govoriti o tržištu. Dva atributa bez kojih nema tržišta jesu pluralizam, što se ogleda u većem broju tržišnih aktera, kako sa strane ponude tako i sa strane potražnje, i kompeticija koja između aktera, naročito na strani ponude, postoji. Da bi tržište funkcionisalo kao trajna socijalna institucija potreban je, pored zakona, čitav skup kulturnih normi i obrazaca koji se manifestuju kroz prisustvo pozitivnog odnosa u društvu prema pluralizmu i kompeticiji. U bogatim tržišno orijentisanim državama, takav skup normi i obrazaca jeste proizvod stoleća koevolucije civilnog društva, politike i ekonomskih institucija, koevolucije koju mi samo delimično razumemo i ne možemo je transplantirati (Kay, 2004:378). Tržišni pluralizam ima mnogo socijalnih izvorišta: na strani potražnje može biti kompleksna socijalna struktura sa brojnim potkulturama koje zadovoljenje svojih potreba traže u nekoj konkretnoj varijaciji proizvoda (recimo, u specifičnom žanru muzike, kao delu muzičke industrije), generacijske razlike ili geografska razuđenost tržišta koja uslovljava drugačije uslove korišćenja robe; na strani proizvođača se takođe nalaze specifične potrebe delova tržišta gde proizvođači vide svoju šansu, ali i tehnološka i naučna osnova i znanje, koje omogućava zamišljanje i proizvodnju nekog predmeta ili usluge; institucionalni obrasci, politička kultura, ili kultura koja je prijemčiva za inovacije ili pak sopstveno preispitivanje, ako promovišu norme koje obuhvataju varijacije odnosa ili viđenja pojedinačnih pitanja ili fenomena – sve predstavljaju temelje tržišnog pluralizma. Pluralizam kao kulturna karakteristika zajednice ipak ne bi bio dovoljan faktor ukoliko ne

bi obuhvatio i nekakvu normu ravnopravnosti ili jednakih uslova za sve učesnike na tržištu⁵⁶. Bez takvog kulturnog koncepta i normi kompeticija ne bi bila moguća.

U literaturi se može naići na ocenu da kulturni pluralizam pretpostavlja i zahteva demokratska načela, pravila i procedure (Koković 2005:218), što je u saglasnosti sa stavom da tržišna ekonomija pretpostavlja demokratiju kao politički poredak. Tu međutim treba biti oprezan, jer kao što su uspešna tržišta moguća i u nedemokratskim sredinama (naravno uz institucionalni okvir koji bi u usko ekonomskoj sferi nadomestio nedostatak demokratskih institucija kao opšteg političkog okruženja) ni kulturni pluralizam nije nužno vezan za demokratiju, o čemu najbolje svedoče imperije⁵⁷ koje su dominirale na svetskoj sceni do Prvog svetskog rata. Tri vrste pluralizma – vlasništva (uz zahtev za nekakvim balansom između privatnog i državno/javnog), tržišta (gde cene regulišu tržište kroz interakciju brojnih aktera učesnika) i politike (ibid.) – ipak generalno predstavljaju dobar indikator o tome da li neko društvo pripada više tržišnom ili centralno-planskom tipu.

U svakom slučaju, čak i ako se tržište odredi kao *skup društveno stvorenih struktura tržišta proizvoda, kapitala i rada i kao proizvod različitih načina organizovanja vlasničkih prava, struktura vlasti i pravila razmene* (Fligstein 2003:65), mogu se izdvojiti dva aspekta značajnosti institucije. Jedna počiva na pomenutoj ulozi koju tržište ima kao osnovni autoritet u regulaciji i uređenju dela ljudske i društvene aktivnosti. Ta aktivnost predstavlja deo društvene stvarnosti koja se može opisati kao funkcionalna sfera tržišta koje definiše institucionalne mehanizme. Drugi aspekt značajnosti je vezan za potrebne norme i obrasce ponašanja kako bi tržište moglo da predstavlja stabilan institucionalni sklop u institucionalnom sistemu društva. Pomenuta dva aspekta značajnosti odgovaraju sociološkom uglu gledanja na datost i ukazuju na osnovnu razliku u odnosu na ekonomiju.

Homo oeconomicus je čovek koji svoju odluku u ekonomskom ponašanju temelji na potpunoj informisanosti i potpuno racionalno. Iako se takva osoba ne može naći u svakodnevnom iskustvu, pojam se ekonomistima pokazao veoma korisnim. „Sve u svemu,

⁵⁶ Barijere za ulazak na tržište su poseban problem, a društva, tamo gde barijere nisu prirodno prisutne, institucionalizuju i ograničavaju ko se i pod kojim uslovima može pojaviti na tržištu. Nacionalne ekonomije to recimo regulišu uvoznim carinama, tarifama i kvotama, ako je reč o proizvodima iz drugih ekonomskih sistema ili posebnim dozvolama za bavljenje nekim poslom ako je reč o domaćim akterima.

⁵⁷ Tvorevine kojima je princip ujedinjenja vladar, a ne etnički ili nacionalni identitet.

činjenice privrednog života potvrđuju teorije ekonomiste“ (Dahrendorf 1989:83). *Homo sociologicus*, sa druge strane, ponaša se tako da ispunjava predefinisane socijalne uloge u skladu sa situacijama i kontekstima u kojima se nalazi kad god su ove uloge socijalne u svojoj suštini⁵⁸. *Homo sociologicus*, osnovna jedinica sociološke analize, opisan je sa dva pojma koja ujedno označavaju na koji način se vrši posredovanje između pojedinca i društva: položaj i uloga. Svaka je uloga kompleks ili skup očekivanja u vezi sa ponašanjem. Položaj gimnazijskog profesora podrazumeva uloge koje se mogu podeliti na segmente – odnose nastavnik-učenik, nastavnik-roditelj, nastavnik-uprava škole i slično (Ibid. 106-107). Upotreba *homo oeconomicus-a* je po svoj prilici jedan od razloga zbog koga, kako Hampden- Turner i Trompenars (Hampden-Turner, Trompenaars, 1994:5) tvrde da ekonomija nije inspirisala kreatore bogatstva (jer se čini da jeste) ispražnjena od vrednosti. Ta ispražnjenost od vrednosti je posledica već pomenute apstraktnosti modela, ali tvrdnja da kreatori bogatstva nisu inspirisani ekonomijom ukazuje na takođe već pomenutu činjenicu da vrednosni stavovi i norme stoje iza upotrebe konkretnih ekonomskih mehanizama, uključujući i tržište, jer upravo stavovi i norme definišu kolektivne i individualne aspiracije i ciljeve kao osnovne motive pokretače individua da se late ekonomskih aktivnosti. U slučaju protestantske etike racionalno ponašanje nije imalo za cilj zadovoljenje forme koju kapitalističko privređivanje i tržište nalažu, već je funkcionalno pripadalo domenu religije kao manifestacija propisanih etičkih principa.

Konceptualizacija tržišta isključenog iz vrednosti i etike ne bi bila moguća bez prenosa ili utemeljenja vrednosnih sudova i etičkih principa negde drugde. Oni (tržište i moral), kako kaže Kej, jesu komplementarni, ali se bave različitim problemima: slediti sopstveni interes nije isto što i pohlepa, iako se pohlepa često uzima za moto takozvanog američkog poslovnog modela; žaliti se da tržište ne obavlja dobar posao pri distribuciji blagostanja je odraz ponešto promašenog cilja – tržište je decentralizovan mehanizam efikasne razmene roba i usluga, a ne mehanizam *pravedne* razmene roba i usluga. Međutim, upotreba teorije igara⁵⁹ u ekonomiji pokazala je da, iako tržište možda nije mehanizam pravedne raspodele,

⁵⁸ Socijalne situacije nisu samo one u kojima individua stupa u odnose sa drugim ljudima, već i situacije koje se, u svesti pojedinca, odvijaju na društvenoj pozornici bez obzira da li je u tom trenutku u okolini neko ko može da vidi samo ponašanje ili ne. Imaginarna publika u ovakvim situacijama ima jednaki status kao i prava, fizički prisutna publika. *Homo economicus* se inače vezuje za John Stuart Mill-a i 19. vek, a *homo sociologicus* za Ralfa Dahrendorfa, koji je ovaj koncept obradio u istoimenoj knjizi.

⁵⁹ Od alata kojima se ekonomisti služe da bi testirali hipoteze i proverili aksiomatske stavove naročito u kontekstu mikrointerakcija u tržišnim situacijama posebno značajna jeste teorija igara. Jedan od eksperimenata pokazao je između ostalog, delimično kontradiktorno tvrdnji Keja, da: [...] „što je veći

upotreba tržišnih mehanizama ima i svoju etičku dimenziju, naročito kada se radi o tržištu kao socijalnoj interakciji gde se kao ključni pojmovi javljaju kooperacija i poverenje.

Akselrod smatra da osnova kooperacije nije poverenje, već trajnost odnosa. Da li akteri na duže staze veruju jedni drugima manje je važno od toga da li su uslovi zreli za njih da bi izgradili stabilan obrazac kooperacije među sobom. On tvrdi da je ključ kooperacije „senka budućnosti“, odnosno obećanje nastavka kooperacije u sledećoj prilici, a vredi napomenuti i da se u njegovom modelu individue ponašaju, generalno gledajući, u skladu sa tradicionalnom ekonomskom paradigmom koja pojedince vidi kao racionalna i usko ličnim interesima vođena bića (Axelrod 1990). Mogući odgovor na pitanje kako tržište kao jedan depersonalizovan mehanizam dovodi do kooperacije kada ne postoji verovatnoća da će se akteri ponovo sresti, može da leži u procesu konceptualizacije tržišta koje, između ostalog, ima i attribute koji garantuju, makar u svesti ljudi, da se tržišnim akterima može verovati iako ih ne znamo. Iskustvo takvog tržišta je najbolji način da se poverenje usadi u svest ljudi. I Kej i Suroviecki iznose tvrdnju/pitanje da je društvo, čini se, uveliko definisano time kako ljudi tretiraju one koje ne poznaju, a ne kako tretiraju one koje lično poznaju.

Poseban značaj teorije igara za sociološku analizu leži u činjenici da tržište posmatra kao socijalnu interakciju koja, ispostavilo se, ima mnogo dublje značenje od usko definisanog sebičnog ponašanja aktera. Ono što Surovijecki naziva prosocijalnost, a Akselrod kooperacija i poverenje, ukazuje na čvrstu socijalnu i institucionalnu utemeljenost tržišta u smislu koji se iz apstraktne ekonomske definicije ne može iščitati. Iskustvo stabilnog tržišta kao interakcije koja se u svakom trenutku može sa velikim stepenom predvideti, na šta ukazuje Akslerod, implicitno potvrđuje potrebu da se tržište mora analizirati i kao institucija utemeljena u konkretnoj kulturi, kroz socijalne norme, uloge i obrasce ponašanja: adaptivno ponašanje proističe iz socijalnog, kulturnog i institucionalnog okruženja u kome individua obitava, i takvom okruženju je prilagođeno. Adaptivno

stepen u kome je kultura integrisana sa tržištem, veći je nivo prosocijalnosti (prosociality). Ljudi iz više tržišno orijentisanih zemalja nudili su veće ponude u diktatorskoj igri i u igri ultimatum, saradivali u igri javnih dobara, i pokazali jak reciprocitet kada su imali priliku za to. Tržište ne uči ljude da imaju poverenje, ali im sigurno pomaže u tome“ (Surowiecki 2005:155-156). Dobar uvod u teoriju igara i primenu u različitim naukama predstavlja knjiga Lasla Meroa (Laszlo Mero), *Moral Calculations. Game Theory, Logic and Human Frailty*.

ponašanje⁶⁰ često nije u skladu sa ekonomski racionalnim ponašanjem, ali je racionalno sa stanovišta pravila koja definišu grupu, i funkcionalno u okviru same grupe, utemeljeno je u definiciji stvarnosti karakterističnoj za grupu. Ova tvrdnja je u suprotnosti sa tradicionalnom ekonomskom teorijom (gde je racionalnost definisana isključivo kroz kriterijum ekonomske efikasnosti⁶¹, prenebregavajući socijalne ili psihološke kriterijume, na primer) ali se pokazalo da su često korišćeni koncepti racionalnosti i kooperacije uveliko nejasni da bi bili stvarno primenjivi u ekonomskim naukama (Mero 1998:65).

Ispostavlja se tako da je samoregulišuće tržište moguće samo u specijalnim uslovima pa, da bi u dužem vremenskom periodu bilo stabilno, mora imati podršku drugih institucija, mehanizama i kulturnih obrazaca: zaštita konkurencije i antimonopolski zakoni, reputacija, društveni konsenzus o oblicima svojine i pravima raspolaganja i slično⁶².

2.5.2. Institucija svojine

Kategorija svojine spada u jednu od ključnih pravnih kategorija u svim tipovima ekonomije. Klasa kao i status su najuže vezani za svojinu. Međutim, sam fenomen svojine ne javlja se kada neka osoba prisvoji nešto samo za sebe, u tom trenutku još uvek se radi samo o polaganju prava na objekat; tek kada je to pravo prenosivo na naslednike,

⁶⁰ Adaptivno ponašanje objašnjava situaciju u kojoj su socijalne norme i poslovne vrednosti okruženje kojem se individue prilagođavaju. Ovaj pojam je mnogo bliži sociološkom, ukoliko nije i potpuno sociološki, nego ekonomskom objašnjenju tržišnog ili ekonomskog ponašanja.

⁶¹ Efikasnost je socijalno konstruisana pre nego konstruisana od strane tržišta i mogu postojati mnogi načini da se organizuje efikasno (Fligstein, 2001:190).

⁶² O tržištu kao integralnom delu kapitalizma Branko Horvat piše: „Kapitalizam je zasnovan na konkurenciji i neprekidno proizvodi monopol. Utemeljen je na tržištu i neprekidno pokušava uništiti tržište, privatizirati sve tržišne odluke. Korporacije teže vertikalnoj integraciji da bi kontrolirale cijene i druge uvjete opskrbe. Horizontalna integracija provodi se da bi se spriječila konkurencija na prodajnim tržištima. Visok stupanj samofinanciranja – po mogućnosti 100 posto – osigurava nezavisnost od finansijskih tržišta. Intenzivna reklama koristi se za oblikovanje preferencija potrošača, čak i za stvaranje potreba koje se inače nikad ne bi pojavile. Prijavlivanje ekskluzivnih prava na patente, zamorne patente na sudu i specijalni zajednički popusti sprečavaju ulazak drugih u proizvodnju. Stalno rastuće korporacije nastoje internalizirati sve odluke o proizvodnji, kupovini, prodaji i financiranju. To zapravo znači totalno planiranje. Međutim, iako dvije stotine poduzeća upravlja cijelom privredom, te iako se u svakom od njih racionalno planira, nešto još nedostaje. Privreda nije planska. Ništa u sistemu ne jamči dostatnost ukupne potražnje, stabilnost cijena i, shodno tome, odsutnost povremenih kriza. (...) Država je morala nastupiti i ispuniti prazninu u procesu planiranja“ (Horvat 1984c:27).

pojavljuje se svojina, a kada se to pravo može slobodno prodati ili kupiti radi se o slobodnoj svojini (Swedberg 2003:202-203). Ova generalna formula ima mnogo specifičnih oblika u zavisnosti od društva u kome se prava definišu, ekonomske oblasti gde se konkretni objekti svojine koriste, ili nekih drugih okolnosti. Fligstajn, ukazujući na neophodne strukture za postojanje tržišta, pominje svojinu kao pravo na raspolaganje nekom stvari, uključujući i prenos tog prava na neku drugu osobu i omogućavajući na taj način stvaranje tržišta (Fligstein 2002:33). Za tržišno društvo, navodi dalje ovaj autor, pravo na raspolaganje je osnov tržišne ekonomije, jer omogućava deobu prava, kao i prisvajanje prihoda nastalih po nekom (od socijalno prihvatljivih i pravno regulisanih) principa. Svojina takođe ima još jednu značajnu funkciju kada je u pitanju tržište – dobro uređeni svojinski odnosi, prava na raspolaganje i razmenu, stabilizuju tržište time što ukazuje na pozitivno i negativno sankcionisane aktivnosti koje se na tržištu mogu sprovesti ili očekivati.

U ekonomskom kontekstu sloboda se definiše kao privatna svojina (Madžar u Ekonomija i sociologija, 2007:22). Madžar takođe iznosi shvatanje, tipično za veliki deo ekonomista, da svojina, privatna naročito, poseduje nekakvu sposobnost regulisanja privrede. U osnovi ovakvog stanovišta, čini se, stoji ubeđenje da postoji neki optimalan oblik svojine koji bi zakon trebalo da sankcioniše tako da se ta optimalnost ne umanja. Ovde dolazi do izražaja ubeđenje ekonomista da se zapravo bave nekim kategorijama koje su u jednakom rangu sa prirodnim ili fizičkim pojavama, a ne socijalnim konvencijama. Iako predmet pravnog prometa nisu stvari već prava uspostavljena nad tim objektima (Ibid., 31). Vukićević u tekstu u istom zborniku ukazuje na razliku između svojine i vlasništva, tvrdeći da se svojina javlja samo u kontekstu zajednice, čini zajednicu i obuhvata objekte neophodne za individualno i zajedničko bitisanje. Vlasništvo se javlja tek iz institucionalizovanih odnosa svojine kao diferencirajući/individualizovan aspekt svojine. Na tome zapravo i počiva suština svojine i vlasništva; ona je isključivo socijalna kategorija i ne postoji bez grupe. Svaka institucionalizovana forma i uređenje vlasništva postavljena je u definisanom kolektivnom i kulturnom okruženju, a ne u odnosu na živi ili neživi svet prirode.

Svedberg, kao što je rečeno, kao prvu od ključnih pravnih institucija koje zauzimaju centralno mesto u modernoj kapitalističkoj ekonomiji navodi svojinu. Da bi svojina postojala, odnos mora da bude zatvoren – drugi ljudi moraju biti isključeni – što dozvoljava da akter monopoliše korišćenje X za sebe (Swedberg, 2003:202). S obzirom da se radi o pravnoj kategoriji, vrste vlasništva, definicije i prava raspolaganja ili otuđenja mogu se menjati, što se često dešava kada se u cilju zaštite tržišta donose antimonopolski zakoni ili kada je usled razvoja tehnologije neophodno regulisati intelektualnu svojinu na drugačiji način. Ovaj autor smatra da bi proučavanje kategorije i vidova svojine bilo značajno kako za ekonomske sociologe tako i za sociologe koji se bave društvenom stratifikacijom.

Koncept vlasništva je, iako se ne slažu svi ekonomisti oko toga, prvenstveno socijalni konstrukt, jer postoji mnogo načina na koje se ova prava definišu i alociraju među individuama, domaćinstvima i firmama (Kay 2004:317), a legitimizacija vlasničkih prava rezultat je različitih istorijskih iskustava raznih društava. Kao pravo smešteno u širi institucionalni okvir, vlasništvo je definisano zakonima i međunarodnim ugovorima. Jedan od takvih pravnih dokumenata je *Evropska konvencija o ljudskim pravima*, gde se u članu 1 Protokola br. 1 građanima država potpisnica Konvencije garantuje pravo na poštovanje imovine (dokument je dostupan na internet lokaciji: www.echr.coe.int). U dokumentu se posebno ističu dva pitanja: definisanje prava na imovinu i ograničenje uživanja prava na imovinu. Definisanje prava na imovinu podrazumeva da fizička i pravna lica imaju, između ostalog, pravo da poseduju, raspolazu, pozajmljuju, zalažu, koriste, te unište imovinu. Pitanje ograničenja podrazumeva da država može pod izvesnim okolnostima da ograniči, oduzme ili kontroliše imovinu koja joj ne pripada, a da bi ovo ostvarila, tri uslova moraju da budu zadovoljena⁶³: da su ti slučajevi predviđeni i definisani zakonom; da takav

⁶³ Slučaj Skolo (Scollo) protiv Italije ilustruje deo problema u vezi sa pravom na raspolaganje imovinom u kontekstu zaštite i ravnoteže, sa jedne strane, javnog društvenog interesa i interesa individue, sa druge strane. Gospodin Skolo je kupio stan u kome je već dugo vremena živela osoba koja je za taj stan plaćala najam. Od 1983. godine, kada je zatražio od stanara da se iseli, do 1995, kada je stan konačno bio oslobođen, proteklo je 12 godina. Zakupac stana je ostao u stanu tokom tog perioda oslanjajući se na pravna sredstva kada su mu bila dostupna da bi najam stana produžio, i odbijanje da stan napusti čak i kada je policija dolazila (koja tokom tog perioda nije bila ovlašćena da koristi silu), kada nije imao pravnog osnova za ostanak. Osnovni uzrok situacije u kojoj su se tužilac i tuženi našli je veliki deficit stambenog prostora u Italiji. Tržišni mehanizmi rezultovali bi visokim stanarinama, čiju cenu verovatno najveći broj pogođenih ljudi i porodica ne bi mogao ekonomski da podnese, što bi dalje dovelo do značajnih socijalnih tenzija i problema. „Da bi izašla na kraj sa ovim problemom italijanska vlada je usvojila seriju vanrednih mera sa namerom da prvo kontroliše povećanje renti za stan kroz zamrzavanje, olakšanih njihovim povremenim povećanjem, i drugo, da produži važenje postojećih ugovora o

postupak služi nekom legitimnom cilju ili opštem interesu; i da je takvo ometanje od strane države neophodno u demokratskom društvu i u proporciji sa ciljem kojem se teži (da uspostavi pravičnu ravnotežu između interesa zajednice i interesa individua, definišući garantovana individualna prava, ali i obaveze pojedinca)⁶⁴. Država u svakom trenutku zadržava pravo naplate poreza na imovinu ili drugih potraživanja prema vlasniku preko imovine. Detalji vezani za samo vlasničko pravo ostavljeni su državama potpisnicama Konvencije, ali se podrazumeva da nacionalna zakonodavstva moraju biti u skladu sa njom.

Vlasnička prava i njihova podela nalaze se u središtu tržišno orijentisanih društava. Neophodna su jer određuju odnos između vlasnika i svih ostalih. Kao posledica, ovo utiče na stabilnost tržišta jer jasno ukazuje na to ko šta rizikuje i ko na šta ima pravo u konkretnoj tržišnoj situaciji (Fligstein, 2001:33). Fligstajn takođe ukazuje na dve stvari koje su posledica vlasništva: upravljačka prava koja se odnose na opšta pravila organizacije firme, kompeticije i kooperacije; i pravila razmene koja uređuju ko sa kim može da stupi u transakciju i pod kojim uslovima (Ibid., 34). Kako stabilnost modernog kapitalizma zavisi od stabilnosti tržišta, društva pribegavaju mehanizmima kontrole koja su u stvari opšte ideje ili razumevanje o poretku stvari, a i u isto vreme su pogled i na svet koji omogućava interpretaciju akcija drugih ljudi i razumevanje strukture tržišta. Odatle sledi da zemlje koje tek ustanovljavaju moderni kapitalizam imaju problem kontrole, jer kako ne poseduju jasne i precizno formulisane upravljačke strukture, vlasnička prava i pravila razmene, ne mogu kreirati stabilne ideje i predstave kontrole (Ibid., 35-36). Problem nestabilnosti naročito uočljiv kod postsocijalističkih zemalja naglašen je situacijom gde se tržište uvodi u oblasti ekonomskog života, dok se u isto vreme državna kontrola iz tih istih oblasti povlači, ostavljajući vakuum u pogledu izvesnosti i očuvanja

iznajmljivanju. Situacija u Italiji je postala kompleksnija kada je industrijalizacija velikih gradova na severu usisala ljude iz najnerazvijenijih regiona i iz ruralnih krajeva uopšte“ (za detalje videti pomenuti dokument). U svakom slučaju, Evropski sud za ljudska prava zaključio je da su mere italijanske vlade bile u okvirima prihvatljivosti (margin of appreciation) kada je u pitanju raspolaganje vlasništvom, jer je na prihvatljiv način regulisala ravnotežu između interesa zajednice i interesa pojedinaca. Kontrola stanarina postoji takođe u mnogim drugim evropskim zemljama, a o pravu na raspolaganje imovinom može se više videti u Short guide to the European Convention on Human Rights (Gomien 2002:79 i dalje). Sud je presudio u korist gospodina Scollo, naloživši državi Italiji da mu isplati kompenzaciju, s obzirom na nanetu štetu ne obezbedivši da u njegovom slučaju reaguje u razumnom roku, što je rezultiralo dodatnim troškovima za pomenutog čoveka i njegovu porodicu.

⁶⁴ Ovaj primer se oslanja na radno iskustvo autora i materijal korišćen u OEBS misiji na Kosovu u Odeljenju za ljudska prava za trening i obuku službenika u javnim službama.

tržišnih principa i kontrole svojinskih prava, što je ilustrovano u ranije pomenutom radu Ledeneve. Ukoliko država ne transformiše svoju ulogu iz upravljačke u regulativnu i kroz primenu pravnog sistema podrži novi svojinsko-tržišni poredak, uvođenje tržišta ne može biti uspešno – nedostatak „iskustva tržišta“, kako kaže Akselrod, ukazuje da ne postoje neformalni institucionalni i kulturni obrasci koji bi omogućili funkcionisanje te institucije i transformaciju društva u tržišno kapitalističko.

2.5.3. Tržišta i svojine – institucionalna međuzavisnost

Iz prethodnog izlaganja pomaljavu se dva pitanja vezana za odnos tržišta i kulture. Prvo pitanje je kako tržište upotrebljavati, odnosno, koja pravila tržište podrazumeva da bi socijalno ponašanje ili interakcija mogla da se nazove tržišnom? Odgovor na to tiče se konceptualizacije institucije tržišta u konkretnoj kulturi, odnosno za to koje karakteristike i attribute neko društvo pripisuje tržištu. Polazište u ovom slučaju, čak i ako se prihvati usko ekonomsko određenje, jesu pojmovi kompeticije i pluralizma. Kao što je već pomenuto, svaki od ova dva pojma objedinjuje čitav skup kulturnih definicija, formalnih i neformalnih institucija, kulturnih obrazaca i obrazaca ponašanja koji treba da uspostave funkcionalno tržište sredstvima kojima konkretna kultura raspolaže, i na način koji je datoj kulturi najsvojstveniji⁶⁵. To se posebno manifestuje kroz formalno ili neformalno institucionalizovane uloge i obrasce ponašanja ljudi u tržišnim interakcijama. Drugo pitanje je: gde se tržište upotrebljava? Ovo se, nezavisno od samih aktera, tiče pozicije tržišta u institucionalnoj strukturi društva i države – tiče se odnosa institucije tržišta sa svim ostalim institucijama sa kojima je u vezi i sa kojima čini nekakav insitucionalni sistem ili sklop. Odnosi o kojima je reč su formalno-institucionalni (kada je reč o državi), neformalno-institucionalni (na što upotreba termina društvo treba da ukaže), ali impliciraju i druge kulturne relacije neinstitucionalne prirode. Ukratko, dve su dimenzije manifestacije kulture kad je u pitanju tržište, kroz uloge i obrasce ponašanja u tržišnim situacijama sa

⁶⁵ Specifičnosti istorijskog razvoja kulture društva, uključujući i institucionalni razvoj, postavljaju ograničenja ili, bolje rečeno, smernice poželjne konstrukcije pojmova: na primer, da li recimo politički pluralizam isključuje žene, ili je iz kompeticije isključen čitav socijalni sloj ili grupa. Ovaj aspekt posebno dolazi do izražaja ako se institucije razumeju kao posebne konfiguracije interesa i socijalnih relacija, kako ih Svedberg vidi, koje su tipično od takvog značaja da su sankcionisane zakonom (Svedberg, 2003:1)

jedne, i učešće u institucionalnoj strukturi društva sa druge strane. Ove dve dimenzije se manifestuju kroz specifičan socijalni prostor (kao apstraktna oblast ili situacija) u kome tržište kao skup uloga, funkcija i očekivanja ima dominantnu ulogu.

Sa druge strane, pitanje svojine, kao izraz težnje čoveka za izvesnošću kroz obezbeđivanje stabilne kontrole nad nekakvim resursima, iako na prvi pogled neproblematično, predstavlja zapravo mesto sukoba temeljnih socijalnih ideja i koncepcija. Na individualnom planu pravo pojedinca na posedovanje se ne spori, ali iz perspektive zajednice ili društva stvari nisu tako jednostavne. Način na koji su razni oblici svojine organizovani, kroz definisanje titulara i prava raspolaganja u konkretnim situacijama, kao i eventualna ograničenja, implicira nekakvu normu svojine koju društvo prihvata, kao i koncept i ideju odnosa između individue i grupe, odnosa dužnosti i obaveza sa jedne, i prava sa druge strane. A kroz ovaj odnos zapravo se odslikava temelj etike jednog društva, kao i odnosi moći koji proističu ili svoju manifestaciju imaju kroz specifične svojinske norme i oblike.

Institucije tržišta i svojine zajedno definišu institucionalni ekonomski sistem savremenog društva, značajan deo socijalnog poretka i pružaju jedan od osnova legitimacije struktura moći u društvu. Javljaju se kao manifestacije socijalne strukture i odnosa moći u društvu. Iako vrlo značajno iz istraživačke perspektive, ovo je od sekundarnog značaja za same pripadnike društva:

Teorijska misao, 'ideja', *Weltanschauungen*, nisu *toliko* važne u društvu. Iako svako društvo sadrži ove fenomene, oni su samo deo zbira onoga što važi kao 'znanje'. Samo veoma mala grupa ljudi u bilo kom društvu se angažuje na teoretisanju, na poslu 'ideja', i na konstrukciji *Weltanschauungen*. Ali svako u društvu učestvuje u tom 'znanju' na jedan ili drugi način. Drugačije rečeno, svi žive u nekakvom svetu, ali se samo nekolicina bavi teorijskom interpretacijom tog sveta (Berger, Luckmann 1991:26-27).

Ključni termin u navedenom citatu je *teorijska interpretacija* koji označava više ili manje kompletan model svet/društva (konkretan svet, kao slika sveta, uvek je deo konkretnog

društva). Većina ljudi svet doživljava kroz ogroman broj *činjenica* prema kojima orijentišu svoje delanje.

Razmatranja o prirodi institucija tržišta i svojine neophodan su istraživački korak u bližem određenju fenomena kojima se ovaj rad bavi. Međutim, manifestacije tih fenomena u društvu su ono što svaki pripadnik društva ima pred sobom, i dužan je da ih i sam proizvodi kroz razne uloge, bez obzira da li u konkretnoj manifestaciji i onome što radi prepoznaje neku instituciju ili ne⁶⁶. Stoga su manifestacije, s obzirom da se pripadnici društva prema njima upravljaju, od primarnog istraživačkog interesa kada je u pitanju društveno ponašanje – što važi i za kontekst teorijske interpretacije, a i sveta kao skupa činjenica.

2.6. Teorijsko-metodološki nacrt istraživanja

Prethodno izlaganje pruža solidan temelj na kome se može postaviti teorijsko-metodološki okvir istraživanja institucija svojine i tržišta u Srbiji. U tehničkom smislu takav okvir ima dva nivoa: jedan opšti, koji se odnosi na institucije generalno, a drugi konkretni koji je primena opšteg okvira na problem ekonomske kulture i institucija u tranzicionoj Srbiji.

Opšti nivo teorijsko-metodološkog okvira počiva na zapažanju da institucije predstavljaju artikulacije kulture koje se odnose na specifične oblasti ljudskog života i aktivnosti. Institucije nisu monolitne tvorevine, već se sastoje od većeg ili manjeg broja kulturnih elemenata. Najvažniji skup kulturnih elemenata koji čine institucije predstavljaju, kako ih Serl naziva, institucionalne fenomene jer im je značaj, funkcija i značenje rigidno uspostavljeno pripisivanjem jasnog i nedvosmislenog statusa – pripisan im je precizan smisao u kulturi kojoj pripadaju. Struktura institucije, koja se iščitava iz elemenata koji je čine, društveno je i vremenski specifična: ista institucija može se značajno razlikovati od društva do društva; institucija u jednom društvu može imati drugačiji karakter i strukturu kroz različite istorijske periode. Sa druge strane, institucija kao celina i sama je deo šireg

⁶⁶ Kako je Meri Daglas ukazala, institucije postaju nevidljive.

institucionalnog i kulturnog okruženja kome pripada. Kao deo šireg konteksta odnosi se na, konkretnu oblast društvenog života i ljudskih aktivnosti, preko uloga koje propisuje, i nad njima ima monopol. Osnovni mehanizam koji institucije strukturise i pozicionira u okruženju je legitimacija koja se može pročitati kroz narative, pripisivanje statusa i dovođenje u relacije sa okruženjem.

Ovaj okvir, primenjen na ekonomsku kulturu u Srbiji, ekonomsku kulturu iz perspektive institucija svojine i tržišta ipak se ne može uniformno primeniti na obe institucije. Iako i tržište i svojina imaju sopstvene strane društvene funkcije, postoji bitna razlika između ove dve institucije: tržište kao apstrakcija procesa predstavlja mehanizam (jedan od alternativnih) razmene svojinskih prava, i u krajnjoj instanci kao ekonomski mehanizam koordinise ponudu i potražnju, te se na osnovu toga može govoriti o oblasti društvenog života na koji se tržište primenjuje ili gde ima monopol (u odnosu na druge alternativne mehanizme razmene); sa druge strane, institucija svojine kao potpun socijalni konstrukt nema specifičan domen, jer privatna, javna, kolektivna i individualna svojina obuhvata sve svojinske vidove i tu ne postoji alternativa, pa i upotreba termina monopol gubi svaki smisao. Kao konsekvencija, za obe institucije legitimacija upućuje na strukturu i položaj u ekonomskoj kulturi Srbije. Kada je u pitanju monopol na oblast ekonomskog života, tranzicione zemlje se u ekonomskoj sferi susreću sa ranije pomenutim problemom odnosa uloge države sa jedne i tržišta sa druge strane. Država se takođe kao najznačajniji akter javlja kada je svojina u pitanju, a kako postavlja i opšti formalno-institucionalni okvir, istraživano polje mora biti situirano u trouglu svojina-tržište-država.

Legitimacija novog poretka je primarni zadatak političara zato što oni mora da opravdaju nekako nove obrasce nejednakosti (videti prilog autora Wesolowski i Wnuk-Lipinski u Connor and Ploszajski eds., 1998). Uspeh legitimacije političkog sistema imao je veliki uticaj na ekonomske reforme zato što su promene u ekonomiji došle kao izraz političke volje. Takođe, ekonomske promene, tačnije transformacija vlasništva, uključuje duboke socijalne promene koje rezultiraju konfliktom između različitih ideja i koncepata (Mujzel u Connor and Ploszajski eds. 1998). Problemi koji su se javili sa uvođenjem novih institucija dali su jasan signal da je veoma važna uloga dubljih strukturnih i kulturnih neusaglašenosti između stare i nove institucionalne situacije.

U slučaju Srbije posebno obeležje razvoja daje činjenica da su promene formalno-institucionalnog poretka bile autentične, javljale se kao rezultat unutar društvenih dešavanja, a ne nametnute od spolja kao u zemljama bivšeg istočnog bloka, sugerišući da je za razumevanje odnosa razvoja tržišta i svojine značaj socijalne strukture i njenog kulturnog izraza primarno izvoriste. Već postavljeno pitanje je kakvo društvo, odnosno kakav kulturni obrazac (ili obrasci) je svoj izraz mogao da nađe i u kapitalizmu i u socijalizmu? Sama društvena struktura, dominantne društvene grupe i kultura koja ih karakteriše uspostavljala je formu svojine i strukturu tržišta legitimacijskim mehanizmima i usklađivala ih sa formom države uz koju se konkretne forme javljaju. Ova uporedna evolucija nalaže korišćenje bar dva pristupa: jedan koji se oslanja na istorijsku građu u tradicionalnom smislu, a drugi koji koristi postojeću naučnu evidenciju, prikupljenu nekim od istraživačkih instrumenata, a koja nudi dovoljno informacija da se strukture i veze institucija tržišta i imovine međusobno i u odnosu prema državi mogu utvrditi. Međutim, pre nego što se u analizu i istraživanje krene, ostao je još jedan aspekt institucija koji nije detaljnije obrađen, a važan je za razumevanje institucionalne evolucije i legitimacije – reč je o faktorima socio-kulturnih promena i istorijskom kontekstu.

2.7. Istorija i dinamika promena

U proučavanju dinamike društvenih procesa iz ugla znanja kojim neko društvo raspolaže, Mokir (Mokir, 2007) postavlja zanimljiv argument kroz analizu odnosa između propozicijskog (episteme) i preskriptivnog (techne) znanja. Razlika između ove dve kategorije znanja je da propozicijsko predstavlja opšte i apstraktno znanje koje sadrži principe, dok je preskriptivno znanje sadržano i u objektima⁶⁷. Drugim rečima, preskriptivno znanje ima direktnu praktičnu primenu, dok propozicijsko znanje ne poseduje takav kvalitet (Ibid., 22). Međutim, ono što propozicijsko znanje omogućava jeste stvaranje preskriptivnog znanja. Upravo se iz dinamike znanja između onoga što

⁶⁷ Propozicijsko znanje, odnosno njegovi konkretni delovi, će opstati kao takvi sve dok ima članova društva koji to znanje smatraju tačnim; sa druge strane preskriptivno znanje svoju očiglednost pokazuje u praktičnoj primeni.

propozicijsko znanje omogućava i ono što je iz takvih mogućnosti ostvareno kroz preskriptivno znanje može objasniti razvoj društava. Iako u proizvodnji znanja učestvuju malobrojni⁶⁸, efikasnost i efekat na društvo određen je okolnostima i mehanizmima koji omogućavaju da se to znanje proširi i na ostale pripadnike društva. Mokir stoji na stanovištu da je znanje samoorganizujući sistem sa sopstvenom unutrašnjom logikom, što konkretne ishode u nauci, umetnosti i književnosti čini mogućim ali ne i nužnim – nešto se nije moralo dogoditi, ali se nije moglo dogoditi bilo šta (Ibid., 294).

Interesovanje za strukturu institucija, u ovom slučaju tržišta i svojine u kontekstu nacionalne države, i kroz vremenske periode ne implicira primenu teorije uslovljenosti puta (path-dependancy). Prvi i osnovni razlog je teorijske prirode: utvrđivanje postojanja nekih kulturnih i institucionalnih obrazaca tokom vremenskog perioda je samo to – lista pojava ili karakteristika koje su postojale ili ne u određenom vremenskom periodu. Determinizam koji teorija uslovljenosti puta sugerise zahteva teorijski okvir koji jasno definiše kriterijume i uslove pod kojima jedna pojava ili okolnost vodi do druge. U tekstu *Path dependence in historical sociology* Mahoni iznosi argument da „uslovljenost puta karakterise specifično one istorijske sekvence u kojima zavisni događaji pokreću institucionalne obrasce ili lance događaja koji imaju determinističke osobine“ (Mahoney, 2000:507). Ovo podrazumeva utvrđivanje veze nekog ishoda sa istorijskim događajima, i dokaza da se ti istorijski događaji očitavaju u svom ishodu, ali se ne mogu objasniti na osnovu prethodnih istorijskih uslova. Kako isti autor navodi, često se u ovoj oblasti koriste dva dominantna tipa istorijskih sekvenci: samoosnažujuće sekvence koje karakterise formacija i dugoročna reprodukcija nekog institucionalnog obrasca (čemu ekonomisti često pribegavaju u okviru teorije „rastućeg povraćaja“ *increased returns*); reaktivne sekvence, kao niz vremenskih događaja od kojih je svaki potonji reakcija na prethodni. Doprinos istorijskih sociologa je posebno važan jer se ovi često bave uslovima i mehanizmima koji podupiru reproduktivne procese poput funkcionalnih, mehanizama moći ili legitimacijskih mehanizama (Ibid 508-509). Kao što je prethodno sugerisano, ovaj rad se ne bavi utvrđivanjem uslovljenosti puta (path dependency) a osnovni razlog je metodološke prirode. Istorijski kontekst, koji je tema sledećeg poglavlja predstavlja istorijsku pozadinu ekonomske kulture okupljene oko institucija svojine i tržišta jer je, prvo, posmatrani period

⁶⁸ Stav se podudara sa onim što Berger i Lukman tvrde o društvenom znanju.

previše dug da bi se moglo tvrditi da je današnja manifestacija kao rezultat uzrokovana nekom pojavom od pre dva veka, i drugo, dug vremenski period znači da dostupni podaci i informacije nisu takve prirode i kvaliteta da bi mogli biti uniformno analizirani u kontekstu kauzalnih veza. Konačno, sam fenomen, ekonomska kultura, čak i ako je definisana kao kulturni sklop okupljen oko institucija tržišta i svojine u okvirima sukcesivnih nacionalnih država, previše je razuđen pojam da bi dozvolio striktnu kauzalnu analizu.

Ipak, treba imati u vidu da su uzroci institucionalne reprodukcije različiti od procesa koji su doveli do nastanka institucija što naročito dolazi do izražaja iz perspektive uslovljenosti puta – jer institucije opstaju i bez činilaca koji su doveli do njihovog nastanka (Mahoney, 2000:515). Iako Mahoni nudi pregled socioloških teorijskih pravaca koji koriste ili se oslanjaju na analizu uslovljenosti puta, teško da se može reći da su teorijski pravci korektno prezentovani. Konkretno, tek su pojedinačni slučajevi uzeti za ilustraciju, što kao konsekvencu ima nepotpuno određenje teorijskog pravca. Kod teorijskih pravaca u sociologiji koji se koriste analizom legitimacijskih mehanizama, Mahoni tvrdi da su legitimacijski mehanizmi subjektivne prirode, što svakako ne važi za sve autore. Ovde već pomenuti autori (Berger, Lukman i Serl, kao najznačajniji za ovaj rad) ukazuju da su mehanizmi legitimacije objektivne činjenice za mnoge ili za većinu pripadnika društva, a za sociologa ti mehanizmi ne mogu biti ništa drugo do socijalne činjenice i, kao takve, objektivne pojave koje se eventualno mogu javiti kao subjektivno izražen stav. Takođe, mehanizmi legitimacije kao socijalne činjenice zahvataju u široko polje kulture, uključujući socijalnu strukturu, odnose moći i slično, pa se ne mogu posmatrati mimo toga. Ne pripadaju individui, iako se kroz individuu manifestuju, već su deo institucije. Bez obzira na ovaj nimalo beznačajan problem teorija uslovljenosti puta koju pomenuti autor predlaže ima značajan istraživački i analitički potencijal ukoliko se fokusira na specifične i jasno ograničene pojave koje se dešavaju tokom kraćeg vremenskog perioda. Razlikovanje između geneze institucije ili institucionalnog sklopa i kasnije autoreprodukcije tog sklopa značajno je naročito u kontekstu promena socio-ekonomskih poredaka kakav je tranzicija, ili kod drugih ključnih momenata na vremenskoj ravni koje donose društvenu promenu. Najzad, ukazivanje na nužne preduslove neke savremene pojave deo je svakog naučnog objašnjenja u društvenim naukama koje pokušava da utvrdi poreklo i uzrok nekog stanja. Tvrditi da se istorijska analiza razvoja kulturnih obrazaca i institucija ne oslanja na

nekakav koncept razvojnog puta je u najmanju ruku netačno. Osnovno pitanje je zapravo koliki stepen determinizma nam teorijski okvir nalaže. Stvaranje uslova da se nešto može dogoditi ne znači da se to mora dogoditi, naročito u društvenim naukama. Stoga je uputno razmatrati šta se iz postojećeg kulturnog okvira može dogoditi, sa jedne strane, kao i šta, iz perspektive institucija, nedostaje da bi se nešto desilo ili se uspostavilo neko stanje (poput jake tržišne ekonomije).

Konačno, kada je o istoriji reč, vrlo važan fenomen vezan za nastanak i održavanje institucija jeste uklapanje kulture i istorije kako bi služile nekom političkom i ideološkom cilju. „Ta čudna zbirka pretpostavki, stavova i ideja koju smo nazvali "pogledom na svet" uvek sadrži i više-manje specifičan pogled na prirodu istorije“ (Sasman, 1987:45). Sasmanovo viđenje istorije može se, uz sve što simplifikacija donosi, sažeti u nekoliko tačaka: Istorija nastaje u društvima zasnovanim na ugovoru i organizovanom udruživanju; Istorija može razumno objasniti prirodu i funkciju raznih institucija i njihovo uzajamno delovanje; Istorija uvodi red ali i deluje ideološki, međutim, zato što je svima dostupna i otvorena za istraživanje i preispitivanje, ne može dugo biti monopolisana od bilo koje pojedinačne grupe (Ibid, 46-47). Rasprava oko interpretacije istorijskih činjenica nije samo stvar slaganja ili razmomilaženja istoričara, već i deo javne rasprave kroz koju različite grupe u društvu pokušavaju da ubede ostale u ispravnost sopstvenog viđenja, ili da unište alternative (ibid., 91), gde u takvoj borbi sama reč kultura može postati oružje. Sasman, savim ispravno, skreće pažnju na činjenicu da same pojmove *istorija* i *kultura* treba posmatrati i iz ideološke i vrednosne perspektive jer je istorija, osim što je skup selektovanih činjenica, kao interpretacija⁶⁹ izraz konkretnih vrednosnih sistema i nekakve ideologije.

Tri pomenuta autora koje na prvi pogled jedino spaja interesovanje za društveni razvoj u istorijskom kontekstu, jasno ukazuju da je problem istorijskog razvoja društva i njegovih institucija vrlo kompleksan i prostire se na različitim ravnima, obuhvatajući pitanja nužnog i uslovljenog puta institucionalnog razvoja, odnos različitih vrsta znanja kojima društvo raspolaže i posledice po razvoj, kao i pitanja interpretacije istorije u cilju smeštanja u konkretan kulturni kontekst kao, svesno ili nesvesno, ideološki program neke društvene

⁶⁹ Čovek istoriju, odnosno znanje o bližim i daljim vremenskim periodima već zatiče učeći vrlo konkretnu interpretaciju tokom odrastanja i školovanja.

grupe⁷⁰. Opšti zaključak koji se iz pomenutog može izvući, i na koji se ovaj rad oslanja, jeste da je razvoj nekog društva uslovljen znanjem koje društvo raspolaže. To znanje ne postavlja imperATIVE u smislu pravca i razvoja društva, već pre definiše izgledno polje mogućnosti, u kome društvo uzima konkretan pravac razvoja. Takav pravac razvoja je uslovljen faktorima koji su u odnosu na društvo spoljne prirode, a na koje društvo ipak reaguje, kao i unutrašnjim faktorima i među i unutargrupnom dinamikom koja utiče na selekciju i interpretaciju raspoloživih činjenica i znanja u svrhu postizanja nekog cilja.

* * *

Ovim poglavljem je postavljen i obrazložen teorijsko-metodološki okvir rada. U nastavku sledi poglavlje o istorijskim okolnostima u kojima su se institucije svojine i tržišta razvijale u modernoj srpskoj državi od devetnaestog veka naovamo, i poglavlje koje analizira tržište i svojinu u savremenoj (post)tranzicionoj Srbiji. Institucije svojine i tržišta kao specifične artikulacije srpske ekonomske kulture tema su, kao što je već naglašeno, koja zahteva dvojak pristup: utvrđivanje savremenog stanja stvari, i utvrđivanje stanja stvari kroz istorijske periode razvoja srpske države, kao opšteg institucionalnog okvira u kome su i svojina i tržište dobile tipično srpsku strukturu u kulturnom smislu. Ovo podrazumeva i pokušaj davanja odgovora na pitanje pozicioniranja tržišta kao jednog od mehanizama organizacije ekonomskog života društva – odnosno na koji deo aktivnosti ima nekakvu vrstu monopola, gde su ograničenja, i zašto je to tako. Uloga znanja kojim društvo, u ovom slučaju srpsko društvo, raspolaže ne može se prenebregnuti, jer kulturne norme, vrednosti, stavovi i obrasci ponašanja, kao i individualni i kolektivni interesi svojstveni srpskom društvu predstavljaju manifestaciju ali i sam korpus tog znanja. To znanje se kao društvena činjenica, manifestuje kroz same institucije. Preciznije, kroz njihovu strukturu, ulogu i

⁷⁰ „Istorija je sirov materijal za nacionalističke, etničke ili fundamentalističke ideologije, kao što su čaure maka sirov materijal za heroin. Prošlost je bitan, možda čak suštinski elemenat za ove ideologije. Ukoliko nema pogodne prošlosti, ona se može izmisliti. (...) Prošlost legitimizuje. Ona pruža veličanstvenu pozadinu za sadašnjost, koja nema, sama po sebi, mnogo šta da ponudi. Prisećam se da sam negde video studiju o antičkoj civilizaciji gradova doline Inda sa naslovom Pet hiljada godina Pakistana. O „Pakistanu“ se nije ni mislilo pre 1932-33. godine, kada su ime stvorili neki studentski militanti. Nije postao predmet ozbiljne političke težnje sve do 1940. Kao država postoji tek od 1947. godine. Nema nikakvog dokaza o nekoj većoj vezi između civilizacije Mohenja Dare (Mohenjo Daro) i sadašnjih vladalaca u Islamabadu, ništa veće nego što je veza između Trojanskog rata i sadašnje vlade u Ankari, koja, trenutno, polaže pravo na povratak, makar samo za prvo javno prikazivanje, Šlimanovog blaga kralja Prijama od Troje. Ali, pet hiljada godina Pakistana zvuči nekako bolje nego četrdeset i šest godina Pakistana“ (Hobsbaum, 1996:212).

konkretnu statusu koje akterima propisuje, kao i kroz odnos pripadnika društva prema instituciji. Tako sebi, ali i drugima, srpski građanin opravdava i legitimiše konkretan vid tržišta, obrazac svojine ili vrstu države. Konačno, radi se o tome kakav smisao u kulturnom kontekstu imaju tržište i svojina kao kulturno-identitetske odrednice.

3. Istorijski osvrt na kulturne obrasce i institucionalne karakteristike društvenog uređenja u Srbiji

Sve, i samo vreme, sa kojim se sve menja, i ono se izmenilo. Od onog starog, dobrog, našeg, vremena, postalo je ovo novo, kosmopolitsko, srednje-evropsko, vreme. Izmenilo se vreme; izmenili se ljudi; izmenila se odeća; izmenili se običaji; sve se izmenilo. Oni što su „u jedan sat po akšamu“ išli na onaj otmeni bal o kojem je reč u pozivnici, u svemu su bili drukčiji od nas. Oni su bili odeveni u lepo i živopisno odelo, oni što su vreme računali po akšamu i po ićindiji; ljudi, sa vezanim jelecima, sa podvezicama i pačalucima, i sa tranbolosima, poneki, možda, i sa silanom i sa srebrnjacima...; ženskinje, u vistanima, sa bajaderima i škurteljka, i sa zlatali puščulom na vesiću, a preko grudi čedno prebačena svilena lipiska marama, - sve pravo, trajno, gospodstveno, i sve srpsko. A mi, kulturnim varnom premazani epigoni zdravog i mužestvenog pojasa, mi smo, gospoda, u crnom salonskom odelu, sa frakom sumnjiva kroja, s lakovanom obućom, s klakom u ruci, - poneki i sa lepezom; a ženskinje, utegnute, u lakom, vazdušastom odelu, golih pleća i razdrljenih grudi - lipisku maramu zamenilo je dekote⁷¹ (Privredni glasnik 1901:63).

Promene koje su zadesile populaciju na teritoriji koja je tokom devetnaestog i ranog dvadesetog veka obuhvaćena srpskom državom bile su više nego dramatične. Promena okolnosti, od potčinjene hrišćanske raje, gotovo u potpunosti ruralne po stanovanju i privredi, i nepismene, do naroda sa sopstvenom državom, i svešću o tome, podrazumevale su radikalne socijalne i kulturne promene. Bez namere ulaženja u iscrpnu analizu dešavanja i ocena istorijskih tokova⁷², na ovom mestu su u centru pažnje prvenstveno demografske karakteristike i promene koje su, uzrokovane iznutra ili izvana, zadesile srpsko društvo. Otuda i osnovni razlog ovog osvrta na istoriju nije utvrđivanje uzročno-

⁷¹ Autor teksta iz Privrednog glasnika iz 1901. godine, čiji je deo ovde naveden, kao predtekst je koristio pozivnicu za bal iz 40-ih godina devetnaestog veka, vremena pre svog rođenja.

⁷² U središtu ovog pregleda su pre svega demografske karakteristike i socijalna struktura društva, kao i kultura vezana za ekonomsku reprodukciju srpskog društva. Cilj je utvrditi poreklo, odnosno preteče kulturnih i institucionalnih obrazaca, karakterističnih za savremeno srpsko društvo.

posledičnih veza u posmatranim vremenskim okvirima, već otkrivanje objektivnih okolnosti i kulturnih karakteristika – njihovo postojanje ili nepostojanje – koje su relevantne sa stanovišta teorijske konceptualizacije i problematike kojom se rad bavi. Iz tog razloga su kulturne i institucionalne karakteristike vezane za ekonomiju uopšte, a konkretno tržišne i svojinske karakteristike u kontekstu države koje odgovaraju strukturnim i demografskim karakteristikama srpskog društva tokom obrađenih perioda od posebnog interesa.

Dva su osnovna pitanja ovde poslužila kao vodilje: kako je srpsko društvo bilo konstituisano, odnosno, koji se slojevi ili grupe u okviru generalne populacije mogu identifikovati, uključujući njihovu relativnu socio-kulturnu snagu uticaja u konstituisanju karaktera srpskog društva uopšte, sa jedne; i osnovne kulturne karakteristike dominantne ili dominantnih grupa, sa druge strane. Ova dva pitanja su naravno formulisana iz perspektive ekonomske kulture i institucija, odnosno, sa jedne, i države kao opšteg institucionalnog okvira sa druge strane. Iz vremenske, odnosno istorijske perspektive, pregled je podeljen na tri osnovna perioda: prvi, period samostalne Srbije, od oslobađanja od turske vlasti do Prvog svetskog rata; drugi period, Jugoslavija između dva svetska rata; i konačno, socijalistička Jugoslavija. Ova tri perioda pored istorijski sukcesivnih, predstavljaju tri različita institucionalna poretka, uređenja sveta, u kojima su pripadnici srpskog društva obitali. Konačno, glavno interesovanje za istorijski razvoj i kontekst u kome se ekonomska kultura i institucije tržišta i svojine kreću i nalaze jeste utvrđivanje postojanja specifičnih kulturnih i obrazaca ponašanja i, posredno, raumevanje u kojoj meri se može govoriti o kulturno-institucionalnom kontinuitetu i evoluciji, karakterističnoj za srpsko društvo. Krenulo se sa stanovišta da, kad je u pitanju ekonomska praksa srpskog društva, postoji konstanta kulturnih obrazaca i vrednosti koje iza tih obrazaca stoje, koje su sva društveno-politička uređenja koje je srpsko društvo iskusilo morale da inkorporiraju i oslone se na njih. Ovo naravno znači da su i pored svih razlika između, na primer, Kraljevine Jugoslavije i socijalističke Jugoslavije, sličnosti u samom kulturnom obrascu mnogo veće nego što se to na prvi pogled može reći: odnos prema radu, shvatanje svojine i odnos političkih naspram ekonomskih faktora kao definišućih u razvoju društva i ekonomije, samo su neki vredni pomena.

3.1. Prvi period, do I svetskog rata

Broj stanovnika Beograda je od 1921. do 1981. godine porastao sa 111.739 na 1.087.915 stanovnika. Porast broja stanovnika tokom ovog perioda, iako nešto naglašeniji nakon Drugog svetskog rata, bio je relativno ujednačen⁷³. Ovakav porast je svojim najvećim delom bio posledica migracija i urbanizacije, koja je dobila na zamahu nakon pomenutog rata. Beograd, sa stanovišta kretanja stanovništva, odslikava situaciju u celoj Srbiji. Srbija je krajem devetnaestog veka imala preko 2.300.000 stanovnika, od čega je nešto preko 300.000 živelo u varošima. Najznačajnija promena s početka devetnaestog veka je da su varoši sada bile dominantno naseljene stanovništvom srpske etničke pripadnosti (pravoslavci slovenskog porekla) nasuprot pređašnjoj situaciji: „Srpski narod u Turskoj bio je upravo sav *seljak*. Najimućniji trgovci i nahijski knezovi živeli su po selima. U varošima su živeli samo turske ulizice i narodne globadžije. Pravi Srbin bežao je što dalje od varoši u šume i gudure“ (Marković, 1972:12-13). Od ukupne populacije, preko 1.900.000 ljudi izdržavala je poljoprivreda, a nešto manje od 400.000 osoba izdržavano je nepoljoprivrednim poslovima. Ukupan broj nepismenih bio je gotovo dva miliona. Broj nepismenih i u varošima i u selima bio veći od broja pismenih; u varošima je odnos bio bliže 4:6, dok je u selima bilo 1:10 u korist nepismenih⁷⁴. Već na prvi pogled očigledne razlike između varoši⁷⁵ i sela – način privređivanja (u gradu je tek svaka šesta osoba zavisila od poljoprivrede, nasuprot selima gde je broj onih koji nisu direktno zavisili od poljoprivrede zanemarljiv), i stepen obrazovanja, odnosno pismenost – treba posmatrati u kontekstu veličine populacije vezane za zemljoradnju i ruralni način života nasuprot urbanoj populaciji, a taj odnos je na prelasku vekova bio gotovo 9:1 u korist ruralnog.

Treba se stoga pozabaviti pitanjem kako je, i u kakvom svetu, taj seljak živio. Zadruga (i komuna, odnosno opština kao širi oblik organizacije na selu) bila je osnovna forma socijalnog uređenja kojoj je individua pripadala i koja je činila selo kao upravnu i sudsku jedinicu: „za prestupe počinjene na teritoriji sela odgovarala je cela zajednica“

⁷³ Navedeno prema statističkom godišnjaku Jugoslavija 1918-1988, strana 52.

⁷⁴ Statistika Kraljevine Srbije 1898

⁷⁵ Srbija u to vreme nije imala nijedno naselje koje bi se moglo okarakterisati kao grad u smislu u kojem su to bili gradovi u razvijenim delovima Evrope.

(Zundhausen 2009). „Zadruga je bila ekonomska, a opština politička jedinica“ (Marković 1972:29) koju osmanska vlast nije dovođila u pitanje već se na nju i oslanjala, kao što ni opstanak hrišćana nikada nije dovođen u pitanje pošto nije postojala prisilna islamizacija. Naime, ovaj neislamski sloj je imao finansijske obaveze prema Porti i tako predstavljao izvor prihoda. U publikaciji sa preliminarnim rezultatima popisa iz 1895. može se naći komentar da trendovi pokazuju nestajanje porodične zadruge kao organizacione forme života u Srbiji⁷⁶. Ovo i jeste logična posledica promene uslova života, proistekla iz formalnog i pravnog statusa srpske populacije, ali tu činjenicu ne treba pogrešno tumačiti. Bez obzira što je veliki deo stanovništva prestajao da živi u zadruzi, zadružni pogled na svet, kulturni obrasci i vrednosti nisu automatski nestajali. Naprotiv, oni su i dalje činili deo živog i neposrednog iskustva i identiteta obnovljene nacije.

O zadruzi je puno pisano kao, po svojim karakteristikama, patrijarhalnoj ustanovi gde su mlađi bili potčinjeni starijima, a žene muškarcima (Marković 1972:13). Svetozar Marković ističe nekoliko bitnih ekonomskih karakteristika zadruge. „S ekonomskog gledišta zadruga je prvobitna asocijacija za proizvodnju i potrošnju u isto vreme. Ali ima jedna *ekonomska* crta, kojom se zadruga odlikuje od sviju suvremenih družina za proizvodnju i potrošnju a to je: *zadruga proizvodi sama sve svoje potrebe*. Ono što zadruga nabavlja kupovinom sa strane, to je tako neznatno, da nije vredno ni govoriti o tome. (...) *Podela rada* u suvremenom značaju, gde jedan čovek proizvodi samo jedan proizvod, a sve ostale dobija u razmenu kupovinom i prodajom, u prvobitnom društvu ne postoji“ (Ibid. 17). Sa stanovišta upravljanja, starešina zadruge ima pre svega moralnu, a ne ekonomsku ulogu: ekonomske aktivnosti se odvijaju prema utvrđenim tradicionalnim pravilima, te svaka osoba postupa prema naučenim ulogama (ne dovodeći u pitanje organizaciju ili tehnologiju rada). Prihod u zadruzi „*se meri potrebom svakog člana a ne njegovom ličnom zaradom*“ (Ibid. 22). Jedina bitna ekonomska kategorija koja je bila predmet razmene jeste rad, i to kroz institucije mobe, pozajmice i sprega⁷⁷ (Ibid. 19). Konačno, još jedna bitna karakteristika zadruge jeste nepostojanje individualnog vlasništva nad nekretninama, svi članovi zadruge imali su pravo vlasništva dok god su bili deo zadruge, te nisu mogli uzeti svoj deo imovine u zajednici ukoliko bi se odlučili da je napuste, odvoje se. Ova institucija

⁷⁶ Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srbiji 1896

⁷⁷ Ovde treba dodati i instituciju pobratimstva, odnosno kumstva kod Srba, nastala prvenstveno kao mehanizam kojim se obezbeđuje pomoć u situacijama koje karakteriše povišen bezbednosni rizik po opstanak familije ili zadruge.

kolektivnog vlasništva je bila regulisana i zakonom (Građanski zakonik iz 1844.). Treba reći i to da je zakon ipak dozvoljavao mogućnost podele velike porodice i zemljišta, što je omogućilo ubrzavanje već započetog procesa raspada porodičnih zadruga (Čalić 2004:37). Agrarna reforma koja se odvijala tridesetih godina devetnaestog veka u Srbiji ipak je prvenstveno bila vođena idejom oslobođenja Srba od osmanske vlasti, a u mnogo manjoj meri transformacijom koja je trebalo da odgovori na modernizacijske tokove u poljoprivredi onoga vremena (Ibid. 39). Srpsko stanovništvo (imajući u vidu ruralni karakter društva) u devetnaestom veku gotovo da nije poznavalo robnovčanu privredu, odnosno tržište kao temelj sopstvene ekonomije. Individualna svojina u ekonomskom smislu bila je gotovo nepoznata do polovine veka, a model kolektivne svojine teško da je bilo moguće brzo promeniti, uprkos institucionalnim reformama.

Dva su faktora koja su definisala odnos i shvatanje rada u zadruzi: način – rad se izvodio u skladu sa tradicionalnim pravilima oličenim u hijerarhijskom feudalnom sistemu zadruge; i cilj rada – usmeren samo na zadovoljenje kolektivno definisanih potreba članova zadruge. Zadruga kao ekonomska i moralna jedinica društva nije podsticala na ličnu inicijativu u smislu u kojem to tržišna ekonomija čini, jer su individualni interesi uvek podređeni autoritetu individue na čelu zadruge, a u funkcionalnom smislu individua nije mogla bitno popraviti svoj položaj zato što sistem zadruge to jednostavno nije ustanovljavao ili definisao kao mogućnost. Individualne uloge su se menjale samo sa protokom vremena, dolaskom mlađih generacija i starenjem ili zasnivanjem porodice, a ne u bitnom smislu – radom⁷⁸. Uostalom, „široj Balkanu, individualizma u smislu poimanja pojedinca kao osnovne jedinice društvene organizacije gotovo da nije ni bilo sve do druge polovine devetnaestog veka. Čak i među Greima, koji su se u antičko doba približili shvatanju individualnosti, pojam nezavisne ličnosti je sredinom XX veka bio u fazi ponovnog pomaljanja... U svakodnevnom govoru Južnih Slovena do pred kraj XVIII veka nije bilo reči koja bi označavala osobu ili pojedinca. Bugarski monah Pajsije pozajmio je latinsko *persona*, ali u značenju visokog čoveka ili čoveka karakterističnih fizičkih osobina. Ni kod Srba i Hrvata nije bilo termina koji bi označavao pojedinca. U tu svrhu su u XIX veku iz

⁷⁸ Ovo ne znači da individua nije mogla imati poseban ugled zbog svojih radnih sposobnosti, već naprotiv da samo rad nije bitnije uticao na položaj u zadruzi; da osim emotivnog i moralnog značaja i priznanja nije postojalo nikakvo individualno dobro kojim bi se istakao status pojedinca baziran na uspehu u radu.

ruske i češke književnosti pozajmili reč osoba.⁷⁹ Ove konstatacije naravno zahtevaju i objašnjenje. Nepostojanje koncepta individue na znači da pripadnici društva ne vide pojedince, već se to nepostojanje javlja i kao posledica statusa, odnosno nepostojanja potrebe, ili čak nemogućnost, da se društveni odnosi definišu i na ravni individua – kolektiv. Otomansko zakonodavstvo je Srbima pripisivalo prava i obaveze samo kao pripadnicima konkretne specifične socijalne grupe. Pravni status u sprezi sa autarhičnom kulturom grupe objašnjava zašto se koncept individualnosti kasno javlja.

U primitivnim zajednicama potrebe su uglavnom bazične: hrana i odeća, i sredstva za njihovu proizvodnju, i rekreacija. Materijalna kultura srpskog stanovništva nije obuhvatala značajnije pokućstvo, čak često ni krevete, a najčešće se jelo iz zajedničke posude. Ovakav rudimentaran nivo potreba nije mogao biti generator novih ekonomskih aktivnosti, jer jednostavno nisu nastajale nove potrebe koje je trebalo zadovoljiti. Stoga, nije ni postojao individualni podsticaj da se uvode novine radi veće produktivnosti. „Porodična ekonomija počivala je na jednoj vrsti ravnoteže rada i potrošnje, u okviru koje se težilo da se uspostavi jedan odmeren odnos između teškoća zalaganja na radu i zahteva za obezbeđenjem egzistencije“ (Čalić 2004:99). Takvo shvatanje srpske populacije zabeležila je i anketa Saveza zemljoradničkih zadruga iz 1910/1912. koja je pokazala da u srpskoj porodici žene (sledeći tradicionalni patrijarhalni model podele rada) rade cele godine, dok muškarci od 20 do 45 godina starosti godišnje rade u proseku 160 dana (Ibid. 80). Takođe, ovaj sistem ni od spolja nije bio upitan jer su vezanost za jedno mesto i socijalna autarhičnost značile da su kontakti sa drugačijim kulturnim obrascima drugačijih društava bili tek sporadični. Nije postavljan nikakav adaptivni podsticaj ka razvoju mehanizama za ophođenje sa individuama koje ne pripadaju porodici ili užem krugu suseda, naročito ako ne postoji sličnost po ekonomskom privređivanju, odnosno, ako se radi o grupama koje imaju drugačije ekonomske temelje i na njima bazirane kulturne karakteristike.

Sa druge strane, glavna latentna funkcija ovog obreda je efikasno objedinjavanje celokupne seoske zajednice, odnosno simbolično potenciranje jedinstva odgovarajuće društvene grupe. Litijski ritual je pre Drugog svetskog rata predstavljao glavni seoski obred u

⁷⁹ Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd 1997. str. 72-73. Navedeno prema Jovanović, 2007: 353-354.

mnogim delovima srpskog etničkog prostora, jer je na najuočljiviji način mobilisao celokupnu zajednicu, koja je na dan litijskog praznika posećivala i resakralizovala sva važnija kulturna mesta seoskog prostora. Na ovaj dan je organizovana i opšta proslava takvih razmera kakve nije dostizao ni jedan drugi seoski praznik. Uostalom, i niz manjih obrednih postupaka koji su pratili litijski ritual i ulazili u njegov sastav takođe su potencirali zajedništvo i solidarnost: na primer – klanje zajedničkog žrtvenog jagnjeta i slično. Isto tako, osim podele na manifestne i latentne funkcije (na osnovu kriterijuma svesnosti zajednice), prilikom analize rituala litijskog ophoda treba apostrofirati i njegovu agrarnu, zaštitnu, sakralnu i socijalnu funkciju (na osnovu primarnih društvenih potreba kao klasifikacionog kriterijuma).

Osim toga, jedna od funkcija litija bila je i strogo utvrđivanje (odnosno potvrđivanje) granica seoskog atara“ (Todorović 2007: 47-48). Žetelačke pesme, kao deo kulture naroda, pratile su, na primer, instituciju mobe, ali i to predstavlja specifičan obrazac, vezan za prirodne cikluse, koji su sa stanovišta dinamike ljudskog društva konstante, odnosno nepromenljive datosti. Kao motiv se tu ne javlja borba za obuzdavanjem prirode i prirodnih sila i prilagođavanjem okruženja sebi i sopstvenim potrebama, ili ovladavanjem tehnologijom i znanjem koje bi tome pripomoglo. Jedini aktivni čin svodio se na umoljavanje prirode da proizvede okolnosti za koje zajednica poseduje efektivno znanje i tehnologiju. U književnosti postoje mnoga dela koja tretiraju ovaj problem (verovatno najpoznatija jeste priča Laze Lazarevića *Prvi put s ocem na jutrenje*). Takođe, ovom temom se bavi i socijalna literatura, a karakteristična je i za realizam u srpskoj književnosti s kraja XIX do druge polovine XX veka.

Dominantni način privređivanja srpskog društva nije bio jedini snažan faktor koji je uticao na tok društvenih promena – društvena elita tog doba imala je (i morala je imati s obzirom da populacija nije imala gotovo nikakav koncept državnosti ili državotvornog nacionalnog identiteta koji je nadilazio težnju oslobođenja od Turaka) sopstvene ideje o tome kako srpsko društvo treba da izgleda. „Stvaranje države i nacije, kao i implementacija onoga što je obećavalo da će *nacionalnoj državi* dati snagu i prestiž, ostvareno je odozgo uz pomoć uspostavljenog državnog aparata i uz snažan otpor većine stanovništva koja je odvajkada državu doživljavala kao protivnika, te nije znalo šta da počne s konstruktom nacija;

kapitalističku privredu, pak, doživelo je kao napad na tradicionalnu jednakost i solidarnost u društvu, a rimsko pravo kao karikaturu sopstvene predstave o pravu i pravednosti“ (Zundhausen 2009:79). U Privrednom glasniku pod rubrikom pabirci štampana je i sledeća anegdota:

„Nek ima malo i oduške.“ - Kad su se seoski u prisajedinjenome okrugu pirotskom 1878 god. uvodili u dužnost, pozvati su da svi ujedno polože zakletvu, da će se pri suđenju pridržavati zakona. Tom prilikom padne jednom u oči da jedan kmet iz okoline Visočke Ržane, za vreme zakletve ne beše dobro spustio sva tri prsta ne Evanđelje, pa mu po svršenoj zakletvi primeti: „More ti se ne zakle tvrdo...“? - „Ćuti, molim te ne kazuj to više nikome“ - odgovori mu ovaj u poverenju – ostavio sam nek ima malo i oduške, ko će mu sve potreviti po zakonu!“ (Privredni glasnik 1901).

Ova anegdota, iako se ne može uzeti kao precizan empirijski podatak, kao svedočanstvo vremena i kulture interesantna je iz dva razloga. Ukazuje na probleme primene zakona, što je uveliko posledica nerazumevanja opštih principa koje zakon treba da ustanovi i štiti, kao i ideala koje predstavlja, i kao pitanje alternativa gde se, kroz opredeljenje za konkretnu društvenu vrednost, uspostavlja zakon, kao moderna tvorevina. Srpsko društvo, u biti tradicionalno, nije imalo opšte principe prema kojima bi osmišljavalo sopstveno bitisanje i razvoj, već izrazito neupitne norme duboko usađene u kolektivno. Drugi je problem u samoj konceptualizaciji države među srpskim stanovništvom, odnosno vezan je za pitanje šta konkretno srpska država podrazumeva i šta znači. Oba ova problema mogu se prepoznati u sukobu na relaciji država-narod oko jednog od osnovnih etičkih principa društvenog poretka - sankcionisanja prokreacije.

„Ne mogavši da reši ovaj problem drastičnim kaznama, sud je pokušao da preventivno deluje i osigura da se cela porodica i seoske starešine potrudu da trudna devojka rodi dete. Osuda i prezir seoske sredine prema devojkama-majkama bila je, međutim, teža kazna od sudske, pa su devojke ipak pokušavale da sakriju trudnoću i da se reše neželjenog deteta. Roditelji su se, uprkos kazni koja ih je očekivala, ponašali u skladu da opšteprihvaćenim stavom – da je za devojku najgore da rodi

dete. Iz ispita-saslušanja devojaka na sudu vidi se da su roditelji trudnu ćerku terali iz kuće, jer ih je osramotila i ukaljala im čast. Nagovarali su je, čak i naredili da krije trudnoću i pomagali joj da ubije dete, ili pak nisu primetili da je trudna sve dok nije izvršila čedomorstvo, a onda su joj pomogli da sakrije dokaze. Ubrzo je vlast shvatila da strogim kaznama ne može da reši ovaj problem, pa je pokušala da blažim kaznama umiri, odnosno zaleći problem i stvori uslove za nastanak i nastavak porodičnog života. Kao primer poslužiće presuda za ubistvo deteta, doneta u Kragujevcu avgusta 1831. godine:

Slavni Sude Nahije Valjevske. Priloženo ovde rešenje nad Marijom, pastorkom Stojana Stefanovića iz Crvene Jabuke N. Vaše, Vama, pošiljući, preporučujemo da, pomenuto rešenje po preinačenju Njiove Svetlosti učinjenom, izvršite. Sirječ Mariji 50 kamdžija, a njenom preljubniku Marinku 50 štapa udariti i nastojte, da Marinko, ako se do sad oženio nije, Mariju sebi za ženu uzme. - Sud Narodni Srbski. U Kragujevcu, 27. Avgusta 1831.“ (Divac, Z. 2006:225-226).

Autorka dalje navodi: „Ovakve odluke koje se ne oslanjaju ni na običajno, ni na crkveno pravo, niti na građanski zakonik, odlično se uklapaju u opšteprihvaćeni stav da svi članovi seoske zajednice treba da stupe u brak i zasnuju porodicu. Na taj način se zajednica štiti od mnogih problema, pre svega po pitanju morala, ali i po pitanjima imovinske prirode. Odstupanje od pravnih i crkvenih propisa, sa namerom da se zadovolje pravde a i opšti interesi sela, češće je u godinama stvaranja državnog aparata.“⁸⁰ (Ibid. 231)

Može se diskutovati do koje mere je situacija u kojoj zajednica sprovodi sopstvena pravila posledica dugog življenja pod uređenjem koje je percipirano kao strano, a koje je bez sumnje imalo za posledicu da je populacija održavala distancu u odnosu na formalne državne institucije. One (institucije), naravno, nisu mogle biti doživljene ili percipirane kao izraz naroda i iz njega ponikle, što je već na samom početku postavljalo pitanje institucionalne legitimacije države kao institucionalnog sistema (nasuprot države kao monolitnog simbola nacije ili grupe). Sa velikom dozom sigurnosti može se zaključiti da je takav stav, koji je po svoj prilici bila preovlađujuća percepcija stanovništva, ostao suviše

⁸⁰ Prvi Građanski zakonik u Srbiji donet je 1844. godine, tako da konstataciju autorke treba posmatrati u širem vremenskom kontekstu, a ne isključivo vezanu za navedeni primer iz 1931. godine.

duboko ukorenjen, sprečavajući ljude da formalnu državnu tvorevinu dožive u potpunosti kao svoju, čak i nakon oslobođenja od Turaka. Zanimljivo je, međutim, da su pomenuti problemi delom imali uzrok i u onima koji bi trebalo te zakone da sprovode i štite, a sami, bar u anegdotama, pokazuju dozu nonšalantnosti ili nemogućnosti i nesposobnosti da zakon primenjuju – te da novoj državi tako daju pun legitimitet i snagu.

Antagonizmi nastali sa promenama u Srbiji tokom devetnaestog veka isplivali su na površinu na dramatičan način tokom Timočke bune. Sociolog Dragoslav Janković se u svom tekstu pozabavio prvenstveno socijalnim uzrocima i posledicama ove bune (Janković 1940). Uzroke bune treba tražiti u socijalnim i ekonomskim činiocima: socijalni činioci se mogu svesti na ogromnu razliku između vrlo malog vladajućeg sloja u varošima, sa jedne, i dominantnog po broju seljaštva, sa druge strane. Ideje i reprezentacija interesa oličenih u novoj državi nisu uključivale seljaštvo u meri u kojoj je to sam seljački sloj to smatrao pravednim ili nužnim. Otuda seljaštvo novu državu nije doživljavalo kao svoju. Krupni socijalni i ekonomski preobražaji, vođeni iz varoši i od strane malog vladajućeg sloja nisu omogućili seljaštvu da se pripremi i obezbedi minimalne uslove, kapital i znanje, za prelazak na robnonovčanu ekonomiju, što je vodilo ka siromaštvu. Kao posledica, varoš se počela doživljavati kao suprotstavljena selu, neprijatelj seljaka, neprijatelj kao administrativni centar, ali i kao socijalna zajednica. „Ono malo varošana i građana sjede među Turcima, drukčije se od naroda nose i žive, i s njim se ne miješaju ni u kakijem narodnijem poslovima; zato se među narod gotovo i ne broje.“⁸¹

U tom kontekstu je zanimljivo i Jankovićevo zapažanje o Beogradu kao prestonici, gde poredeći ga sa Parizom kaže: „S Beogradom je, izgleda, obratan slučaj [mислеći na to da je Pariz predvodio i intelektualne i socijalne revolucije u Francuskoj]. Dok je unutrašnjost Srbije često bila napredna, lakše pokretljiva, dinamična, Beograd je skoro uvek ostajao konzervativan i reakcionar“ (Ibid. 101). To otuda što je u prestonici najveći broj nameštenika, nezavisnih intelektualaca i inteligencije gotovo da nije ni bilo, a birokratija je od strane timočkih seljaka bila doživljena kao jedan od glavnih izvora njihovog lošeg životnog položaja. Seljaštvo artikulaciju svojih osećanja i interesa pronalazi u Radikalnoj stranci Nikole Pašića. U stvari, ne radi se o slaganju sa ideologijom ili programom stranke,

⁸¹ Vuk St. Karadžić, *Srbi svi i svuda*, u: *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* [u Beču, u štampariji Jermenskoga manastira, 1849], u: *Crna Gora i Boka Kotorska*, Nolit, Beograd, 1975, str. 122.

već slaganje sa njenim radikalizmom (što je jedna od naslednih karakteristika u srpskoj seljačkoj porodici) u nameri da promeni režim i uspostavi seljačku državu.

Timočka buna je ugušena, a da se nije pojavio ni nagoveštaj da bi se seljaci u zapadnoj Srbiji mogli da pridruže Timočanima, ni kao izraz solidarnosti. Jankovića je ova činjenica navela na zaključak da su se seljaci timočkog kraja razlikovali od seljaka iz ostatka Srbije jer se protiv nameta bore, pokazujući solidarnost sa svojom zajednicom, dok ostatak Srbije na namete gundā ali im se povinuje. Konačno, u političkom smislu Timočka buna je pokazala da između vođstva stranke i njene baze ne postoji više jedinstvo pogleda i rada – vođstvo ne odgovara potrebama, željama i raspoloženju mase⁸² (Ibid. 106). Može se takođe iz ovog prikaza i analize zaključiti i da je ovakav odnos vođa stranke prema bazi dodatno unazadio ionako lošu percepciju institucija države (a naročito političke partije i sistem) kod šire populacije i umanjio spremnost populacije da formalne institucije prihvati kao autentično svoje, a ne nametnute od spolja ili odozgo.

Kada je u pitanju modernizacija i uvođenje tržišne ekonomije, uopšteno gledano, dva su faktora igrala veliku ulogu. Jedan je nepostojanje resursa neophodnih da se ulože u projekat modernizacije i industrijalizacije, usled čega su ove u Srbiji kasnile, a drugi je nedostatak političke spremnosti, delom od strane vladajućeg sloja u zemlji, a delom od strane velikih sila, a prvenstveno Austro-Ugarske monarhije. Ozbiljniji uslovi za industrijalizaciju javili su se tek izgradnjom pruge Beograd-Niš 1884. (ubrzo produžena do Vranja, Kragujevca i Pirota) jer pre toga nije postojala komunikaciona i prometna infrastruktura neophodna za razvoj. U svakom slučaju, kraj devetnaestog veka stvorio je sloj od tek nešto preko 160 hiljada ljudi koji su zavisili od zanimanja u industriji (podaci u popisu uključuju ne samo zaposlene, već i lica koja ovi zaposleni izdržavaju). Uključujući trgovinu i ostala nezavisna zanimanja, taj broj se penje na oko 240 hiljada. Značaj ove činjenice, da je tek oko deset posto populacije izvan ruralnog načina privređivanja, ne može se preneglasiti, jer je uprkos relativnoj socijalnoj i kulturnoj snazi varoških slojeva srpsko društvo u ekonomskom, i još važnije u kulturnom smislu, generisalo iz seljaštva. Domet, napori i aktivnosti vladajućeg sloja ostali su ograničeni socijalnom strukturom

⁸² Dok je vođstvo Radikalne stranke zagovaralo prevrat i smenu vlasti, kada se seljaštvo konačno pokrenulo i krenulo u bunu, mnogi partijski članovi odjednom su promenili stav i ponašali se u najmanju ruku rezervisano, ne želeći da uzmu učešća, što je od strane timočkog seljaštva doživljeno kao krajnje dvolično.

društva jer „materijalna proizvodnja života“ sa sobom nosi i karakterističnu svest. Drugi faktor jeste zakonskom regulativom artikulirana politička volja, koja je otežavala razvoj tržišne ekonomije.

Srpski zakon o zanatima iz 1847. godine regulisao je ko i pod kojim uslovima može da se bavi zanatima na način koji je osiguravao zaštitu interesnih grupa i esnafskih udruženja na štetu individualnih zanatlija, onemogućavajući razvoj zanatstva u Srbiji. Druga, možda još značajnija posledica ovakve regulative je i otežavanje i obeshrabrivanje individualne inicijative i preduzetništva i, posredno, ekonomskog individualizma u zemlji. Kada je trgovina u pitanju, u prvoj polovini devetnaestog veka zakonom je bilo regulisano da svaki od 17 okruga ima po jedan panađur godišnje. Zakonodavstvo koje je u Srbiji devetnaestog i ranog dvadesetog veka regulisalo trgovinu kretalo se između potreba na selu i pritisaka zanatlija i gradskih trgovina da zaštite svoje uglavnom monopolske interese. Krajem devetnaestog veka noževi, viljuške i cipele, na primer, mogli su samo na intervenciju ministarskog saveta da pređu sa liste luksuzne robe na listu standardne potrošne robe i tako se nađu u prodaji u seoskim prodavnicama. U to vreme je bilo regulisano šta se sme, a šta ne sme prodavati na selu, pod pretnjom novčane kazne (Čalić 2004:127 i dalje). Pored ove dve prepreke, ograničenja trgovine i ograničenja bavljenja zanatima, koja su imala direktan uticaj na sve one koji bi se okušali u navedenim ekonomskim aktivnostima, ograničavanje tržišne ponude rezultiralo je i sprečavanjem razvoja materijalne kulture na selu. Efekti ovih ograničenja na razvoj srpskog društva i ekonomije se teško mogu u potpunosti sagledati bez temeljne analize, ali ostaje činjenica da bez bogate materijalne kulture ne postoji ni duhovna kultura – u krajnjem slučaju, fizički predmeti koje društvo proizvodi i svakodnevno koristi jesu materijalizacija i izraz duhovne i intelektualne kulture jednog društva.

Konačno, činjenica da je po pomenutom popisu iz 1895. godine u Srbiji bilo gotovo 2.300.000 pravoslavnih lica, zavređuje jedan osvrt na religiju kao potencijalni faktor ekonomskog statusa i prakse društva. Odnos između religioznosti i kulturnih obrazaca vrlo često biva iznova aktuelizovan. U tekstu Pravoslavni duh i etika kapitalizma⁸³ su u polemičkom tonu u dva dela izložena stanovišta vladike Irineja Dobrijevića i Irene Ristić,

⁸³ Reč je o polemici objavljenoj u časopisu Ekonomist, broj 335 i 336 iz 2006. godine.

iz Instituta za društvene nauke. Nažalost, ovaj polemički pregled i sam ilustruje suštinu problema o odnosu pravoslavne dogme i svetovnog života – na strani Irineja Dobrijevića stoji vera, a evidencija na strani Irene Ristić. Tvrdnja Dobrijevića da osnovne veberovske postavke nikada nisu bile primenjivane na proučavanje religijskog nasleđa istočne Evrope i Rusije netačna je, ako ni zbog čega drugog, onda zbog već pomenute knjige *Rusko-pravoslavna tradicija i modernost* autora Andreas E. Busa iz 2003. godine. Dakle, Veberov metod jeste korišćen za istraživanje pravoslavlja.

Irena Ristić u svom tekstu kaže: „Dok protestantizam zagovara aktivizam i bogaćenje, pravoslavlje zagovara kontemplaciju i siromaštvo, što je dvostruko nekorisno za razvoj kapitalizma“. Takođe, Istočna crkva nije imala prilike da se odvoji od države i postane autonomna (politička) institucija, pa je svoj položaj vezanih ruku proglasila, *nolens volens*, vrlinom. Autorka u nastavku tvrdi da, kako pravoslavna crkva ima odbijajući stav prema materijalnim dobrima, ona ne predviđa nikakvu socijalnu namenu eventualno stečenog bogatstva pojedinca, pa tako podstiče nastajanje takozvanog avanturističkog kapitalizma, koji ne poznaje moralnu obavezu da plodovi tog bogatstva služe i zajednici. U prilog tvrdnjama navedene autorke može se navesti primer Vasilija Kačavende, episkopa zborničko-tuzlanskog, koji je sebi sagradio rezidenciju koju, zbog luksuza u njoj, nazivaju Bijeljinski Luvr. Inače, njegova rezidencija i manastir Vasilija Ostroškog u Bijeljini, u samom centru grada, izgrađeni su nakon eksproprijacije zemlje na kojoj je srušeno 12 bošnjačkih kuća. Na prigovore, episkop odgovara da rezidencija pripada bogu i narodu, a on je samo čuva. Ovo nije i jedini takav primer, te tako misticizam i materijalizam bivaju pomešani, dovodeći do kognitivnog nereda i nemogućnosti da se uspostave bilo kakve uzročno-posledične veze na relaciji takozvanog duhovnog, moralnog i materijalnog. Ukratko, deo crkvenih velikodostojnika promoviše ciljeve koji su nekonzistentni, odnosno suprotstavljeni, i nalažu istovremeno stremljenje ciljevima koji se međusobno isključuju. Ne treba ulaziti u razloge ovakve kognitivne nejasnoće – da li je reč o nekompetentnosti ili nečem drugom kod onih koji poruku šalju, pada u senku očiglednosti da propovedani misticizam ipak vodi sticanju svih blagodeti koje je stvorio materijalistički Zapad.

Indikativan je i stav, karakterističan za pravoslavne zajednice, da se ostvarenje Božje volje na Zemlji nalazi u spasenju duše svakog pojedinca, pri čemu svaki pojedinac treba da se

brine o sebi bez obaveze prema drugima i zajednici. Ovakav stav implicira niži nivo socijalne solidarnosti u pravoslavnim društvima, uz naglašeni kolektivism⁸⁴. Ekonomista Branislav Mitrović (Mitrović, 2000:189 i dalje) navodi da je orijentacija Srba ka kolektivismu utemeljena u pravoslavlju, odnosno u *sabornosti* porodične zadruge. Egalitarizam, uravnilovka i zavist prema uspešnima i bogatima su karakteristike srpskog mentaliteta, koje svoje uporište imaju u pravoslavlju, pa je tako, prema Mitroviću, pravoslavlje jedan od bitnih razloga zbog kojih se preduzetništvo nije razvilo u Srbiji u onoj meri u kojoj je to slučaj u protestantskim ili katoličkim zemljama. Ove ocene, viđenja i komentari o vezi pravoslavlja i ekonomskih aktivnosti možda deluju kao proizvoljni i paušalni, međutim, ne može se odbaciti logička utemeljenost argumenta (dobrim delom empirijski uočljiva i bez elaborirane metodologije) koja se može naći u literaturi (Lazić, ur. 2000:242), a po kojoj asketizam unutrašnjeg sveta deprivira sekularni svet njegove važnosti. Asketizam, nalažući pojedincu da sekularni svet posmatra kao manje vredan, omogućava lakše podnošenje ropstva, ali i promovise generalnu nezainteresovanost za postignuće u materijalnom smislu – argument za koji se u istoriji Srbije može naći potvrda. Iako u ovom radu nije cilj bavljenje ulogom pravoslavlja u ekonomskoj kulturi Srbije, osvrt na pravoslavlje kao deo konteksta u kome se kulturni obrasci pojavljuju je neophodan u meri u kojoj konkretni kulturni obrasci pripisani pravoslavlju karakterišu i srpsko društvo. U kojoj meri i da li su ovi kulturni obrasci potekli iz pravoslavlja ili su ipak u njega inkorporirani, od sekundarnog je značaja za ovaj rad – eventualno postojanje veze između pravoslavlja i konkretnih kulturnih obrazaca je činjenica od interesa ovde, u meri u kojoj se iz te veze mogu identifikovati neki aspekti legitimacije institucionalnog, a u osnovi ekonomskog, sklopa koji karakteriše srpsko društvo.

Za kraj ovog osvrta na religijsku dimenziju kulture i saznanja, treba ukazati na zaključak iz teksta Elizabet Prodromu: „Identifikacija pravoslavlja sa nacionalnom kohezijom i implicitno sa teritorijalnim integritetom nacionalne države jasno ilustruje ambivalentnost pravoslavlja prema pluralizmu kao organizacionom principu baziranom na različitosti i konkurenciji“ (Prodromu 2010:177). U drugom tekstu Piter Berger tvrdi da ga ništa, u situacijama u kojima je pravoslavlje u istoriji egzistiralo, nije pripremio za mogućnost

⁸⁴ Dostojevski je tvrdio da je pravoslavlje ruski socijalizam, a u tom smislu je indikativno da je socijalizam (odnosno vulgarizovana verzija ideje svedena na kolektivism sa upitnim idealom solidarnosti) u Evropi kao autohtona forma društvenog uređenja karakteristična za pravoslavne države, počev od Grčke, preko Srbije, do Rusije.

funkcionisanja na način dobrovoljnog udruženja (Berger 2010:160). Tako se pitanje različitosti, dobrovoljnosti, pa i prisile nikada nije ni postavljalo jer se problem koji bi to inicirao nije ni javio kao značajan – pravoslavne crkve se jednostavno nisu susrele sa problemom utvrđivanja koja individua svakoj od njih pripada. Autokefalnost uglavnom počiva na etnonacionalnom principu, pa je tako individua samim činom rođenja u nekoj od pravoslavnih društvenih zajednica automatski pripisana srpskoj, bugarskoj, rumunskoj ili nekoj drugoj pravoslavnoj crkvi. Težnje novonastalih postjugoslovenskih nacionalnih država, Makedonije i Crne Gore, da dobiju i svoje autokefalne crkve to samo potvrđuju.

Razvoj Srbije do Prvog svetskog rata je kao period značajan, jer predstavlja period u kome su se u oslobođenoj Srbiji utemeljile i afirmisale društvene vrednosti i kulturni obrasci čiji se tragovi i danas mogu „pročitati“ u srpskom društvu. Istorija od početka devetnaestog veka naovamo je zapravo proživljena istorija građana Srbije – deo živog kolektivnog iskustva koje karakteriše i današnje generacije⁸⁵. Berend navodi: „neuspeh u modernizaciji zadesio je Balkan, koji je ostao skoro u potpunosti poljoprivredni region, sa 75 do 80% radne snage zaposlene u poljoprivredi, dok je samo 10% radnika radilo u industriji. Strani kapital koji je imao presudnu ulogu u modernizaciji evropske periferije koristio se pretežno za uspostavljanje novog državnog aparata, vojske i izgradnju glamuroznijih glavnih gradova s reprezentativnim državnim zdanjima. Drugim rečima, korišćen je, barem jednim delom, za 'simboličnu modernizaciju'“ (2009:47). U Srbiji je od novca iz inostranstva 40% iskorišćeno za plaćanje vojske i pokrivanje deficita (Ibid. 50). Sa ovakvom investicionom politikom Srbija nije mogla stvoriti snažnu ekonomsku osnovu sopstvenog finansiranja, ali ni promenu društvene strukture koja bi sledila iz novih načina privređivanja. Prvi svetski rat doneo je sa sobom razaranja ionako nejake privrede i gubitak oko četvrtine stanovništva. Iz tog rata Srbija je izašla kao pobednica, ali i deo šireg entiteta, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije preimenovane u Kraljevina Jugoslavija, što je u velikoj meri promenilo ideloški/idejni i socijalni kontekst u kome se svakodnevni život odvijao.

⁸⁵ Nasuprot istoriji srednjevekovne Srbije, koja je pre simbolički intelektualno-emotivni konstrukt, i ne spada u kolektivno proživljeno iskustvo u poput recimo života pod otomanskom vlašću.

3.2. Period između dva svetska rata

Metafora beogradskog čoveka poslužila je Velmar-Jankoviću da opiše osobu koja je nakon Prvog svetskog rata, odnosno između dva rata, oličavala tipično srpsku nacionalnu kulturu, vrednosti i pogled na svet: beogradski čovek nije samo Beograđanin već i iz unutrašnjosti ako je beogradske životne orijentacije (Velmar-Janković 1992:50). Ta orijentacija rezultat je borbe više prošlosti, geografija itd. Jedan od velikih problema sa kojima se Srbin suočavao je prebacivanje svesti iz rajetinske u državotvornu (Ibid. 89), što je održavalo tenziju u odnosu prema sopstvenoj državi kroz pobunu protiv državne svemoći, jer mu je pojam narod bliži od pojma države (Ibid. 142). Velmar-Janković primećuje i da je oslobodiocima Beograda, Karađorđu i Obrenoviću, bitno bilo skidanje turskog barjaka, a ne uređenje života, te je tako Beograd postao meta ili sredstvo političko-nacionalne, a ne ekonomske misli. Posebna zanimljivost je osvrt ovog autora na odnos Srbije i Evrope: nismo ni po društvenoj strukturi evropejci pa stoga njene probleme i opasnosti ne osećamo kao svoje (Ibid. 140). U kulturnom pogledu duh srpskog društva je suviše brzo gurnut u razvoj i podstaknut na otvaranje, a da bi se mogao aktuelizovati u materijalnom smislu, odnosno u materijalnoj kulturi društva, već je ta materijalna kultura uvezena, rezultirajući kulturnom površnošću, i što je mnogo ozbiljnije, sprečavajući da se autentična srpska kultura eventualno materijalizuje.

Period između dva svetska rata je za Srbiju označio proširenje teritorija, uključujući populaciju koja nije pripadala srpskom etničkom krugu. Promena organizacije teritorijalnih jedinica, koja je imala za cilj da oblasti gde je srpsko stanovništvo u manjini pripoji teritorijama gde bi činili većinu, otežala je pregled i poređenje statističke evidencije. Popis⁸⁶ iz 1921. beleži nešto preko 4,8 miliona stanovnika, dok popis iz 1931. beleži porast na preko 5,7 miliona. Prosečna veličina porodice u tom periodu iznosila je oko pet članova, a ovaj opadajući trend se nastavio, tako da je 1981. godine prosečno domaćinstvo imalo 3,43 člana (Jugoslavija 1918-1988 1989:40). Ako je između dva rata i ostalo nešto porodičnih zadruga, one su, konačno, bile institucije na izdisaju. Ovaj trend smanjenja veličine porodice praćen je i smanjenjem proporcije poljoprivrednog stanovništva, što je trend karakterističan za celu Jugoslaviju: 1921 – 79%; 1931 – 76%; 1948 – 67%; 1953 –

⁸⁶ Podaci su preuzeti iz navedenog statističkog godišnjaka, a o problemima korišćenja statističke evidencije i poređenja perioda pre i nakon Drugog svetskog rata videti uvod pomenute publikacije.

61%; 1961 – 50%; 1971 – 38%; 1981 – 20%. (Ibid. 202) Kad je obrazovanje u pitanju, tek se tridesetih godina dvadesetog veka broj nepismenih u Srbiji približio (smanjio) udelu od 50% (Čalić 2004:282).

Nastanak Jugoslavije, pored mnogi drugih problema, obeležen je nestabilnošću vlada, što je kao rezultat dovelo do problema sa stručnim i personalnim kontinuitetom institucija čiji je zadatak bio da postave temelje nove države. Pored ovoga, nedostatak znanja i stručnjaka, kao i velika razlika između delova i regiona sada jedne zemlje, dovelo je do neodgovarajućih intervencija i neadekvatnog planiranja – neodgovarajućeg, jer se nova država sastojala od stanovništva koje nije više bilo etnički i religijski homogeno sa jedne, a u različitoj meri obuhvaćeno modernizacijskim procesima sa druge strane, pa razvojni planovi i uređenje nisu svuda ni mogli niti je trebalo da budu isti (Čalić, 207). U svakom slučaju, ekonomski i industrijski razvoj nakon Prvog svetskog rata odvijao se u najvećoj meri bez ikakvog reda: preduzimači su počinjali i vodili posao mimo propisa i saveta, bez kvalifikovanih i stručnih ljudi koji bi posao organizaciono i tehnički postavili i vodili, i često na zastareloj ili neupotrebljivoj opremi. Loše vođena ekonomija značila je i nejednak razvoj industrije i tržišta, te se nakon 1925. godine javio problem nemogućnosti tržišta da absorbuje novonastalu ponudu proizvoda (Ibid. 215). U isto vreme, poljoprivredna ekonomija je ostala primitivna i sa vrlo niskom produktivnošću.

Zakon o okućju, relikv iz devetnaestog veka u Srbiji je, uz izvesne modifikacije, ostao na snazi do početka Drugog svetskog rata. Njime je dramatično bila umanjena mogućnost za društvenu pokretljivost, jer su seljaci ostali vezani za mesto stanovanja (Čalić 2004:234). Socijalna posledica ovakve politike je da u Srbiji nije došlo do kreiranja kritične mase bezemljaša koji bi svoj izvor prihoda morali da traže na tržištu rada. Postojanje ovakve kritične mase bi na vladajući sloj vršilo pritisak da, zarad očuvanja mira, poretka i vlasti, promeni ekonomsku politiku i državne prioritete. Kako to nije bio slučaj, održavala se ravnoteža siromaštva, stanje u ekonomskom smislu ne toliko loše da dovede do radikalnih promena, ali ni u kom slučaju dovoljno dobro da omogući značajan ekonomski i socijalni razvoj. Takođe, državno uređenje koje je održavalo takvo stanje i blokiralo mogućnost promene je u isto vreme održavalo i tenzije između malog broja bogatih i velikog broja domaćinstava sa malo zemlje koja se nisu mogli nadati boljem, stvarajući situaciju u kojoj

bogatstvo nije moglo biti aspiracija, već povod resantimana i izvor antagonizama u društvu.

Jedna od uloga moderne države jeste i u definisanju i regulisanju mehanizama socijalne zaštite i „sigurnosnih mreža“. Činjenica je da je socijalna politika u Srbiji počela kasno i nepotpuno da se sprovodi. Jedan od razloga tome jeste i struktura porodice. Proširena porodica i veće domaćinstvo je u Srbiji uvek imalo dovoljno resursa da se brine o onima kojima je zbrinjavanje bilo neophodno (Čalić 2004:220). Čak i u slučajevima kada su resursi nedovoljni, tradicija i moral nisu dozvoljavali da članovi najuže zajednice budu zanemarivani. Postojanje ovakve neformalne institucije rodbinskih struktura značilo je da je pritisak za uspostavljanjem formalnog sistema zaštite bio nedovoljan za značajnije angažovanje državnih resursa po ovom pitanju.

Period između dva rata karakterističan je i po nastajanju domaćinstva koje je ostalo zaglavljeno između poljoprivrednog i industrijskog. Kuća i okućnica su uglavnom uspevali da obezbede preživljavanje, ali je za većinu to ujedno bio i maksimum, za ostalo je bilo potrebno zaposlenje. Oni koji od sopstvenog imanja nisu mogli da podmire ni osnovne životne potrebe, morali su tragati za stalnim poslom. Takva situacija je postavila uslove za raslojavanje na one koji u svako doba mogu računati na obezbeđen egzistencijalni minimum i one koji u potpunosti zavise od hirova tržišta rada, ali su ovi potonji činili, po svoj prilici, vrlo mali deo društva. Ovaj proces raslojavanja je, usled ograničenih individualnih sloboda, čiji razlozi leže u državnom uređenju⁸⁷ ali i u tradicionalnim kulturnim obrascima srpskog društva, tekao vrlo sporo, da bi bio prekinut Drugim svetskim ratom i novim dramatičnim promenama koje su nakon toga usledile.

Ekonomska politika između dva rata bila je u ogromnoj meri ograničena i dvama značajnim faktorima: protekcionizam i nacionalna konsolidacija. Nacionalna konsolidacija značila je da je primat u ekonomskoj politici u Srbiji imala ideologija iskorenjivanja anacionalnog, konkretno u Vojvodini nesrpskog stanovništva, i jačanje nacionalne svesti ili promovisanje lojalnih državljana. Tako su postojala ograničenja za strane kvalifikovane radnike, odnosno izdavanje dozvola za rad strancima, iako Srbija sama nije imala

⁸⁷ Šestojanuarska diktatura uvedena je 1929. godine uz promenu naziva zemlje u Kraljevina Jugoslavija i označila je suspenziju ustava i višestranačkog sistema.

stručnjake koji bi ih nadomestili⁸⁸. Primat je davan lojalnima, a ne stručnima (Čalić 2004:290). I pored ovakve politike iza koje su stajale pojedine institucija i interesne grupe, uloga stranaca u industrijalizaciji bila je velika, jer Srbija nije sama uspevala da generiše ni znanje ni kapital, potreban za transformaciju ka industrijskom društvu. Visoke carinske stope uvedene dvadesetih godina dvadesetog veka imale su namenu zaštite i obezbeđivanja uslova za jačanje domaće proizvodnje. Međutim, protekcionizam je takođe doveo i do eliminisanja strane robe koja je cenom i kvalitetom bila konkurentnija, čime je uklonjen jedan od podsticaja za racionalizaciju proizvodnje. Carinska opterećenja su prebačena na krajnjeg korisnika, tj. kupca, a formiranje kartela dalje je umanjilo konkurenciju i kompeticiju na unutrašnjem tržištu, vodeći ka monopolima (Ibid. 275 i dalje). Ovakvo okruženje je u velikoj meri ograničilo razvoj i funkcionisanje tržišta kao društvene institucije.

Period između dva rata doveo je do stvaranja, ili bar do početka, mešovitih domaćinstava i pojave kategorije radnika-seljaka – kategorije koja se održala do kraja dvadesetog veka⁸⁹. U tom smislu je i ruralna ekonomija imala primat kao ishodište i osnovu iz koje se iskoračuje ka industrijskoj profesionalizaciji, ali kojoj se uvek može vratiti ukoliko situacija na tržištu rada ili gubitak posla to nalaže. Kao konsekvencija, individualni identitet nije isti kao kod profesionalnog radnika koji raspolaže jedino veštinama koje ga identifikuju i poslom koji obavlja za platu. S obzirom da je egzistencija ostala vezana za selo i poljoprivredu, ostale su i karakteristične radne navike. Čini se da nisko iskorišćenje radne snage i lenjost nije jednako prisutna ili se možda ne manifestuje na isti način u svim krajevima Srbije, pa se čini opravdanom mogućnost značajnijih razlika između Šumadije, istočne Srbije, juga Srbije, od Niša naniže, i Vojvodine, koja je pripadala distinktivnom kulturnom krugu nasleđenom iz Austrougarske monarhije⁹⁰. Kao ilustracija karakterističnih radnih navika i radne kulture može se naći informacija da jedno seosko domaćinstvo, da bi obavilo sve

⁸⁸ Postoji teza po kojoj bi društva sa zakasnelom industrijalizacijom mogla da imaju koristi od toga što su druga društva već prošla taj put pa se iz toga mogu izvući neke pouke. Ovde međutim presudni faktor jeste takozvana sposobnost absorpcije, odnosno sposobnost društva da koristi napredna znanja. Problem leži u činjenici da društvo mora biti na potrebnom tehnološkom, institucionalnom ili obrazovnom nivou, da bi se okoristila postojećim iskustvima.

⁸⁹ Više o posledicama postojanja jednog takvog sloja videti u: Cvetković – *Social changes and changing role of mixed households in Serbia* u časopisu Sociologija br. 2, 2002.

⁹⁰ O lenjosti jugoslovenskog tipa i problemu sa kratkom pažnjom pisao je i Vladimir Dvorniković u *Karakterologiji Jugoslovena* (Dvorniković 1990:654 i dalje), ali se ovi zaključci danas teško mogu uzeti kao naučno valjani.

poslove treba da zaposli svoje članove jedan ili dva meseca godišnje, a da ostalo vreme predstavlja ili lenčarenje, ili nekakvo „petljanje“, ili nadničarenje (Čalić 2004:232). Ovako tradicionalno nisko opterećenje radom, pritom još i uslovljeno sezonom i primitivnom tehnologijom, nije moglo dovesti do spontanog razvoja radnih navika, neophodnih u uslovima rada visokog intenziteta ili racionalnosti, a višak slobodnog vremena na to upravo i ukazuje.

Protekcionizam je usporio industrijalizaciju (bilo da se radi o stranom kapitalu kome je uveliko sprečen ulazak na tržište, ili domaćem koji, pored činjenice da je bio nedovoljan, bez konkurencije i uz esnafske monopole nije imao spoljnih podsticaja za ekonomsku racionalizaciju) i onemogućio pun razvoj tržišta. U kontekstualnom smislu nije uspostavljeno tržište kao nezavisni i depersonalizovan, apstraktni ekonomski autoritet prema kome bi stanovnici Srbije upravljali svoje ponašanje. Zaštita i garantovanost okućnice i minimalnog zemljišnog poseda su, posebno eliminacijom rizika gubitka imovine usled loših ekonomskih odluka, ograničila domete modernizacionih procesa u socijalnom smislu. Kognitivna nejasnoća proistekla iz dvojakog položaja, vezanost za okućnicu i u većoj ili manjoj meri poljoprivrednu aktivnost sa jedne, i potrebu da se izađe na tržište rada u potrazi za poslom, sa druge strane, omogućilo je preživljavanje i prenošenje ruralnih i netržišnih obrazaca ponašanja u nove ekonomske kontekste i aktivnosti. Usled generalno velikog procenta neobrazovane populacije, (što je delom rezultat nedovoljnih državnih resursa posvećenih obrazovanju, ali i proizvod aktivnog stava ruralnog mentaliteta prema učenju i promeni), tradicionalni obrasci ostali su u velikoj meri neosporavani u, po brojnosti, dominantnom delu populacije.

Jugoslaviju pre Drugog svetskog rata, pa samim tim i Srbiju obeležila je i politička kultura u kojoj je neprijatelj svako ko drugačije misli (Čalić, 2013:115). Uvođenje šestojanuarske diktature stoga nije zahtevalo totalitarnu ideologiju; moglo se osloniti na administrativni aparat koji je iz interesa održavao diktaturu, čime je održavano i narodno jedinstvo, oslanjeno na konzervativne vrednosti i patrijarhalnu kulturu. Čuvalo se postojeće kao provereno na uštrb promena i modernizacije (Ibid. 145). U socijalno-strukturnom i kulturnom pogledu, između intelektualne gradske elite, kakve god da su je vrednosti karakterisale, i seljaštva, odnosno većine Srbije, nije postojalo mnogo dodirnih tačaka a

razlike u svakodnevnom iskustvu, pored kulturnih dispozicija, nisu omogućavale da se tradicionalni kulturni obrazac obogati uticajima iz urbanih sredina. U odnosu prema ostalim etničkim grupama u zemlji, kako Čalić primećuje, „u kontekstu diktature i ekonomske depresije mnogima je izgledalo uverljivije tumačenje razlika na naizgled očiglednom polju istorije, jezika i vere, nego na polju nedokučivih ekonomskih i političkih suprotnosti interesa“ (Čalić, 2013:151). Vuković u tumačenju ovog perioda nudi nešto drugačiji zaključak, tvrdeći da su etničke tenzije kao rezultat imale ekonomske koncesije vlada u Beogradu, a na štetu Srbije⁹¹. U svakom slučaju, unutrašnjim tenzijama su doprinele i verske zajednice koje su negovale simboliku, rituale i kulturu sećanja, što je potkopavalo jugoslovensko društvo. Sveštenici su u ruralnim sredinama bili najuticajnije ličnosti (Čalić, 2013:141) formirajući pogled na svet i sprovodeći politički program sopstvenih verskih zajednica. U takvim okolnostima, gde su najveće etničke grupe tvrdile da su u zajednici na sopstvenu štetu i gde su prvenstveno isticane kolektivne razlike, zajednička država nije ni mogla steći status potpune legitimnosti.

3.3. Druga Jugoslavija i socijalistička modernizacija

Kraj Drugog svetskog rata doveo je do promene društveno-političkog poretka, ograničenja prava na individualnu svojinu, ali i, kao deo nove socijalističke doktrine, planove da se zemlja brzo industrijalizuje. Rezervoar radne snage za industrijsku ekspanziju bio je ruralno stanovništvo, koje je činilo više od dve trećine ukupne populacije. Kako je novo uređenje promovisalo državnu, pa potom društvenu svojinu nad sredstvima za rad, individue su u ekonomskom smislu zapravo raspolagale samo svojim radom. Promene u obrascima ponašanja u Srbiji odvijale su se u okvirima radničkog upravljanja (od 1953. samoupravljanja) kao ekonomske prakse, koncepta društvene svojine i svojine uopšte, kao i tržišta, koje je u svom ograničenom obliku, kao tržište roba, ipak postojalo i razvijalo se (Mitrović 2000:40). Već 1947. su proizvod i produktivnost prema većini ekonomskih pokazatelja premašili nivoe iz 1938. ali pritom nije vođeno puno računa o maksimizaciji rezultata koje je moguće ostvariti iz postojeće baze resursa, već je fokus uglavnom bio na

⁹¹ Ovaj, kao i jedan broj sličnih zaključaka u knjizi, ne može se direktno proveriti jer iznešena argumentacija i podaci to ne dozvoljavaju.

agregatnom proizvodu (Allcock 2000:71). Brza industrijalizacija i u seljaštvu identifikovan potencijal rezervne radne snage iz koga je, tempom koji je industrijalizacija nalagala, moglo da se zahvata, označila je i stvaranje uslova za značajniju promenu društvene strukture kroz promenu načina privređivanja.

Nije samo način privređivanja uticao na promene u strukturi društva. Čalić (2013) tvrdi da je posleratna obnova i radne akcije (i na dobrovoljnoj i na prinudnoj bazi) imala i funkciju rituala integracije, dajući ljudima zajednički cilja izgradnje boljeg društva i države. Stvaranje alternative kapitalizmu sledilo je klasična sovjetska sredstva: opšte ukidanje privatne svojine, državno planiranje i upravljanje privredom, i širenje socijalističkih predstava, vrednosti, normi i prakse (Ibid. 228). Međutim, ispostavilo se da promovisanje zdravlja, obrazovanja, blagostanja i socijalne sigurnosti kao ideala, i vrednosti poput radne etike, discipline, tačnosti, preciznosti i efikasnosti ne pripada komunističkoj ideologiji, već se radi o idealima evropske industrijske moderne (Ibid. 231). Ekonomski rast i porast blagostanja doveli su do značajnih promena, pa je uz opšte kretanje stanovništva iz ruralnog u urbano, liberalizacija i otvaranje zemlje prema Zapadu (što je uticalo i na političku kulturu i ideje) dovelo i do kritičke samorefleksije u vidu želje za promenom, koja se pretvorila od elitne u masovnu pojavu tokom šezdesetih godina (Ibid. 253). Srbija se konačno, čak i u okvirima jednopartijske države i ograničenih ekonomskih sloboda, modernizovala i u tehnološkom, i u socio-kulturnom pogledu.

Pregled ustava iz 1946. i 1963. i ustavnog zakona iz 1953. navodi na zaključak da promene koje je socijalizam doneo možda i nisu bile u onoj meri dramatične u kojoj se to obično smatra: favorizovanje narodnih i zadružnih organizacija, bar na nominalnom nivou, nije bila novost. Ustav iz 1946. zajamčuje privatnu svojinu i privatnu preduzimljivost, ali ne na štetu narodne zajednice, a zemlja pripada onima koji je obrađuju, s tim što ne može biti velikih privatnih poseda (članovi 18 i 19). Garantovano pravo na posedovanje zemlje, koje je između dva rata bilo neprikosnoveni ekonomski resurs kojim je obezbeđivan egzistencijalni minimum, imalo je negativan uticaj na pokretljivost radne snage. U novoj Jugoslaviji zemljišni agrikulturni posed nije bio obavezan, ali je bio garantovan svima koji su to želeli ili mogli sebi da priušte. Socijalizam je, ne obavezujući seljaka da ostane na svom posedu, otvorio mogućnost veće pokretljivosti u potrazi za radnim mestom, ali je u

isto vreme zadržao važan mehanizam koji je, u slučaju potrebe, mogao da kompenzuje i ublaži socijalni pritisak u slučaju rasta nezaposlenosti u industriji, pogotovo što se radilo o populaciji koja je potekla iz ruralne ekonomije, pa se u nju bez ikakvih problema mogla vratiti. Član 32 postavlja jedan od etičkih principa u vezu sa radom: svaki građanin dužan je da radi po svojim sposobnostima; ko ne daje zajednici, ne može od nje ni primati. Ustavni zakon iz 1953. detaljnije definiše društveno uređenje, postavljajući društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje za dva temeljna oslonca institucionalnog poretka. Ustav iz 1963. promovira maksimu „Svako prema sposobnostima – svakome prema njegovom radu“, i u uvodnom delu (osnovna načela, u delovima II i III) naglašava kolektivni karakter ekonomije:

Svaki oblik upravljanja proizvodnjom i drugim društvenim delatnostima i svaki oblik raspodele koji – u vidu birokratske samovolje i privilegija zasnovanih na monopolističkom položaju, ili u vidu privatno-sopstveničke sebičnosti i partikularizma – izopačava društvene odnose zasnovane na ovakvom položaju čoveka, suprotan je pojedinačnim i opštim interesima čoveka i društveno-ekonomskom i političkom sistemu utvrđenom u ovom ustavu.

Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko – ni društveno-politička zajednica ni radna organizacija ni pojedini radni čovek – ne može ni po kojem pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad. Niti samovoljno određivati uslove raspodele. Rad čoveka je jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov upravljanja društvenim sredstvima.

Društvena svojina sredstava za proizvodnju je osnova sopstvenim radom stečene lične svojine koja služi zadovoljavanju ličnih potreba i interesa čoveka.

Članovima 21 i 22 se definiše i garantuje pravo građana da poseduju sredstva za proizvodnju, u slučaju poljoprivrede maksimalno 10 hektara zemlje, i da se bave privatnim preduzetništvom ili poljoprivredom, u okviru ograničenja nametnutih dominantnim kolektivističkim socijalno-ekonomskim modelom. Ustav iz 1974. dalje utvrđuje

kolektivističku stranu uređenja i artikuliše mogućnost da se revidiraju ekonomske aktivnosti ukoliko se proceni da su protiv interesa samoupravnog naroda, odnosno da se privatna inicijativa u određenim oblastima ekonomije jednostavno zabrani. Ovaj ustav dodatno integriše privatni posao u kolektivistički sistem. Samoupravljanje kao važna komponenta poretka odnosi se na radničko odlučivanje o raspodeli, ali i o proizvodnji i planovima. Paralela između ustavnih rešenja i tradicionalne srpske porodične zadruge se, čini se, sama ističe u bar dve tačke: kolektivistički duh i polaganje prava na kolektivnu svojinu koju je nemoguće otuđiti, odnosno individualizovati; i učešće u odlučivanju o raspodeli obaveza, dobiti i rada (bar u onom smislu u kojem to pominje Svetozar Marković). Ovu paralelu treba, ipak, uzeti sa rezervom, pošto je do pred Drugi svetski rat porodična zadruga uglavnom već gotovo nestala, naročito kao dominantan socijalno-ekonomski model, te se tako ne može tvrditi da je socijalizam samo transformisao postojeće institucije. Nevezano za teorijske principe na kojima počiva, u krajnjem slučaju, morao uzeti u obzir i izvestan broj već postojećih empirijskih činjenica, poput već započete industrijalizacije i već razvijenu percepciju privrede kao robnonovčane i vezane za modernizaciju (u prethodnoj Jugoslaviji sporu ali ipak prisutnu), ali je morao računati i na recidive tradicionalne ruralne kulture kolektivismu i problematičnog statusa koji su u javnosti imale i privatna svojina i bogate individue⁹². Olkok (Allcock) ukazuje na obrazac državne kontrole nad privredom, koji je postao naročito dominantan nakon uvođenja diktature 1929. godine, kao i da je taj obrazac i struktura na kojoj je počivao samo poslužio kao infrastruktura na koju se socijalistička država sasvim lepo „primila“ – državni centralizam, kooperativa i intervencionizam u ekonomiji. Dakle, nije uveden sa socijalizmom već je i pre postojao (Allcock 2000:68).

Druga paralela koju je moguće povući je i ona između samoupravnog preduzeća kao ekonomske jedinice društva i opštine kao političke i administrativne jedinice, što odgovara funkcijama i ulogama zadruge i opštine za vreme otomanske vlasti. Takođe, što i Olkok navodi (Allcock 2000:78), samoupravljanje je inhibiralo stvaranje pravog tržišta rada jer je vezalo radnike za preduzeća koja su pak bila teritorijalno, preko opština, inkorporirana u sistem. Ono što je u pomenutoj dimenziji minimalni zemljišni posed u predratnoj

⁹² Olkok navodi da je država Južnih Slovena nasledila inklinaciju da interviše u radu ekonomskih institucija koja je pre bila regulatorna kontrola nego moderan koncept vlade kao katalizatora ekonomskog razvoja (Allcock 2000:58). Ovaj autor navodi, po Bićaniću, da je država u ovom periodu najveći ekonomski ili privredni agent koji presudno kontroliše gotovo celokupnu ekonomiju zemlje.

Jugoslaviji činio u pogledu razvoja tržišta rada, preuzelo je samoupravno preduzeće. Ova duboka integracija ekonomsko-političke funkcije i kontrole se naročito očitavala u ustavu iz 1974. i dve godine mlađim zakonom o udruženom radu. Time je, na čemu Olkok insistira, pretnja tehnokratije i menadžerijalizma postavljena kao ključ rešenja problema zemlje, te je bilo neophodno vratiti radničku klasu nazad u sedlo (Ibid. 90-91).

Drugačije viđenje značaja istog perioda i događaja – donošenja pomenutog ustava – kao svedok i učesnik nudi Latinka Perović:

„Srbi su bili konstitutivan narod u Hrvatskoj i Bosni, apsolutno su vladali Bosnom, dominirali su u vlasti na Kosovu, to je uvek bilo pod kontrolom, a odavde se svaki zahtev za autonomijom tumačio kao separatizam, kao iredentizam. To ne može da gubi iz vida istoričar kada analizira strukturu političkih zatvorenika u dugom periodu u drugoj Jugoslaviji. Prvo i drugo mesto delili su Hrvati i Albanci. Znači, moralo se težiti jednoj politici koja će druge relaksirati, koja će ih osloboditi straha da budu apsorbovani. Istovremeno, kad se vratite u šezdesete godine, a ja sam se jako mnogo vraćala ovog leta razmišljajući o razgovoru sa Vama, vidite da je prisutna velika mobilnost stanovništva, imate milion ljudi koji rade napolju, imate poboljšan standard, imate – što je za mene jako važno – već obrazovanu elitu, u privredi više nemate „crvene“ direktore, nemate ljude koji su došli zbog ratnih zasluga pa se tu tek priučili, to su ljudi koji su se obrazovali, imate dosta ljudi koji su se školovali napolju, imate masu ljudi koji su uživali Fulbrajtovu stipendiju, engleski jezik je postao široko rasprostranjen, imate nivo univerziteta koji je respektabilan za svetske standarde, znači, imate kritičnu masu da učinite korak napred. I šta vas ograničava? Ograničava vas politički monopol partije, koja, uzgred-budi-rečeno ima 2,2 miliona članova i imate ličnu vlast čoveka koji stari, u čijoj senci već počinju borbe za nasleđe. Kako je onda moguće da se – mrzim tu reč jer je postala jako frekventna, ali trenutno ne mogu da nađem bolju – da se sav taj kapacitet, da se sav taj kapital ne iskoristi da učinite korak dalje, nego poništite rezultate, koji jesu podložni preispitivanju, i pitate – šta bi bilo da je drukčije bilo? Ali nije bilo, mi imamo pred sobom ono što se stvarno događalo! Sve to poništite i vratite se na nacionalističke atavizme koji vas predstavljaju kao narod koji je silovan u

toj državi! Mislim da ono što srpska istorijska nauka mora sebi da postavi kao pitanje je zašto smo se mi, još jedanput u istoriji, imajući taj kapital o kome govorim – a to su egzaktne stvari i svako ko napolju o tome piše postavlja to pitanje – zašto smo se sunovratili? Ja to objašnjavam nepomirenošću sa Jugoslavijom kao složenom državom, Srbi su se sa njom identifikovali. Upravo sam pročitala jednog historičara koji je napravio rezime srpske historiografije o Jugoslaviji i to se jasno vidi, vi ste sa tim identifikovani, vi ste svaki zahtev za autonomijom, ne u formalnom smislu, nego za većom samostalnošću, tretirali kao separatizam, kao iredentizam, kao razbijanje Jugoslavije“ (Latinka Perović u Milosavljević 2010:54-55).

Jer dešavanja koja su prethodila tom ustavu i sam ustav Perović vidi kao korak napred, kao modernizaciju. Iako na prvi pogled izgleda paradoksalno, zaključci Olkoka i Perovićeve nisu kontradiktorni. Oni su samo evaluacije na dva različita nivoa. „Sve te reforme, Ustav 1974, sve je to čitano u jednom ključu, ovde kao antisrpsko, tamo kao unitarističko, ali to tek čeka neka svoja istraživanja i tu će biti vrlo zanimljivih otkrića (Ibid. 44). Perovićeva na to gleda pre svega kao na kompromis koji je imao potencijal za političku i ideološku modernizaciju, dok, ono na šta Olkok posebno obraća pažnju, sa stanovišta tržišne ekonomije to institucionalno rešenje nije išlo dovoljno daleko, ili je u potpunosti zapostavilo taj aspekt.

Jedno od objašnjenja socijalizma koje ukazuje na strukturalne nedostatke koji dovode do njegovog sloma može se naći kod Mladena Lazića, koji socijalizam opisuje kao statičan sistem: „Relativno anticipirajuća grupacija (partija) je mogla srušiti staru vlast, pa i celokupan sistem odnosa, tako što se oslonila na ogromnu masu seljaštva koju je mobilisala kao svoju udarno/odbrambenu snagu a zatim ga prepustila njenoj prirodnoj letargiji“ (Lazić 1994:46-48). Sličnost sovjetske i jugoslovenske revolucije, gde se prvih godina beleži veliki privredni rast i industrijalizacija a zatim nastupa usporavanje i stagnacija (i kao nesposobnost sistema da se prilagodi promenama tehnološke, političke i socijalne prirode), s obzirom da je u Jugoslaviji u prvim godinama novog poretka zabeležen rast koji je nadmašio postignuća države prethodnice, čini se indikativnom. Lazić tvrdi da se taj inicijalni rast treba shvatiti samo kao stvaranje preduslova za konsolidaciju i

obezbeđivanje uslova za funkcionisanje novog poretka, koji nakon toga ostaje nepromenljiv . Ustavne promene koje se tiču društveno-ekonomskog uređenja, detaljnijeg i iscrpnijeg definisanja društvene svojine i samoupravljanja u cilju održavanja primata nad privatnom inicijativom, od 1946. naovamo čini se podupiru ovu tvrdnju. Politizacija ekonomije, realizovana kroz formu samoupravljanja, predstavljala je kočnicu modernizaciji, ili je bar ograničavala formu i pravac, doduše, u nešto drugačijem obliku nego što je to bio slučaj u ostalim zemljama socijalističke privrede:

„Procesi rekonstrukcije započeti u doba krutog centralno-planskog sistema odvijaju se i u kasnijem samoupravnom socijalističkom poretku, ali poprimaju izvesna specifična obeležja u odnosu na restrukturaciju istočnoevropskih društava. Samoupravni put modernizacije iznedrio je, između ostalog, policentrično odlučivanje o društveno-ekonomskom razvoju federalnih jedinica, slobodnije delovanje tržišta i veću autonomiju «organizacija udruženog rada» u oblasti cena i interne raspodele dohotka. Novine u organizovanju poslovanja i raspodeli dohotka reflektovale su se, kako na promene materijalnog standarda, tako i na ponašanje i očekivanja zaposlenih. Lična potrošnja dobija prevagu nad investicionom potrošnjom, materijalni standard raste, a racionisano snabdevanje putem bonova i tačkica polako se prepušta zaboravu (Allcock 2000:69).“

U periodu od tri decenije (1955 – 1985) ove su promene, zajedno s izdašnom finansijskom pomoći Zapada, uticale na formiranje stratifikacionog obrasca koji se, u izvesnoj meri, razlikovao od onih u drugim socijalističkim društvima. Karakterisali su ga viši materijalni standard pripadnika urbanih slojeva, ispotprosečna disperzija ličnih dohodaka u radnim organizacijama i natprosečne granske i regionalne razlike, što je rezultiralo upadljivom socijalno-ekonomskom fragmentacijom klasnih i profesionalnih grupacija. „Opšte konture su odgovarale strukturama srednje razvijenih industrijskih društava" (Lazić ed. 2000:239). Ovakva socijalna struktura Jugoslavije, i Srbije u njenom okviru, ukazuje na činjenicu da sam poredak nije bio monolitan i neupitan iznutra – omogućavao je razvoj pojedinih elemenata karakterističnih za tržišnu ekonomiju, ali je u isto vreme zadržavao neke druge, u osnovi antitržišne elemente. Iako je u institucionalnom smislu Jugoslavija nominalno bila društvo socijalističke demokratije, ograničenja koja su poticala iz ideologije stvorile su

prepreku za razvoj stvarne demokratije, u praksi čestim onemogućavanjem povezivanja prava sa odgovornostima.

Paradoks koji proističe iz ideološke ravni oglada se možda najbolje kod radničkih štrajkova (videti naročito Jovanov 1979:40-41). Kuriozitet je da štrajk nije bio institucionalno uređen, nije postojao kao zakonska mogućnost, što i jeste dosledno izvedena posledica iz sistema zasnovanog na radničkom samoupravljanju: radnički štrajk bio bi usmeren jedino prema samim radnicima. Ipak, kao najčešće pominjani razlozi za štrajkove u SFRJ do 1969. godine jesu zahtevi za preraspodelom i povećanjem dohotka (Jovanov 1979:62). Na prvi pogled ovo govori dosta o mentalitetu radnika koji su, čini se, više zainteresovani za zarade, a manje za rad i stvaranje dobiti. Međutim, čini se legitimnim ustvrditi i da je ovakav stav radnika rezultat specifičnih okolnosti⁹³: samoupravljanje, iako institucionalno uređeno i sankcionisano, nije u potpunosti funkcionisalo u stvarnosti, pa su štrajkovi viđeni kao jedini način da se glas radnika čuje – da se premosti jaz između proklamovanog i faktičkog. Prevlast rukovodilaca i stručnjaka u formalnim centrima odlučivanja viđena je kao pretvaranje vlasti nad tehnologijom i organizacijom rada u vlast nad radnicima (Ibid. 83).

Nekonzistentnost sistema koji se nalazio između socijalističke samoupravne demokratije (samoupravljanja), socijalističkog/birokratskog etatizma i neoliberalne politike privredne efikasnosti uz naglašenu regulativnu ulogu države⁹⁴ nije mogao dovesti do konzistentnog kognitivnog modela i kulturnog obrasca pre rešavanja osnovnih velikih protivrečnosti, naročito između formalno-institucionalno proklamovanog i svakodnevne prakse. „Štrajkovi u proizvodnim radnim organizacijama su u neposrednoj vezi sa relativnim odnosima ekonomskih snaga i strukturom svojinskih odnosa koji su na štetu reproduktivne sposobnosti proizvodnje i materijalne osnove samoupravljanja u njoj. Dominacija od proizvođača i samoupravljanja otuđenog i osamostaljenog finansijskog (bankarskog), državnog i trgovinskog kapitala nad proizvodnjom i samoupravljanjem neposredno je uticala da dođe do štrajkova u proizvodnim radnim organizacijama“ (Ibid. 185). Činjenica da su radnički štrajkovi bili karakteristični za razvijeniye oblasti u Jugoslaviji⁹⁵ (Slovenija i

⁹³ O uzrocima videti detaljnije u pomenutoj knjizi, str. 100-102.

⁹⁴ Navedeno prema: Jovanov 1979:93

⁹⁵ Oblasti koje su prednjačile u modernizaciji i suočavale se sa problemima koji u nerazvijenijim delovima zemlje nisu još „došle na red“ odnosno, pojavile se kao problem, bio on socijalno-demografske,

Hrvatska su prednjačile) ukazuje da sistem nije mogao da obezbedi ni funkcionalan i konzistentan ekonomski sistem, ni jake i univerzalne legitimacijske mehanizme socijalno-ekonomskog poretka.

Pojava uticajnog tehnokratskog sloja⁹⁶ krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih u Jugoslaviji i u Srbiji, stoga, predstavlja samo rezultat konkretne primene formalno-institucionalnog uređenja i okolnosti koje su tokom prethodne dve decenije omogućile takav put društvenog razvoja. Upravo tim problemom se bavi i Luka Marković (1978) u knjizi *Klasna borba i koncepcije razvoja*, gde se problemu razvoja u Jugoslovenskom društvu pristupa sa stanovišta ekonomije. U pokušaju da pruži legitimaciju sistema opterećenog ekonomskim problemima, Marković navodi da marksistička teorija i praksa treba da budu utemeljene u savremnom društvu, pošto je marksizam u izvornom obliku izraz sopstvenog vremena, a ono se bitno razlikuje od današnjice, pa otuda i vidi mogućnost za uključenje marginalizovane buržoazije (one koja je u jednom trenutku bila na vrhu moći, a sada je zamenjena novom buržoazijom) u socijalnu revoluciju. Kao na jedan od mogućih pravaca razvoja društva, autor ukazuje na prihvatanje tehnokratije kroz njeno smeštanje u širi legitimacijski kontekst socijalističke revolucije, odnosno šireg društvenog razvoja, kako bi ekonomskom razvoju pružio smisleni kontekst i legitimaciju (što u krajnjem slučaju znači subordinaciju tehnokrata u odnosu prema političarima, odnosno potčinjenost ekonomije politici, što je i promovisano ustavom iz 1974. godine). Na individualnom nivou, problem legitimacije znači da pravila igre nisu jednoznačna i da u razuđenoj socijalnoj i ekonomskoj strukturi kakva je bila SFRJ, pa i Srbija, jedna pravila mogu biti iskustveno potvrđena jednoj grupi, a druga pravila drugoj grupi ekonomskih aktera (pojedini delovi ekonomije su izloženi tržišnim mehanizmima, dok su drugi u većoj meri deo centralno-planske ekonomije, što i ne bi bio problem da se ova podela zasniva na ekonomsko-tehnološkim, a ne na političkim ili ideološkim kriterijumima). Dominacija politike u ekonomiji, iako ne u meri u kojoj je to bio slučaj u Sovjetskom Savezu, omogućila je razvoj samo fragmenata tržišne ekonomije, potpuno izostavljajući neke od temeljnih pretpostavki ekonomske racionalizacije, poput jasne i nedvosmislene veze

ekonomske ili ideološke prirode.

⁹⁶ Najbitnija karakteristika tehnokrata je ovde shvaćena kao insistiranje na ekonomskoj racionalnosti, a čiji je promoter bio sloj tehnokratskih rukovodilaca odnosno, savremenim rečnikom rečeno, menadžera.

između rezultata rada i količine prihoda koji se mogu deliti organizacijama udruženog rada.

Argument koji se ovde nameće je da je socijalizam doneo neke značajne modernizacijske elemente, dok sa druge strane nije uklonio oslonac nasleđenim socijalnim i ekonomskim mehanizmima koji su nastavili da egzistiraju kao prepreka socijalnom i ekonomskom razvoju. Ovo se možda najbolje prelama u značajnom sloju radnika-seljaka (kao nosioca specifičnih kulturnih i institucionalnih obrazaca ponašanja, sloja pozicioniranog između ruralne i urbane ekonomije, a koji je svoju vitalnost u Srbiji pokazao i tokom i neposredno nakon raspada SFRJ) sa jedne strane, i institucije samoupravljanja kao kolektivnog preduzetništva, sa druge strane. Josip Županov, analizirajući krajem šezdesetih podatke iz Hrvatske (a sa izvesnom dozom opreza ovi se rezultati mogu smatrati indikativnim za celu Jugoslaviju, pa i Srbiju), tvrdi da osnovni problem zbog koga se preduzetnički duh nije razvio jeste nespремnost radnika samoupravljača na rizik: radnik samoupravljač se nikada nije našao u situaciji da poseduje bilo šta što bi rizikovao – svojina je bila kolektivna, radno mesto gotovo zagarantovano, a nisu postojali institucionalizovani mehanizmi koji bi snažno povezali raspodelu dohotka sa ekonomskim postignućem⁹⁷. Proklamovana samoupravna organizacija zapravo nikada u stvarnosti nije odmakla dalje od oligarhijske organizacije: „Oligarhijski obrazac distribucije [moći], socijalna stratifikacija moći i neodgovornost moćnih čini se da predstavljaju invarijante našeg društvenog sistema“ (Županov 1985:10). Antitehnokratska kampanja nakon 1971. reafirmisala je rukovodnu funkciju kao političku, a menadžere vratila u poziciju „mlađeg partnera“ političke birokratije (Ibid. 13). Politizacija i ideologizacija ekonomije u socijalizmu omogućila je i jačanje norme egalitarne raspodele koju Županov vidi kao deo šireg egalitarnog normativno-vrednosnog kompleksa. S obzirom da je, kako autor navodi, preduzetničko ponašanje sasvim novi oblik ponašanja koji nema oslonca u socijalnom iskustvu pojedinca niti u kulturi društva – socijalna iskustva socijalističkih radnika formirala su se u ruralnoj prirodnoj ili polunaturalnoj privredi u kojoj preduzetništvo, i socijalne razlike koje iz preduzetništva proističu, ne postoji kao koncept ili ideja – izgleda da je socijalistička ideologija egalitarizma plodno tle našla upravo u kulturnim matricama koje su već bile

⁹⁷ Podsetimo se, u tradicionalnoj zadruzi svojina nije bila lična, radno mesto je bilo zagarantovano, a proizvodilo se prema principu zadovoljavanja potreba, a ne maksimizacije proizvodnje bazirane na definisanim resursima.

prisutne. Podaci na koje se Županovljev rad oslanja pokazuju da osim rukovodilaca i stručnjaka koji delimično odstupaju, ostale grupe u ekonomskim jedinicama nemaju izgrađena stav prema riziku, odnosno smatraju da ukoliko kao posledica riskantnog okruženja ekonomska jedinica trpi gubitke, samo rukovodioci treba da snose posledice – radnik treba da bude plaćen po satnici za vrstu rada bez obzira da li proizvod njegovog rada ima prođu na tržištu ili ne. U vezi sa ovim stavom jesu i nalazi o nivou aspiracije kod različitih slojeva koji sugerišu da postoji „norma društvene egalitarnosti“⁹⁸ i da ona nije proizvod društvene strukture, već deo šireg kulturnog kompleksa, prisutna ne eksplicitno već implicitno, i da je karakteristična za celokupno jugoslovensko društvo.

3.4. Istorijsko izvoriste srpske ekonomske kulture – rezime

Ovaj sumarni i fokusiran pregled srpske istorije opredeljen je pristupom koji ukazuje na prisutnost i postojanje specifičnih procesa i karakteristika srpskog društva. Te karakterisitke se mogu identifikovati kroz posmatran vremenski period, i njima se može objasniti stanje u kome se to društvo i danas nalazi. Na taj način ostvaren je nešto širi kontekst za nalaze i analizu koja čini ostatak ovog rada. Stoga, kako bi se mestimično i naizgled nepovezane celine opisa i analize srpskog društva u bližoj istoriji povezale i istakla njihova značajnost u kontekstu ekonomskog ponašanja, neophodno je izdvojiti i naglasiti nekoliko osnovnih tačaka.

Populacija Srbije je do polovine dvadesetog veka bila izrazito ruralna i u smislu proporcionalne strukture društva bez značajnijih naznaka pomaka ka urbanom (ekonomija koja ne zavisi od obrade zemlje) načinu života. Uz to, relativno jednostrana i usmena duhovna kultura koju prati siromaštvo materijalne kulture (uočljivo i kroz vrlo ograničen broj predmeta koji je bio u upotrebi u svakodnevnom životu domaćinstava) nije predstavljala razučenu osnovu iz koje bi društvo moglo da formuliše alternative sopstvenog razvoja. Nagla urbanizacija nakon Drugog svetskog rata otvorila je mogućnosti

⁹⁸ Koja ukazuje da ni nivo obrazovanja, ni nivo zarade, ni položaj na profesionalnoj lestivici ni drugi faktori koji se u „normalnim“ društvima mogu povezati sa nivoom aspiracija individua ne utiču na povećanje nivoa aspiracije ispitanika, opširnije kod Županova (1985:329 do 361).

promene društvene strukture, ali nije sprečila preživljavanje starih kulturnih obrazaca, neprimerenih industrijskom društvu.

Drugo, status svojine, a naročito privatne, nije bio individualizovan u smislu konsekventnosti rezultata sopstvenog ekonomskog izbora ili okolnosti. Drugim rečima, rizik u ekonomskim aktivnostima nikada nije obuhvatao samu egzistencijalnu osnovu domaćinstva, stan i okućnicu u Kraljevini Jugoslaviji, ili drugu individualnu svojinu u SFRJ koja nikada direktno nije učestvovala u ekonomskim aktivnostima individua. Ovde je naravno reč o dominantnom obrascu ili stanju u društvu, pošto su postojali i nešto drugačiji slučajevi i obrasci, ali njihova zastupljenost i pojavnost nije bila takva da se mogu smatrati dominantnim. Dve su osnovne konsekvence ovakvog stanja: koncepcija svojine, privatne i javne (državne, društvene), i pravo i ograničenja raspolaganja imovinom nisu mogli odmaći mnogo dalje od faktičkih okolnosti na kojima su počivale, te se ambivalentnost pomenutog stanja mora odslikati i zapaziti u svesti i stavovima pojedinaca i, generalno gledano, u kulturnom obrascu vezanom za svojinu; verovatno i važnije od upravo navedenog je i činjenica da ekonomske aktivnosti, sa stanovišta privatne svojine, nisu imale karakter situacije „sve ili ništa“ (pošto je pravo na minimalnu svojinu bilo garantovano bez obzira na okolnosti). Na taj način je zamagljivan i relativiziran odnos između uzroka i posledica, odnosno, akcije i rezultata u ekonomiji, te tako određujući i kulturni obrazac koji iz toga proizilazi. Kako dominantan način privređivanja u ruralnoj ekonomiji u Srbiji nije zahtevao veliki broj radnih dana, a u velikoj meri je zavisio i od prirodnih, prvenstveno vremenskih prilika, utvrđivanje preciznih veza između količine rada i egzaktnog rezultata se nikada nije nametnulo kao pitanje koje je bilo potrebno rešiti kao društveno pitanje od univerzalnog značaja.

Treće, odnos prema radu razvio se na premisama od kojih su najvažnije upravo pomenute: ruralni mentalitet i način privređivanja vođen idejom zadovoljenja minimalnih potreba, a ne racionalizacijom i povećanjem proizvodnje i efikasnosti, specifičnost statusa privatne svojine, subordiniranost ekonomije politici i ideologiji. Ove premise ne ukazuju na eventualna ograničenja, jer ko je hteo, mogao je da pokuša i ostvari više u ekonomskom smislu. U pitanju je nedostatak spoljnog podsticaja i to takvog koji bi najdirektnije doveo u vezu egzistenciju i rad na način koji bi odgovarao neruralnom radnom etosu. Drugim

rečima, svest da za obezbeđivanje egzistencije i osnovnih potreba nije potrebno raditi pet, šest ili sedam dana svake ili skoro svake sedmice u godini čini se da je uvek postojala kao alternativna opcija svakodnevnom radu. Tome se može dodati da dominantan religijski kontekst (govorimo o društvu nevelike intelektualne, umetničke i materijalne kulture, a religija ima dominantnu ulogu tumačenja svakodnevice) ne dovodi u vezu aktivnost i rad u materijalnom svetu sa spasenjem duše. Stoga, iako rad u simboličkom smislu ima važnu ulogu u održanju zajednice (kao vid kolektivne prakse mobe i pozajmice, na primer, pomažući grupnu koheziju), sa aspekta individue ne predstavlja jednu od okosnica opšteg simboličkog sistema.

Četvrto, ekonomija je gotovo konstantno bila pod uticajem političkih koncepcija i ideja, odnosno njima podređena (tržišna ekonomija nikada nije predstavljala značajan faktor i izvorište u definisanju i artikulaciji političkih interesa). U socijalizmu je to bio model socijalističke samoupravne privrede, a u prethodnim periodima je to bio model kontrolisane nacionalne privrede koja nije smela iskoračiti izvan ideoloških okvira, korišćenih u definisanju i konsolidovanju etno-nacionalne koncepcije države i društva. U oba slučaja ekonomske koncepcije su svoju inspiraciju crple iz ideja sa malo razumevanja za tržišne principe, već iz onih okrenutih monopolima, protekcionizmu i intervencionizmu.

U novi, XX vek, ulazilo se bez iskustva tržišta i svojine koja se temelji na individualnoj slobodi. Uz ograničenjavezana za slobodnu trgovinu u ruralnim oblastima, u većoj ili manjoj meri prisutna do tridesetih godina dvadesetog veka, i slab industrijski razvoj koji nije mogao dovesti do razvoja snažnog i stabilnog tržišta rada, kultura srpskog društva je ostala uveliko netržišna i ruralna. Životno iskustvo i okolnosti nisu omogućili značajniji iskorak iz tog kruga, što je kao posledicu imalo problem vezan za legitimitet nove države. Nastala kao deo brobe za slobodu, nezavisnost i ujedinjenje srpske populacije, legitimacija države je u tom segmentu bila snažna i oslanjala se kako na simbole tako i na neposredno iskustvo oslobodilačkih ratova. Problem se, kao što pomenuti slučaj čedomorstva ilustruje, javio u onom segmentu koji treba da prepozna šta je nova država i kako je organizovati. Iz nerazvijene političke svesti većine populacije, uz vrlo mali objektivni uticaj obrazovanih elita, većina populacije nije mogla da prihvati ili stvori solidan koncept moderne države i njene uloge u organizovanju ekonomskog života i institucija svojine i tržišta.

Peto, kolektivizam i egalitarizam predstavljaju značajne društvene norme koje svoje korene prvenstveno imaju u ruralnoj kulturi i praksi, a zatim su svoje mesto našle u nacionalnoj ideologiji tokom izgradnje i konsolidacije srpske države, i dalje, u periodu nakon Drugog svetskog rata, predstavljajući eksplicitno ili implicitno osnovu pravednosti i jedan od legitimacijskih mehanizama.

Konačno, tek je sa industrijalizacijom, porastom životnog standarda, stope pismenosti i pratećih promena u načinu života koje su došle sa jugoslovenskim konceptom socijalizma, uprkos ograničenjima, došlo do snaženja i konsolidovanja potrošačkog mentaliteta karakterističnog za kapitalistička društva.

Na osnovu svih navedenih tačaka može se zaključiti da je ekonomska kultura u Srbiji u velikoj meri fragmentirana i nekozistentna, odnosno, u isto vreme sadrži elemente koji su funkcionalni u netržišnim uslovima privređivanja, ali i elemente i obrasce ponašanja karakteristične za tržišnu privredu. Problem sa ovakvim stanjem je da vrednosne i kulturne matrice, karakteristične za srpsko društvo, ne poseduju konzistentnost neophodnu za efikasno funkcionisanje tržišta i tržišno orijentisane privrede. Ova nekonzistentnost, ukoliko su zaključci na osnovu istorijskog materijala korektno izvedeni, i s obzirom da se radi o relativno trajnim društvenim pojavama, može se identifikovati i danas. Analiza rezultata empirijskih istraživanja sprovedenih u poslednji dvadesetak godina pružiće odgovor na to pitanje.

4. Karakteristike ekonomske kulture u Srbiji nakon 2000

Prvi višestranački izbori u Srbiji održani su decembra 1990. godine, što je, bez obzira na okolnosti i karakter tog događaja, označilo tranziciju političkog sistema zemlje⁹⁹. Period koji je usledio nakon toga, obeležen ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije, međunarodnim sankcijama uvedenim Srbiji, migracijama stanovništva, ovu tranziciju karakteriše kao zamrznutu. I pored toga što tranzicija nije praćena i potrebnom transformacijom, bar ne u smislu koji bi predstavljao značajne korake ka demokratskoj konsolidaciji i evoluciji ekonomskih institucija, poslednja decenija dvadesetog veka donela je korenite promene. Okolnosti u kojima se srpsko društvo našlo tokom tog perioda uveliko su odredile pravac promena i specifične crte društva u prvim decenijama dvadeset prvog veka. Ova dešavanja i faktori koji su prolongirali prelaz iz socijalizma u kapitalizam mogu se svrstati u tri grupe: Politička tranzicija, uvođenje višepartijskog sistema i kontrola medija kao političkog i ideološkog instrumenta; ekonomska tranzicija kao promena svojinskih odnosa i privatizacija, kao i pad ekonomske proizvodnje i zarada građana; i konačno, kontekst u kome se tranzicija dešavala – ratovi na prostorima bivše Jugoslavije, međunarodne političke i ekonomske sankcije, koje iniciraju i migracije i demografske promene, uključujući i emigraciju preduzimljivih, obrazovanih i stručnih. Kontekst i priroda političkih i ekonomskih promena obuhvataju kritične oblasti u kojima su se iskustvo i razumevanje sveta razvijali u svesti građanina savremene Srbije, te je stoga neophodno ukratko se osvrnuti na to kako su pomenute oblasti uticale na smer socijalnih i kulturnih promena i životnog iskustva ljudi.

⁹⁹ Iako Srbija do 2004 godine konačnim otcepljenjem Crne Gore nije i formalno postala samostalna, politički i ekonomski život u Srbiji se i pre toga uveliko odvijao kao u samostalnoj državi.

4.1. Politička, ekonomska i socijalna tranzicija u Srbiji

Uvođenje demokratije u političku sferu društva pretpostavlja uspostavljanje principa i pravila koja omogućavaju da se različitim interesnim grupama u društvu omogući učešće u političkom životu i odlučivanju. U idealnom slučaju to se postiže tako što pravila definišu prostor u kome se politički akteri pozicioniraju, legitimišući se kao zastupnici interesa pojedinih grupa u društvu, i predlažući poželjan pravac društvenog razvoja. Vladajuća politička grupa, koja je to mesto nasledila iz jednopartijskog sistema, paralelno je delovala u dva pravca. Sa jedne strane je podržavala višepartijsku demokratiju, a sa druge je ulagala napore kako bi politički prostor organizovala prema sopstvenim interesima, tako da taj prostor sa jedne strane eliminiše ili marginalizuje alternative, a sa druge strane stvori samo jednu dominantnu političku poziciju, definisanu tako da je ne može okupirati nijedna od novonastalih stranaka. Pogrešno je smatrati da raspad starog sistema u Srbiji nije bio praćen izgradnjom novog, jer upravo pomenute intervencije u političkoj sferi tranzicije ukazuju suprotno. Kako je novi sistem zahtevao artikulaciju i uspostavljanje kognitivnih elemenata koji bi političko polje uredili na pomenuti način, politička tranzicija se u Srbiji ne može odvojiti od medijskog delovanja¹⁰⁰.

Slučaj Jugoslavije i Srbije je za tranzicione prilike specifičan s obzirom da je cenzura postala mnogo raširenija i dublja nakon sloma zemlje nego pod socijalističkim uređenjem (videti više u Thompson, 1994). Ovo je sa stanovišta demokratizacije imalo upravo ulogu kompenzacije promena, nastalih uvođenjem višepartijskog sistema u cilju održanja na vlasti već ustoličene političke nomenklature. Paradigmatičan slučaj i ilustracija položaja i uloge medija u Srbiji krajem osamdesetih i početkom devedesetih izložen je u zbirci materijala iz rubrike dnevnog lista Politika pod nazivom *Vreme kada je narod govorio* (Mimica, Vučetić 2008). Rubrika *Među nama* pomenutog lista je početkom jula 1988. godine sa politički neutralnih postala rubrika za teme visoke politike (ibid. 15). Kako sami autori kažu, Politika je dozvolila da čitaoci (navodno) spontano obave najprljaviji deo posla na indoktrinaciji javnog mnjenja sa pogubnim rezultatima (Ibid. 7). Štaviše, ova indoktrinacija je kontekstualizovana, odnosno prezentovana i uveliko prihvaćena u javnosti

¹⁰⁰ U svim tranzicionim zemljama mediji su igrali značajnu ulogu u promociji novog poretka, ali je uloga medija mnogo izraženija u situaciji gde postoji namera da se političko polje strukturise tako da ne dozvoljava pozicioniranje političkih aktera, veća da ih samo pozicionira u predefinisanoj poziciji.

kao deo demokratizacije i povratka glasa narodu o najznačajnijim pitanjima budućnosti nacije. Tako su tri funkcije obavljane istim mehanizmom: legitimacija politike aktuelne vlasti; izmeštanje odgovornosti za političku akciju i smer koji se sa političkih institucija i nosilaca preusmerava na neformalne mehanizme političkog delovanja, i diskreditacija ideje reprezentativne demokratije, delom je predstavljajući kao plebiscit koji se očitava u medijima, delom kroz diskreditaciju individua koje promovišu alternativne ideje i vrednosti, čime postaju potencijalna pretnja političkoj kontroli; i konačno, kroz delimično izmeštanje demokratskih mehanizama iz formalnih u neformalne institucionalne strukture, što značajno ometa transparentnost političkih procesa.

Ovakva medijska inicijativa ne bi imala značajnijeg efekta da je bila i jedini mehanizam uticaja na medije. Pored jasno politički i ideološki opredeljenih novinara, deo njih je delovao pod autocenzurom, kao individualnom odlukom novinara da se određena tema ili pristup jednostavno zaobiđu i ne obrađuju. „Novinari će tretirati sopstvenu autocenzuru kao stvar *realizma* ili *pragmatizma* ili *igranja po pravilima* (Parenti 1993:41).“ Autocenzura tako nalazi svoje uporište u novinarovoj percepciji i tumačenju okoline i stvarnosti, odnosno u razumevanju kako, po kojim pravilima, svet kao i neposredno okruženje funkcionišu. Novinar u sopstvenim očima zadržava nezavisnost jer ne dobija instrukcije sa neke konkretne strane, a zapravo radi u korist postojeće hijerarhije, očitovane u informativnom polju društva. Kao rezultat, autocenzura postaje deo kulture, formirajući komunikacijsku praksu u društvu. U slučaju Srbije, referentni okvir stvarnosti je jasno uspostavljen i individualnim slučajevima maltretiranja i ubistava novinara koji bi se usudili da iz takvog referentnog okvira izađu i ponude mu alternativu¹⁰¹.

Analiza izveštavanja medija takođe otkriva i specifičan pravac i utemeljenje tranzicije u Srbiji. Dnevni list Politika¹⁰², kao glavni štampani medij zvanične politike Srbije, o Rusiji i Kini izveštava gotovo isključivo u pozitivnom kontekstu, dok tradicionalno tržišna i demokratska društva zapadne Evrope mahom opisuje negativnim atributima. Takođe, izveštaji i vesti o bilo kakvoj saradnji sa zemljama Zapada su retka, a posebnu formu izveštavanja predstavljaju vesti o diplomatskim aktivnostima i razgovorima zapadnih

¹⁰¹ Ubistvo novinarkе Dade Vujasinović koje je do danas ostalo nerazjašnjeno i novinara Slavka Ćuruvije, verovatno su najbolja ilustracija navedenog.

¹⁰² Ovaj deo se bazira na istraživanju urađenom tokom izrade magistarskog rada na Centralnoevropskom Univerzitetu.

zemalja i Rusije a koji se tiču Srbije/Jugoslavije. Ovakvi događaji predstavljani su gotovo isključivo kroz zvaničnu reakciju i stav Rusije, što tu državu promovira kao najznačajnijeg agenta interpretacije stvarnosti, makar kad je pitanju međunarodna diplomatija i politika. U saglasnosti sa ovim je i tretman srpskih opozicionih partija o kojima se izveštava kao o ispostavama zapadnih država i službi, čijim se delovanjem objašnjavaju i loša ekonomska, i bezbednosna i politička situacija u zemlji. Konačno, Zapad i njihove političke ispostave u Srbiji su, kako je to kroz izveštavanje Politike predstavljeno, glavna pretnja srpskim nacionalnim interesima i kulturi. Ovakvim izveštavanjem, čak i pod uslovom da je institucionalna reforma koherentna i sprovedena u potpunosti, postavlja se referentni okvir stvarnosti i nameću mehanizmi legitimacije koji demokratiju, a i tržišnu ekonomiju, povezujući ih sa Zapadom, uveliko diskredituju pošto ih doživljavaju kao pretnje nacionalnom interesu i kulturi.

Slučaj medija je posebno značajan jer ilustruje na koji je način demokratizacija društva zapravo sprečavana. Uvođenje višepartijske parlamentarne demokratije je samo jedan nivo demokratizacije društva. Argument koji je u ovom radu više puta naglašen je da pored formalnih institucija izuzetno veliki značaj imaju one neformalne kao mnogo bliže autentičnim kulturnim obrascima date društvene grupe. Parlamentarna demokratija je formalizovan vid reprezentativne demokratije, ali participativna demokratija je autentična i temeljna pretpostavka demokratske kulture društva. Ona je vid samoorganizovanja građana u interesne grupe u kojima se artikulišu razni interesi, važni pre svega za ljude koji se međusobno prepoznaju kao slični ili sa sličnim pogledima na život i sličnim interesima. Može se tvrditi da je demokratizacija zapravo donela manje demokratije onemogućavanjem stvaranja formalnih mehanizama¹⁰³ koji bi građanima olakšali okupljanje i učestvovanje u javnom životu, osim preko kontrolisanih medija. Ne samo formalno, već i u smislu podsticanja i podrške razvoju demokratske kulture. Naravno, tržišne ekonomije nisu isključivo demokratske, ali su u postsocijalističkim zemljama one programski išle zajedno pa se ni ovde ne mogu posmatrati kao nepovezane pojave.

Kada je reč o glasanju, tipičnom ritualu višepartijskih sistema, nivo učešća građana na prvim slobodnim izborima 1990. godine od svih zemalja bivše Jugoslavije najniži je bio

¹⁰³ U socijalizmu je, uz sve svoje nedostatke i kritike koje se mogu uputiti, mesna zajednica bila formalizovani mehanizam građanske participacije.

upravo u Srbiji. Relativno visoka stopa apstinencije, imajući u vidu društveni i istorijski značaj izbora, ima više objašnjenja. Nespremnost građana na političke promene, odnosno jaka privrženost socijalizmu je jedan od razloga koji je potvrđen i empirijskim istraživanjima. Drugi razlog može se tražiti u činjenici da je vlast odugovlačila sa održavanjem izbora, pritom ne omogućavajući opozicionim partijama jednake izborne uslove, što je uticalo na eroziju građanskog uverenja da su izbori fer i smisleni i u datom društvenom kontekstu. Konačno, kao treći razlog nameće se zaključak da građani Srbije pokazuju veliki otpor prema svakoj vrsti političke promene, odnosno visok stepen inertnosti i konformizma sa postojećim sistemom, kakv god on bio (Goati 2001:25-26). Zaključak je da su i politička elita i većina populacije našli zajednički prostor u otporu promenama i očuvanju značajnog dela kulture i vrednosti na kojima je počivao socijalistički sistem. Rezultat ovih prvih izbora je nastavak vladavine istih političkih aktera koji su te pozicije zauzimali i u prethodnom periodu – izbori su potvrdili kontinuitet vlasti, i promociju suštinski nedemokratske¹⁰⁴ političke kulture koja je samo dobila novi formalno-pravni okvir. Kao epilog, opozicione partije organizovale su velike demonstracije 1991. i 1992. zahtevajući, između ostalog, promenu političkog sistema koji bi omogućio ravnopravnije učešće partija, sa posebnim naglaskom na promenu upravljanjem državnim medijima koji su praktično bili instrument vladavine (Ibid.).

Sledeći izbori u Srbiji (i SRJ) za republički parlament obeleženi su prvenstveno insistiranjem političkih aktera na nacionalnim pitanjima, a tek u vrlo maloj meri na ekonomskim i socijalnim pitanjima i problemima društva (Goati 2001:62). Bez ulaženja u detalje i karakteristike idejnog i ideološkog definisanja nacionalnih pitanja glavnih političkih aktera, jasno je da se usmeravanjem javnog mnjenja na pitanje nacije, a ne na ono najvažnije – pitanja ekonomije i društva, društveni resursi usmeravani sa tranzicionih problema na predtranzicione. A kako tranzicija zahteva, ako ne konsenzus političkih aktera, a onda bar jasno usmerenje vodećih društvenih snaga ka realizaciji ekonomskih i političkih promena, pitanja identiteta nacije i postavljanja makar osnovnih nacionalnih interesa morala su biti već rešena i neupitna. Snaga konsenzusa oko nacionalnog identiteta i strateških interesa direktno se odslikava na pravac i karakter tranzicije – kognitivna

¹⁰⁴ Ili u najboljem slučaju samo delimično demokratske.

disonanca u pogledu interesa i identiteta ne može pružiti solidno uporište tranzicionim procesima.

Lokalni izbori novembra 1996. godine su nepriznavanjem izbornih rezultata od strane vlasti doveli do višemesečnih uličnih protesta građana. Rasplet, kome je pored ostalog vodilo i učešće patrijarha SPC koji je manifestovao javnu podršku studentima u Beogradu, bilo je konačno priznavanje rezultata izbora. Međutim, ovi izbori u političkom i institucionalnom smislu imaju mnogo veći značaj od prostog prihvatanja volje građana. Prvi razlog tome je način na koji su rezultati priznati. Umesto jednostavnog priznavanja rezultata kao realnosti, za ovu je priliku napravljen specijalni zakon (*Lex Specialis*) kojim su faktički svi počinitelji krivičnih dela, a koji su mahom bili pripadnici vladajućih partija, abolicirani svake zakonske odgovornosti. Drugo, promena izbornog zakona, kao i promena nadležnosti lokalnih vlasti, uveliko umanjuje faktičku moć lokalnih koalicija i izgleda da opozicija na nekim budućim izborima osvoji vlast. Povrh svega, politička koalicija koja je stala iza protesta i čiji su pripadnici bili oštećena strana ubrzo se nakon preuzimanja lokalnih vlasti raspala, ostavljajući građane u uverenju da, iako aktuelna politika ne predstavlja dobro rešenje, prave alternative još uvek nema. Konačno, *lex specialis* je i formalno potvrdio da pripadnici vlasti u političkom sistemu Srbije mogu sebi dozvoliti i kršenje zakona jer se naknadnim intervencijama u pravnom sistemu krivična dela počinjena u konkretnoj situaciji naknadno legalizuju. Obrazac na koji je ovakav ishod ukazivao je da društvena pravila, a posebno zakon, nemaju univerzalno važenje i ne odnose se na sve građane Srbije podjednako. Najznačajnija konsekvencija pomenutog slučaja je zapravo potvrda da pravni sistem, uključujući i ustanovu ugovora kao jednog od temelja ekonomskih odnosa, ne može na adekvatan način poduprti razvoj tržišne ekonomije i privatne svojine¹⁰⁵.

Konačna politička tranzicija tako je zapravo završena tek izborima u septembru (na saveznom nivou) i decembru (na republičkom nivou) 2000. godine, što takođe nije prošlo bez jakog pritiska građana i opozicije na vladajuće partije. Nakon višednevnih protesta vlast je preuzeta silom petog oktobra iste godine pa je predsednik SRJ prvi put postao predstavnik iz opozicionih partija. Mali paradoks je činjenica da je ova pobeda donela

¹⁰⁵ Za svojinske odnose je posebno paradigmatičan slučaj brojnih privatizacija koje su na kraju poništene.

promenu na saveznom nivou, tako da je volja građana bila manifestna u zajednici sa Crnom Gorom, ali ne i u rezultatima u samoj Srbiji. Izbori u decembru doveli su čak i do ubedljivije pobjede opozicione koalicije, označivši definitivnu diskontinuitet političke vlasti i afirmaciju višepartijske demokratije (Goati 2001:264). Prvi korak tranzicije – politička promena slobodnim izborima neophodnim za smenu starog režima (Rose, Harper, 1998:13) čini se da se konačno desio i u Srbiji; na scenu su mogle da stupe nove političke snage voljne da promene ceo socijalni i ekonomski sistem. Problem sa transformacijom koja je usledila očitavao se u simptomima koji su se manifestovali u političkom životu Srbije i tokom prethodne decenije, odnosno, nepostojanjem konsenzusa političkih opcija koje su stajale nasuprot autoritarnom režimu. Konsenzusa, koji bi građanima jasno ukazivao na makar osnovni pravac evolucije srpskog društva i vrednosti kojima bi razvoj bio vođen.

Ekonomska tranzicija u Srbiji tokom devedesetih bila je vrlo ograničena, pre svega održavanjem, čak i jačanjem starih odnosa ekonomskih i političkih struktura, kao kontrola ekonomskih resursa u državnom vlasništvu od strane političkog establišmenta, zatim međunarodnim ekonomskim sankcijama i ratovima. Dva aspekta ekonomske tranzicije su posebno značajna sa stanovišta odnosa institucionalnog sistema i građana Srbije: promena svojinskih odnosa i privatizacija sa jedne, i pad ekonomske proizvodnje i standarda građana sa druge strane.

U socijalističkoj Jugoslaviji su postojala tri vida svojine, državni, društveni i privatni. Prva privatizacija počela je 1989. godine promenom Zakona o preduzećima što je institucionalizovalo mogućnost prometa društvenog kapitala i preciziralo postojanje različitih tipova preduzeća¹⁰⁶. Ovaj program se temeljio na više modela privatizacije omogućivši da radnici postanu deoničari preduzeća u kojima su zaposleni ili drugih preduzeća u društvenoj svojini. Već 1991. godine Srbija donosi novi zakon (*Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine*) koji je otežao privatizaciju, a takođe je urađena i revizija dela privatizacija po prethodnom zakonu. Jedna karakteristika ove privatizacije bilo je ponovno snaženje pozicija države kroz povećanu

¹⁰⁶ Programi privatizacije u Jugoslaviji i Srbiji, u daljem tekstu Programi, dostupno na:
http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/ekonomika_tranzicije/2012/12%20programi%20privat%20u%20jug%20i%20srb.doc

kontrolu, pretvarajući investiciono preduzeće u državnoj svojini zaduženo za sprovođenje privatizacije, u državni fond. Veliki deo društvenog kapitala vraćen je pod direktnu kontrolu države, što je ovaj aspekt tranzicije praktično vratio unazad (Programi; Efekti 2011:12). Hiperinflacija je do 1994. godine omogućila privatizaciju preduzeća povlašćenim pojedincima pod uslovima u kojima bi plaćena vrednost, kad bi stigla za otplatu, bila praktično beznačajna. Na predlog opozicije država je izvršila revalorizaciju vrednosti akcija, što je kao efekat imalo praktično poništavanje privatizacija po prethodnim zakonima (Efekti 2011:12). Konačno, 1997. godine pokrenut je novi program privatizacije koji je, međutim, do kraja 2000. godine imao relativno mali učinak. Nakon izbora 2000. godine kreiran je novi program privatizacije koji je stupio na snagu 2001. godine i predstavljao je diskontinuitet sa dotadašnjim projektima, oslanjajući se prvenstveno na tržišnu privatizaciju, odnosno prodaju (Ibid.).

Proces privatizacije u Srbiji zapravo na najbolji način ilustruje zašto se ovaj period može nazvati zaglavljenom tranzicijom. Sukcesija donošenja zakona, sprovođenja privatizacija i njihovih potonjih revizija i faktičkih poništavanja označili su period institucionalne nestabilnosti i sa njom vezane idejne i ideološke nejasnoće u pogledu institucije vlasništva. U kombinaciji sa značajnim padom životnog standarda, privatizacija u Srbiji je u javnoj sferi dobila negativnu konotaciju, kao deo društvenih procesa koji su doveli do masovnog individualnog osiromašenja sa jedne i velikog bogaćenja nekakve elite sa druge strane. Visok stepen ideologizacije i oslanjanja na nacionalizam kao politički program tokom devedesetih godina, u sprezi sa marginalizacijom ekonomskih i socijalnih tema neposredno važnih za svakodnevni život građana takođe su sprečili bilo kakvu javnu diskusiju ili proces koji bi ekonomskim pitanjima pristupio sa stanovišta ekonomije ili društva – odbrana nacionalnih interesa u postsocijalističkom svetu nije ostavljala mesta za detaljnije definisanje ekonomskih interesa nacije, niti konzistentne politike koja bi interese zadovoljavala.

Do kraja osamdesetih godina dvadesetog veka slobodnije delovanje tržišta u SFRJ i relativna autonomija organizacija udruženog rada u formiranju cena i politike dohodaka doveli su do značajnog poboljšanja materijalnog standarda populacije urbanih sredina. Značajne razlike u regionima i privrednim granama dovele su i do socijalno-ekonomske

fragmentacije socijalnih grupa tako da je jugoslovensko, uključujući i srpsko društvo odražavalo strukturu srednje razvijenih industrijskih zemalja (Račji hod 2000:239). Početkom devedesetih se ova situacija u Srbiji značajno menja. Problem sa preciznom procenom kretanja društvenog proizvoda leži u činjenici nepostojanja pouzdane evidencije, ali su procene da se tokom prvih nekoliko godina devedestih proizvod smanjio na nekih 25% u odnosu na 1989. godinu, ako posmatramo indeks industrijske proizvodnje. U pogledu stepena razvijenosti kao referenca može poslužiti Slovenija. Srbija se 2001. godine našla na oko 25% nivoa koji je u odnosu na ovu republiku imala 1989. godine (Grupa autora, Konkurentnost privrede Srbije 2003:18-19). Prosečne zarade su odražavale ovaj trend a najveći gubitnik u smislu socijalnih grupa je bila urbana, ili preciznije ne-agrarna populacija, odnosno sloj koji nije imao dostupne nikakve zemljišne ili poljoprivredne resurse.

Kao poseban socijalni sloj u ovoj situaciji izdvojio se sloj mešovitenih domaćinstava čiji članovi ostvaruju prihode formalnim zaposlenjem u neagrarnim granama, ali i formalnim ili neformalnim prihodima ili proizvodnjom u agrarnoj ekonomiji. Uprkos ekonomskoj depresiji, mešovita domaćinstva su čak u prvoj polovini devedesetih godina prošlog veka osetila uspon na lestvici ekonomskog bogatstva u odnosu na čisto tehnička, profesionalna ili radnička domaćinstva. Kako se sve ovo dešavalo u vreme ekonomske i socijalne krize mešovita domaćinstva su imala interes u očuvanju takvog socijalnog statusa i, posredno, takve situacije (Cvetković, 2002).

U prilog navedenom govori i izmeštanje ekonomije iz formalnih u neformalne strukture gde je siva ekonomija po nekim procenama 1992. godine činila 40% BNP¹⁰⁷. Značajan deo učesnika u neformalnoj i ilegalnoj ekonomiji činili su pripadnici mešovitenih domaćinstava, spremnih da se uključe u takve aktivnosti (Mrkšić, 1995:39). Ovakva diverzifikovana ekonomska strategija mešovitenih domaćinstava, (formalno zaposlenje, prihodi iz agrara, i prihodi iz neformalne ekonomije), omogućila je da ova domaćinstva ostvare i uštedu u situaciji kada neagrarna domaćinstva nisu mogla ništa da uštede (Grupa 17, 2000). Tako je tokom jednog dela devedesetih godine sloj društva mešovitenih domaćinstava imao značajnu ne samo ekonomsku već i socijalnu i političku moć, naročito kada se ima u vidu da je to

¹⁰⁷ Podatak za Jugoslaviju.

sloj sa najizraženijom autoritarnom kulturnom matricom, što je u političkom smislu bio idealan oslonac partija na vlasti u Srbiji tokom devedesetih (Cvetković 2002). Etos i svetonazori mešovitih domaćinstava bili su uveliko zajednički sa ruralnom populacijom koju karakteriše odsustvo impulsa za promenama jer imaju obezbeđenu hranu, relativno niske životne troškove i nerazvijene kulturne i druge potrebe (Pešić, 1998). Oslanjajući se populističkom politikom na ovaj sloj, kao i dozvoljavanjem razvoja sive ekonomije, politička elita Srbije je tokom devedestih je zapravo razgradila postojeće ekonomske mehanizme i institucije, a da pritom nije stvorila alternativu nekakvim novim institucionalnim sistemom.

4.2. Ratovi, izolacija i demografske promene

Raspad SFR Jugoslavije desio se 1991. godine a počeo je proglašenjem nezavisnosti Hrvatske i Slovenije i kratkim oružanim sukobom u Sloveniji koji je kao rezultat imao povlačenje JNA iz ove republike. Eskalacija sukoba Srbije sa Hrvatskom, i rat koji je uključio i podeljenu Bosnu i Hercegovinu trajao je do novembra 1995. godine. Ovi sukobi, za razliku od vojne intervencije NATO alijanse 1999. godine nisu se odvijali na teritoriji Srbije ali su imali presudan uticaj na zbivanja u zemlji. Pored ekonomske cene učešća u ratu, u jednoj ili drugoj formi, i uništenje imovine i infrastrukture tokom bombardovanja 1999. značajnije su sa stanovišta ekonomskog razvoja bile socijalne promene i resursi zemlje koji su bili usmereni na podršku ratnoj propagandi i ideologiji a ne na stvaranje kulturne klime koja bi olakšala tranziciju i ekonomski razvoj. Tokom ovog perioda SRJ i Srbija kao dominantni deo Jugoslavije insistirala je na politici kontinuiteta sa SFRJ po svaku cenu. Apsurdnost ove situacije najbolje je ilustrovana reakcijom ondašnjeg guvernera Narodne banke Jugoslavije i autora ekonomskog programa iz 1994. Dragoslava Avramovića koji je u pokušaju da političku elitu ubedi u nužnost uvažavanje ekonomskih činjenica sa parlamentarne govornice prilikom svoje smene rekao da „kontinuitet se ne jede, ovoj zemlji su potrebne pare i povratak u međunarodne finansijske organizacije“¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Dostupno na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2000/10/15/srpski/P00101402.shtm>

Zemlje evropske zajednice i SAD, Kanada, Japan i Novi Zeland uvele su novembra 1991. godine ekonomske sankcije bivšim jugoslovenskim republikama, uključujući i Srbiju. Međunarodna zajednica ih je sledila uvođenjem sankcija SR Jugoslaviji maja 1992. kao reakciju za učešće i podršku ratu u BiH. Posle potpisivanja mirovnog sporazuma u Dejtonu sankcije su prvo suspendovane a zatim godinu dana kasnije i ukinute, iako nisu sve zemlje spustile uvedene barijere. Sankcije su ponovo uvedene 1998. zbog krize na Kosovu, da bi bile ukinute tak nakon izbora 2000. godine. Procene Instituta ekonomskih nauka su da je uvođenje sankcija dovelo do pada industrijske proizvodnje za 40% u odnosu na period neposredno pred uvođenje sankcija (Jefferson Institute, 2003:17). Druga i verovatno značajnija posledica sankcija u kombinaciji sa padom standarda stanovništva je socijalno izopštenje i izolacija, što je referentni okvir stvarnosti svelo na socijalne, političke i kulturne okvire unutar zemlje i medijski posredovane i filtrirane informacije iz šireg međunarodnog okruženja.

Ratovi, sankcije i pogoršanje ekonomske situacije tokom devedestih dovele su do dva procesa sa značajnim posledicama na socijalnu strukturu srpskog društva. Oba ova procesa u stvari su migracije stanovništva, ali se javljaju kao različiti po motivima i karakteristikama. Prvi proces je emigracija stanovništva, odnosno onaj njen segment koji se često naziva odliv mozgova. Drugi proces je imigracija odnosno priliv stanovništva iz bivših jugoslovenskih republika kao rezultat fizičkog i prisilnog proterivanja sa teritorija i napuštanja sopstvene imovine.

Ne postoje pouzdani podaci o takozvanom odlivu znanja (ovo uključuje pripadnike društva koji su ili obrazovani ili ih karakteriše samoinicijativa pa tako predstavljaju potencijalni preduzimački i profesionalni sloj društva), ali procene nadmašuju 300.000 emigranata tokom desetak godina, uglavnom iz političkih i ekonomskih pobuda. Struktura ove emigracije je uglavnom obrazovani sloj a destinacije su obično zapadne razvijene zemlje koje su imigracionom politikom gotovo eliminisale priliv imigranata bez višeg i visokog obrazovanja. Ti imigranti su „deo balkanskog *odliva mozgova*, fenomena koji je počeo 1991. egzodusom mnogih jugoslovenskih profesionalaca i intelektualaca“¹⁰⁹. Prema nekim

¹⁰⁹ Navedeno prema: http://cjonline.com/stories/063099/kan_serbrefugee.shtml

procenama¹¹⁰ od ukupnog broja emigranata, oko 30.000 je onih sa najvišim obrazovanjem, koji sa ekonomskog stanovišta predstavljaju resurs koji povećava kompetitivnost zemlje i značajno učestvuje u stvaranju društvenog bogatstva. Iz instituta Vinča je tokom poslednjih deset godina, od 1994., otišlo u inostranstvo oko 800 stručnjaka (Danas, petak, 2. jul 2004). Uprkos nedostatku informacija, oslanjajući se na procene, problem emigracije znanja jedan je od značajnih faktora ne samo ekonomskog razvoja nego i same transformacije srpskog društva¹¹¹. Iako vlast tokom devedesetih nije direktno podsticala ovu vrstu emigracije, svakako nije to doživljavala kao problem, čemu je verovatno razlog i kulturni profil ljudi koji ovu, uslovno rečeno, grupu čine. Prvenstveno se radi i ljudima kojima je ekonomski, a zatim i profesionalni motiv u životu važniji od nacionalne ideologije, te su kao takvi predstavljali potencijalnu tačku otpora političkoj eliti u tom periodu.

Prema zvaničnim podacima Vlade Republike Srbije iz 2001. godine¹¹² u Srbiji je tada zabeleženo preko 450.000 raseljenih osoba, od kojih samo manji deo nije ispunjavao uslove za zakonsko regulisanje svog statusa. Ovaj broj je rezultat ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, gde su raseljena lica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine mahom migrirala u Vojvodinu i Beograd, a lica sa Kosova u gradove uže Srbije. Ovde se ne radi samo o individuama već o celim porodicama kao socijalnim jedinicama, a najveći deo njih se opredelio za takozvanu integraciju u SRJ, njih oko 60%. Radi se o značajnom prilivu stanovništva koje prihvatajuće zajednice u velikom broju slučajeva nisu mogle da absorbuju i asimiliraju, odnosno integrišu bez većih ili manjih posledica po sopstvene, već postojeće, socijalne strukture. Ove promene nisu bile samo socijalnog već i kulturnog karaktera, jer su pridošlice sa sobom donosile vrednosti, kulturne obrasce i modele kao i poglede na svet iz sredina iz kojih su došli, a gde je moguće uočiti razlike između doseljenika iz Hrvatske i BiH i onih sa Kosova. Ove promene kako u samoj fizičkoj strukturi društvenih grupa tako i u nematerijalnom idejnom i kulturnom aspektu pored svih već pomenutih turbulencija unele su još jednu dozu nestabilnosti i neizvesnosti u već poljuljan i u pitanje doveden socijalno uslovljen referentni okvir srpskog društva. Iako je

¹¹⁰ Olga Nikolić, dostupno na: <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200102/10222-009-pubs-beo.htm>

¹¹¹ Nešto više o ovome može se naći u publikaciji Grupe 484 *Odliv mozgova iz Srbije - problemi i moguća rešenja*, dostupno na www.grupa484.org.rs

¹¹² Podaci su dobijeni istraživanjem Komesarijata za izbeglice Republike Srbije u saradnji sa UNHCR-om, dostupni na <http://www.arhiva.srbija.gov.rs>

uticaj migracija imao različite efekte u različitim delovima zemlje, svima je zajednička crta brza i prisilna promena socijalne i kulturne strukture sa kojom su građani Srbije morali da se nose u bilo kom kraju zemlje da žive.

4.3. Efekti poslednje decenije XX veka

Reakcija srpskog društva u celini na sve što se dešavalo tokom devedesetih godina XX veka se, iz perspektive ekonomske kulture, sa pravom može oceniti kao regresija i verovatno je najbolje sažeta u zaključku jednog istraživanja¹¹³ koje, kao rezultat sinergije nacionalizma, autoritarnosti, tradicionalizma i egalitarizma, ukazuje na dominaciju kulturnog i političkog kolektivizma. Manifestacije ovih zaključaka stoga bi morale biti prisutne i u ekonomskoj kulturi u Srbiji kao specifične norme, razumevanje i stavovi grupisani oko institucija svojine i tržišta, ili tačnije, kao nedostatak pomenutih, kao posledica prisilnog restrukturisanja društva, koja još nije uspeo da ustanovi stabilne socijalne, kulturne i ekonomske odnose unutar sebe. U tom kontekstu vredi se osvrnuti i na dva istraživanja koja se bave vrednosnim orijentacijama i socijalnom strukturom sa jedne, i odnosom prema svojini sa druge strane.

Odnosom između socijalne strukture i vrednosnih orijentacija bavio se, između ostalih Mladen Lazić (Lazić, 2011) upoređujući rezultate istraživanja iz 1989. i 2003. godine. Posebno su zanimljivi Lazićevi zaključci i nalazi koji se odnose na period posle 2000. godine. Povezanost društvenih struktura i vrednosnih orijentacija ukazuje na tri karakteristike kao značajna obeležja srpskog društva. Prva karakteristika je normativno vrednosna disonanca, odnosno nekonzistentnost vrednosnih orijentacija koje je u većoj ili manjoj meri prisutna kod tri velike klase građana – sloja radnika i poljoprivrednika, srednjeg sloja i elite. Druga karakteristika je autoritarni kolektivizam, a treća redistributivni etatizam.

¹¹³ Đokica Jovanović, Jasmina Petrović, Saša Madić, *Parodija tragičnog, kič kao konstituens političke i kulturne ideologije*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; Istraživačko-analitički centar, Niš, 2002. videti str. 205-217.

Pomenuto istraživanje konkretnije se bavi prisustvom liberalnih stavova kod tri sloja populacije, i to liberalnih stavova u političkom i ekonomskom segmentu srpske kulture. Generalni rezultat analize ukazuje da je disonanca posebno naglašena u odnosu između političkog i ekonomskog liberalizma, gde se politički liberalizam manifestuje u značajnijoj meri, a ekonomski liberalizam je uglavnom odsutan.

Pripadnici političke i ekonomske elite pokazuju relativno uočljivu sklonost ka prihvatanju društvenih nejednakosti kao rezultata delovanja tržišta, kroz otpor intervenciji države ka smanjenju ovako nastalih razlika (Lazić, 2011: 198). Ovaj nalaz međutim dobija znatno drugačiji smisao kada se sa nivoa opštih društvenih normi postavi u kontekst velikog broja „gubitnika tranzicije“ i njihove zaštite u Srbiji, pa po mišljenju Lazića, prelazi u većinski redistributivnu vrednosnu orijentaciju. Ova disonanca kod elitnih slojeva društva objašnjava se činjenicom da veliki deo elite čini deo stare nomenklature koja još uvek ima interesa u održavanju starih vrednosnih orijentacija ili to čini po nekakvoj inerciji, odnosno nesposobnosti da prihvati neke nove kulturne modele. Ocena je da ovako podeljena elita ne može kreirati jasan vrednosni kognitivni obrazac koji bi vodio jednom cilju, a ta se pojava može očekivati kao izraženija kod srpskog društva u celini. Ova disonanca se čak javlja kao konfuzija gde su neki liberalni stavovi najpristupniji kod elita, a manje kod srednjeg sloja, a drugi kod srednjeg pa potom radničkog sloja, a u najmanjoj meri kod elite (Ibid. 243). Zaključak je da je sa jedne strane uočljiv porast liberalne orijentacije u političkoj sferi kod svih slojeva srpskog društva, ali sa druge strane podrška redistributivnoj ulozi države ne opada. Verovatno je još interesantnije da nije uočena veza između vrste društvenih resursa kojima sloj raspolaže i vrednosnih orijentacija koje su karakteristične za taj sloj (Ibid, 253).

U vezi sa ovom analizom treba ukazati na tri činjenice: ako institucionalni sistem posmatramo kao hijerarhijsku strukturu (mada se hijerarhije kao prioritete menjaju u odnosu na kontekst) tržišno liberalni stav se pojavljuje kao subordiniran državnom intervencionizmu; veliku važnost za tumačenje rezultata, a i manifestacije veza i legitimacijskih odnosa, ima razlikovanje individualnog i kolektivnog konteksta; ono što se javlja kao institucionalno relevantna činjenica na individualnom, ne mora da važi i na kolektivnom nivou; vrednosne orijentacije u Srbiji, bar one koje se tiču tržišno temeljene

ekonomije i raspolaganjem resursima (uključujući i svojinu) nemaju jasnu i nedvosmislenu artikulaciju ni u pojedinim društvenim slojevima (naročito ako se posmatra zajedno sa vrednosnom orijentacijom u sferi politike) ni na nivou društva u celini, odnosno ne postoji sistem koji bi takvu formu društvnog organizovanja „stabilno reprodukovao“ (Ibid 200).

Sa stanovišta privatizacije i poželjnih oblika svojinskih odnosa u Srbiji, vredi se osvrnuti na rad Vere Vratuše u zborniku *Društvo rizika*. Ova autorka navodi podatak da je istraživanje iz 2003. godine utvrdilo da gotovo četvrtina ispitanika u potpunosti odbacuje privatizaciju, sa različitim modalitetima u zavisnosti od oblasti, krećući se od izražene podrške apsolutnom protivljenju privatizaciji u sektorima poput struje i zdravstvene zaštite, do prihvatanja privatizacije 49% udela firmi kod 22% ispitanika (Vratuša, 2008:140). U ovom kontekstu, ali sa stanovišta raspolaganja vlasništvom, posebno je zanimljiv stav apsolutne većine ispitanika, koja smatra da treba da bude konsultovana pri donošenju poslovnih odluka. O nemogućnosti da se različiti stavovi i iskustava situiraju ili vežu za konkretne socijalne slojeve i grupacije, govori i podatak iz teksta da se dvopetinska većina ispitanika sa teritorije Beograda, oblasti koja se generalno gledano može smatrati dobitnikom tranzicije, izjašnjava za učešće zaposlenih u odlučivanju u svim preduzećima bez obzira na svojinski status. Sa druge strane, populacija izvan Beograda, deo Srbije koji se može, uz manje izuzetke, smatrati tranzicionim gubitnikom¹¹⁴, protivi se učešću radnika u odlučivanju u preduzećima (Ibid., 141-142). Ovaj nalaz je posebno zanimljiv jer ukazuje da je kolektivizam i, verovatno, samoupravni kulturni obrazac najprisutniji upravo u najvećoj urbanoj sredini u Srbiji, u najuticajnijem kulturnom, ekonomskom i političkom centru.

Na nacionalnom nivou nezadovoljstvo privatizacijom je izrazilo preko 60% ispitanika, što Vratuša interpretira kao potvrdu nelegitimnosti privatizacije. Ova ocena se ipak čini neutemeljenom, jer nezadovoljstvo privatizacijom ne mora biti izraz protivljenja uvođenju privatne svojine, već reakcija na način i konkretne rezultate modela privatizacije sprovedene u Srbiji, što su dve značajno različite stvari, a u radu nisu navedeni podaci koji

¹¹⁴ Ova generalizacija koja uključuje velike delove populacije podrazumeva i velike varijacije u odnosu na status dobitnika ili gubitnika tranzicija, varijacije koje se mogu uočiti u više nivoa, od geografske oblasti ili sektora privrede, do obrazovnog statusa. Generalizacija počiva na činjenici da se Beograd u odnosu na ostatak Srbije izdvaja po stopi zaposlenosti i proseku primanja, što u relativnim okvirima ima veliki značaj.

bi ovu nedoumicu rešili. Jedino što se sa sigurnošću može ustvrditi je da većina ispitanika smatra nelegitimnim samo konkretan model privatizacije koji je na delu u Srbiji.

Nedovršenost tranzicije kao i rezultati pomenuta dva istraživanja sugerišu dve, za analizu koja sledi, bitne stvari: kulturni obrasci vezani za institucije tržišta i svojine u Srbiji su veoma razučeni pa ne treba očekivati da će dodatne analize utvrditi značajniju koherentnost kulturnih obrazaca koji se odnose na različite aspekte ekonomskog života i uređenja društva; eventualni pojedinačni kulturni obrasci nemaju svoje uporište u jasno definisanim socijalnim slojevima i strukturama, već su u izvesnom smislu relativno jednako prisutni među značajno različitim segmentima srpskog društva. Takođe, kada je u pitanju odnos države prema ekonomskim institucijama, treba očekivati veću prisutnost kulturnih obrazaca koji favorizuju snažniju ulogu države kako u regulisanju tako i direktnom intervenisanju u ekonomskoj sferi i na individualnom ali i na kolektivnom nivou. Na ova pitanja uslediće osvrt nakon analize podataka Evropske studije vrednosti i Istraživanje društava jugoistočne Evrope, a u kontekstu opštih pitanja kojima se ovaj rad bavi.

4.4. Srpska ekonomska kultura – uvod u predstavljanje i analizu podataka

Polazno opredeljenje koje čini okosnicu ovog rada je da se ekonomska kultura, u ovom konkretnom slučaju srpska, može sagledati kroz dva aspekta: institucije i mehanizme legitimacije. Veza i priroda međusobne uslovljenosti dva pomenuta aspekta ovog složenog konstrukta se manifestuje kroz dve vrste legitimacijskih mehanizama: prva je ona koja ukazuje na strukturu institucije, odnosno na elemente od kojih se institucija sastoji, povezujući konkretnu instituciju sa akterima, ulogama (obrasima ponašanja), simbolima i normama; druga vrsta legitimacijskih mehanizama povezuje instituciju kao celinu u širi kulturno-institucionalni sistem društva, pozicionirajući je u odnosu na druge institucije u okruženju i na delove društvenih praksi nad kojima ima delimičan ili apsolutni monopol. Ove dve vrste legitimacija se radi jednostavnosti u daljem izlaganju nazivaju strukturalna i pozicionalna.

Legitimacijski mehanizmi kao prosti jezički iskazi koji govore o institucionalnoj strukturi i relacijama mogu se čitati iz praktično bilo koje građe, uključujući, što je ovde slučaj, i upitnike već izvedenih empirijskih istraživanja. Treba imati u vidu da korišćenje već postojećih upitnika, pored značajnih prednosti (metodološka utemeljenost, kvalitet upitnika, uzorak i kontrola podataka i slično), nosi i ozbiljne probleme. Osnovni problem, do koga oslanjanje na postojeća istraživanja može dovesti, potiče iz istraživačkog pristupa iz koga je upitnik konstruisan, i problema koji treba da obuhvati. To kao rezultat može imati upitnik koji ne sadrži pitanja ili stavove pogodne za analizu, bilo da je reč o formulaciji ili potpunom izostanku legitimacijskih mehanizma i kulturnih obrazaca. Dobra operacionalizacija teorijskog okvira je stoga od presudnog značaja, jer najpre treba da reši problem selekcije upotrebljivih iskaza iz upitnika, zatim i klasifikaciju, jasno ukazujući na to kojoj vrsti legitimacije pripadaju. Konkretno, na koji deo strukture ili odnosa sa drugim institucijama se odnosi, i konačno, koliki segment posmatranog fenomena i koliko detalja će moći da pruži analiza raspoloživih.

Sa druge strane, i mimo pitanja identifikacije legitimacijskim mehanizmima (odnosno, čak i kada su oni identifikovani) dolazimo do problema izbora najpogodnije metode i pristupa. Analiza kulturnih obrazaca pretpostavlja utvrđivanje stavova i normi koji predstavljaju manifestaciju konkretnih obrazaca, a što se čita iz legitimacijskih mehanizama. Kada se radi o analizi temeljenoj na postojećem materijalu, potrebno je utvrditi na šta se materijal konkretno odnosi i koji deo kulturnog obrasca može da osvetli. U stvari, ovde je korektnije reći na kom nivou opštosti se utvrđeni kulturni obrazac nalazi, kao i na koji se deo posmatranih fenomena prostire, odnosno, na koji deo ekonomskih aktivnosti i ekonomske kulture se takav obrazac odnosi. Kao ustaljeni i uopšteni obrazac, on počiva na većem broju stavova, vrednosti, normi i kroz njih se takođe delimično manifestuje. Tako kulturni obrazac možemo prepoznati kao skup stavova izraženih kroz odgovore ili izjave u vezi sa konkretnim životnim situacijama, pojavama i ljudima. U principu, analiza grupe pitanja iz upitnika bi trebalo da ukaže da li postoji obrazac ili obrasci odgovora koji karakterišu celu posmatranu populaciju/uzorak ili delove populacije – odnosno, da li postoje grupe ljudi koje na veći broj pitanja daju slične odgovore.

S obzirom da je cilj ovog istraživanja utvrđivanje kulturnih obrazaca kao složenih kulturnih sklopova bilo je potrebno identifikovati pristup koji bi omogućio sledeće: utvrđivanje postojanja karakterističnih kulturnih sklopova kao multidimenzionalnih grupa (gde se grupe identifikuju kao slične po većem broju parametara, atributa ili indikatora); i utvrđivanje karakterisitka identifikovanih sklopova. Klaster analiza, skup algoritama koji treba da ukažu na sličnosti između pojedinačnih ispitanika i grupišu ih na osnovu međusobne sličnosti i na osnovu razlike u odnosu na druge identifikovane grupe, nametnula se kao teorijski pogodan izbor. Iako je klaster analiza osmišljena kao tehnika koja treba da pokaže na koji način su entiteti „objektivno“ grupisani, uopšte ne treba potceniti ulogu teorije, posebno pri izboru varijabli (Aldenderfer, Blashfield 1984, 20). Naročito ne treba potceniti ulogu obrazloženja izbora varijabli kao implikaciju ili uputstvo na koji način će rezultati biti interpretirani i tumačeni.

Klaster analiza, kao metoda kojom se utvrđuje upravo unutrašnja logika i struktura samih podataka čini se najprikladnijim pristupom za analizu kulturnih obrazaca. Ovakva analiza omogućava identifikaciju obrazaca na osnovu više odgovora i svrstavanje ispitanika u grupe koje su slične po više parametara. Na taj način se dobijaju grupe koje se dalje mogu analizirati prema atributima koji svaku grupu čine posebnom u odnosu na ostale u ispitivanoj populaciji. U konkretnom slučaju atributi o kojima je reč su pozicija ispitanika u odnosu na stavove o državi, tržištu i svojini. Iz ovako skupnog čitanja rezultata se mogu utvrditi različiti kulturni obrasci prisutni u populaciji, relativna veličina populacije kod koje se pojedini obrasci manifestuju, kao i sama struktura obrazaca.

Sama klaster analiza obuhvata veliki broj različitih algoritama za grupisanje individualnih slučajeva po osnovu sličnosti ili razilke u odnosu na ostale pripadnike posmatrane populacije. Kako se radi o heurističkom pristupu, odnosno, kako sam metod ima za cilj otkrivanje struktura, relacija i obrazaca koji se na prvi pogled ne mogu, ili bar ne jednostavno ustanoviti, osnovno pitanje je da li rešenja koja klaster analiza zaista pruža imaju realno utemeljenje. Ovaj problem je naglašen zato što su korišćeni algoritmi osetljivi na inicijalni poredak zapisa u bazi podataka. Izračunavanja sličnosti ili različitosti najčešće počinju od jednog broja arbitrarnih tačaka kao centara grupa koje se zatim iteracijom koriguju dok se ne ustanovi nivo diskriminacije i nivo sličnosti i homogenosti pronađenih

grupa. U praktičnom smislu to znači da samom promenom redosleda slučajeva u korišćenoj bazi podataka isti podaci mogu dovesti do različitih rezultata. Ovde korišćena dvostepena klaster analiza (two step cluster analysis) spada u algoritme osetljive na inicijalnu poziciju pa je stoga bilo neophodno testirati više polaznih pozicija.

Istraživanja, odnosno upitnici korišćeni u ovom radu, Evropska studija vrednosti i Istraživanje društava jugoistočne Evrope (u daljem tekstu navođene kao skraćenice na engleskom jeziku, EVS i SEESSP) sadrže pitanja formulisana kao iskaze institucionalne legitimacije. Korišćene baze podataka, *ZA4800_v3-0-0.sav* za EVS i *SEESSP Master Merge Data Dist 1 29_09_06.sav* za SEESSP i upitnici na osnovu kojih su podaci prikupljeni se u značajnoj meri razlikuju, kako po broju i formulaciji pitanja, tako i po vrsti skala. Obrazloženje izbora selektovanih varijabli je stoga specifično za svaku od baza podataka, ali je obrada obe baze u jednom značajnom delu bila skoro istovetna, o čemu će biti reči pre iznošenja i interpretacije rezultata analize.

Prvi korak u pripremi podataka obuhvatio je selekciju i izdvajanje podataka koji se odnose samo na Srbiju. Zatim su varijable kodirane tako da su sve vrednosti koje ne spadaju u odgovor, odnosno kodiranu vrednost koja korespondira vrednostima skala, kodirane kao sistemski nedostajuće. I konačno, kada je u pitanju priprema podataka za analizu, kreirano je po devet novih varijabli, popunjenih nizovima slučajnih brojeva. Ovaj poslednji korak je bio neophodan radi verifikacije i optimizacije rezultata analize: osetljivost klaster analize na inicijalni poredak podataka uslovlila je testiranje iste procedure na deset različitih inicijalnih poredaka (zapisi su sortirani prema inicijalnim brojevima upitnika, a zatim i prema novim slučajnim varijablama) što je trebalo da pokaže u kojoj meri je rezultat konzistentan; kao i da otkrije rešenje sa najboljim vrednostima kohezije i separacije sa jedne, i najvišim vrednostima relevantnosti (1 ili približna vrednost) za varijable korišćene u klaster analizi sa druge strane.

Kada je u pitanju broj varijabli korišćenih za klaster analizu, generalni princip je bio uraditi preliminarnu analizu sa svim selektovanim varijablama a zatim ih, u skladu sa rezultatima, deliti na manje grupe kod kojih su rezultati ukazivali na visoke vrednosti odnosa kohezije i separacije, kao i visok značaj svih varijabli za formirane klastere. Za EVS ovo nije bio

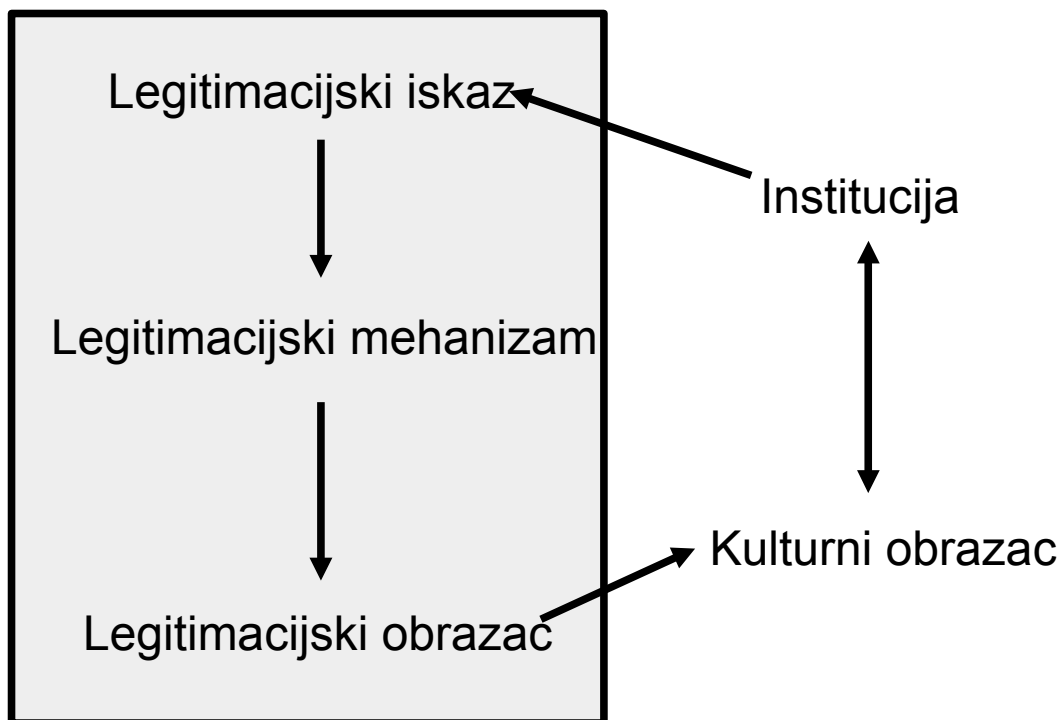
veliki problem pošto je korišćeno samo pet varijabli koje su nakon pomenute procedure podeljene u dve grupe od tri i dve varijable. Kada je u pitanju SEESSP, broj varijabli je bio značajno veći pa je, pored preliminarnih rezultata klaster analize, pri odlučivanju kako grupisati varijable korišćena i njihova srodnost po više kriterijuma, tako da je dobijeno šest grupa, o čemu će više biti reči u delu koji obrađuje SEESSP rezultate.

Oslanjajući se na navedeni pristup, provera valjanosti rezultata klaster analize obuhvatila je:

1. Testiranje na deset slučajnih poredaka podataka treba da pokaže, makar u teoriji, optimalan ili bar preovlađujući broj klastera kada parametri analize podrazumevaju da SPSS sam ponudi rešenje (naknadno testiranje sa zadatim, odnosno predefinisanim, većim ili manjim brojem klastera dozvolilo bi istu ovakvu potvrdu validnosti);
2. Proveru stepena korelacija između rešenja sa različitim polaznim porecima podataka koja nude isti broj klastera, s obzirom da visoke vrednosti korelacije ukazuju na validnost dobijenog rešenja;
3. Treći nivo validacije je utvrđivanje karakteristika klastera, da bi se videlo da li dobijena rešenja nude smisleno objašnjenje dobijenih grupa;
4. I sam proces gde je cilj bio dobiti rešenja karakteristična po višim vrednostima silueta, odnosa između kohezije među pripadnicima dobijenih klastera i stepena separacije od ostalih klastera, predstavlja validaciju rezultata;
5. U idealnom slučaju rešenja bi trebalo da ukažu i na neke pravilnosti kada se dobijene varijable, odnosno klasteri uporede sa nekim od demografskih pokazatelja. Ovo međutim ne mora da bude slučaj jer, kako je na par mesta u ovom radu već pomenuto, može se desiti da se pojedini kulturni obrasci ne mogu vezati za samo jedan demografski profil ispitanika.
6. Konačno, dobijeni klasteri su analizirani kao kulturni obrasci, pa je iz aspekta sličnosti kulturnih obrazaca razmatrana mogućnost da se dva ili više klastera u interpretaciji tretiraju kao varijacija jednog kulturnog obrasca.

Podela na strukturne i pozicione legitimacijske mehanizme nije isto što i podela na grupe klastera. Iskazi, odnosno varijable korišćene za analizu u okviru jedne grupe klastera mogu biti i strukturni i pozicioni, odnosno, neke od varijabli koje definišu klaster mogu ukazivati na norme ili vrednosti koje utiču na uređenje neke oblasti društvenig života, dok druge mogu ukazivati na dominantnu ulogu institucije, što važi i za institucije države i tržišta. Nešto je drugačija situacija sa institucijom svojine koja neposredno ima normativni karakter, kao željeni dominantni vid i formu raspolaganja materijalnim i nematerijalnim stvarima. Kako norme pripadaju konkretnim kulturnim obrascima koji mogu pridavati veću ili manju ulogu individuama, državi ili tržištu kao temelju uređenja ekonomskih odnosa i prakse društva, one implicitno ili eksplicitno ukazuju i na taj odnos. Imajući ovo u vidu, analiza koja sledi ima tri koraka: prvi korak je opis i obrazloženje selektovanih iskaza uz objašnjenje kakvu vrstu legitimacije predstavljaju; drugi korak je opis dobijenih klastera za svaku grupu varijabli, na šta se konkretno odnose i kakve su karakteristike dobijenih klastera, odnosno kakvi su rezultati analize; konačno, u trećem koraku je urađena interpretacija rezultata utvrđivanjem veze između dobijenih klastera i kulturnih obrazaca, odnosno kakvi se kulturni obrasci iz dobijenih klastera mogu identifikovati u srpskom društvu.

Postupak izložen ovde počiva na terminološkom i konceptulanom razlikovanju legitimacijskih elemenata. Prvi element čine legitimacijski iskazi kao individualne tvrdnje, u ovom slučaju pitanja u upitnicima. Drugi element jesu legitimacijski mehanizmi, koji predstavljaju skup legitimacijskih iskaza iz upitnika, iskaza čije su međusobne veze i odnosi objašnjeni, i logika koja od njih čini celinu jasno izložena. Treći element jesu legitimacijski obrasci koji se javljaju kao klasteri u okvirima legitimacijskih mehanizama. Legitimacijski obrasci ukazuju na koji način neka društvena grupa koristi društveno raspoložive legitimacijske mehanizme, odnosno kako, koristeći te mehanizme, pozicionira sebe, svoje pripadnike i fenomen u društvenom polju u kome se kreće. Konačno, između legitimacijskih obrazaca i kulturnih obrazaca postoji direktna podudarnost pa se iz jednih, legitimacijskih, mogu čitati drugi, kulturni, obrasci, i obratno.

Šematski prikaz 1: Koraci u analizi EVS i SEESSP baza podataka.

Pošavši od činjenice da se rad bavi ekonomskom kulturom iz ugla institucija svojine i tržišta konkretni odnosi koji nas ovde zanimaju su institucije i njima pripisani kulturni obrasci. Institucije su poslužile kao polazište pri selekciji legitimacijskih iskaza. Zatim su legitimacijski iskazi grupisani u legitimacijske mehanizme, dva za EVS i šest za SEESSP. Konačno, primenom klaster analize dobijeni su legitimacijski obrasci u okviru svakog od legitimacijskih mehanizma. Ovi legitimacijski obrasci su, kao manifestacija kulturnih obrazaca, analizirani kao deo ekonomske kulture i kulturnih obrazaca u Srbiji. Tri koraka u osenčenom polju ukazuju na deo procedure koja je specifična za analizu empirijskih podataka.

Legitimacijski iskazi i varijable prema EVS i SEESSP upitnicima

Upitnik Evropske studije vrednosti¹¹⁵ sadrži pet varijabli o institucionalnom aspektu ekonomske kulture kao pet skala sa po deset podeoka na relaciji suprotstavljenih iskaza.

Iskazi koji se odnose na instituciju države, kao set varijabli za klaster koji se odnosi na pozicione legitimacijske mehanizme kroz poželjnu normu uticaja države na ekonomiju obuhvataju:

A. (v194)

Ljudi treba da preuzmu više odgovornosti da se brinu sami za sebe. (vrednost 1)

Država bi trebalo da preuzme više odgovornosti da svako ima ono što mu je potrebno. (vrednost 10)

D. (v197)

Država bi trebalo da pruži više slobode preduzećima. (vrednost 1)

Država bi trebalo više da kontroliše preduzeća. (vrednost 10)

F. (v199)

Treba jačati privatno vlasništvo nad preduzećima. (vrednost 1)

Državno vlasništvo nad preduzećima trebalo bi povećati. (vrednost 10)

¹¹⁵ Korišćena je ZA4800_v3-0-0.sav baza podataka iz koje je selektovan set za Srbiju i snimljen u poseban fajl, nakon čega je dodato deset novih varijabli popunjenih slučajnim brojevima kako bi rezultat klaster analize mogao da bude testiran na različitim porecima slučajeva.

Pozicioniranje države kao ekonomskog arbitra Navedeni parovi iskaza¹¹⁶ upućuju na kulturne obrasce koji ili ustanovljavaju državu kao dominantnu ekonomsku instituciju, ili prednost daju individualnim i privatnim akterima, implicirajući potrebu za dominantnijom ulogom tržišta.

Svojina u kontekstu kompeticije

Iskazi koji se odnose na instituciju svojine (norma distribucije, prihvatljivih materijalnih razlika), i na instituciju tržišta (kompeticija), uključuje i strukturne i pozicione legitimacijske mehanizme.

E. (v198)

Treba smanjiti razlike u platama kako bi svi imali podjednako. (vrednost 1)

Treba povećati razlike u platama kako bismo povećali zalaganje pojedinaca. (vrednost 10)

C. (v196)

Takmičenje je dobro. Ono podstiče ljude da rade više i da razvijaju nove ideje. (vrednost 1)

Takmičenje je štetno. Ono budi ono najgore u ljudima. (vrednost 10)

Od tri iskaza koja se odnose na državu i institucije tržišta i svojine, jedan set stavova govori o relaciji sa tržištem u oblasti preduzeća kao kolektivnih ekonomskih aktera, drugi set govori o odnosu državnog i privatnog vlasništva, odnosno ulozi i pravima koja vlasnička struktura daje ili ograničava u pogledu upravljanja preduzećima, a treći set o odnosu države i tržišta posredno, kao poželjne pozicije na skali individualizam-kolektivizam (državni).

¹¹⁶ Dve oznake iznad iskaza označavaju kako su pitanja obeležana u upitniku, veliko slovo, i kako su kao varijable, kombinacija slova i brojeva, označene u bazi podataka.

Set stavova koji se odnosi na svojinu je nešto kompleksniji jer na suprotnim stranama ima dve različite stvari: sa jedne strane tu je stav o razlici u prihodima odnosno mera poželjnog materijalnog egalitarizma, dok je sa druge strane stav da zalaganje pojedinca zavisi od nejednakosti u prihodima¹¹⁷. Veza nejednakosti u prihodima sa motivacijom na prvi pogled može ukazivati da se radi o regulaciji tržišta gde veći stepen regulacije treba da dovede do ravnomernije materijalne distribucije, a ono što bi nazvali slobodnim tržištem do bolje motivacije individua. Problem koji se kod ovakvog tumačenja javlja je pretpostavka na kojoj počiva, odnosno da se u netržišnoj ekonomiji ne javljaju velike materijalne razlike, i da jedino kulturni model koji počiva na razlikama uspešno motiviše ljude. Ovakva situacija je iz kulturološke pespektive problematična jer motivaciju svodi na jednu dimenziju, diskvalifikujući kompleksne kulture obrasce kao eksplanatorne faktore. U svakom slučaju, na osnovu formulacije pitanja u upitniku nemoguće je nedvosmisleno utvrditi da li se odgovor odnosi na normu vezanu za razlike u prihodima ili na odnos motivacije i razlika u prihodima. Pri interpretaciji rezultata stoga obe ove dimenzije moraju biti uzete u obzir i razmatrane kao deo odgovora. Klaster analiza u ovom slučaju omogućava da se baci dodatno svetlo na razumevanje odgovora ispitanika jer iskaze na pomenutoj ravni dovodi u vezu sa kompeticijom i pozitivnim ili negativnim individualnim osobinama.

Kada je reč o iskazima A, D, F legitimacija je temeljena na normama koje ispitanici smatraju poželjnim, E, kao što je već pomenuto sa jedne strane nudi normu vezanu za poželjan stepen materijalnih nejednakosti a sa druge insistira na materijalnim nejednakostima kao preduslovu određenog obrasca ponašanja, dok sa druge strane C legitimiše stav prema kompeticiji u odnosu prema individualnim osobinama koje utiču na obrasce ponašanja.

¹¹⁷ Dve su različite stvari ovde u pitanju, egalitarizam kao model društvene distribucije bogatstva sa jedne, i nejednakost kao motivacioni faktor sa druge strane. Ovakvo pozicioniranje stavova zapravo prisiljava ispitanike da nejednakosti u prihodima poistovete sa pozitivnom motivacijom, što je u kognitivnom pogledu vrlo problematično. Ispravnije bi bilo dilemu postaviti kroz iskaze tipa: veće razlike u prihodima utiču povoljno na zalaganje pojedinaca, nasuprot čega bi trebalo da stoji veće razlike u prihodima nemaju značajan uticaj na zalaganje pojedinaca. Ili, sa druge strane: razlike u platama ne bi smele biti prevelike kako bi svi imali podjednako, nasuprot stavu da su bilo kakve razlike u platama prihvatljive.

SEESSP istraživanje izvedeno je korišćenjem dva upitnika, verzije A i B, koji se delimično razlikuju, a kao se rezultat dobijena baza podataka može analizirati kao jedinstven skup, ili kao podskup A ili B. Analiza SEESSP podataka urađena je na poduzorku A pošto je upitnik za ovaj poduzorak (o odnosu na poduzorak B) orijentisan više ka ekonomskim pitanjima i nudi veći broj varijabli iz kojih se mogu čitati legitimacijski mehanizmi. Sva obrađena pitanja iz ovog upitnika sastoje se od iskaza, Likertovih skala, na koje su ispitanici davali odgovore na skali od 1 do 5, gde vrednost 1 odgovara stavu *potpuno se slažem*, vrednost 5 stavu *u potpunosti se ne slažem*, a vrednost 3 *neodlučnom* stavu ispitanika.

Norma prihoda i materijalnih razlika kao strukturna odrednica kulturnog modela

Strukturni mehanizmi legitimacije, koji ukazuju na socio-kulturne norme sadržani su u sledećim varijablama.

V069 Razlike u prihodima u Srbiji su prevelike.

A010 U našoj zemlji ne bi trebalo ograničavati visinu prihoda građana.

A014 Najpravedniji način raspodele bogatstva i prihoda bio bi da svi dobijaju jednako.

Strukturni mehanizmi legitimacije, koji ukazuju na šire socio-kulturno utemeljenje, odnosno kontekst, sadržani su u sledećim varijablama.

V068 Velike razlike u prihodima su neophodne za napredak Srbije

A009 Osnovne ljudske potrebe su jednake, prema tome, pošteno bi bilo i da su prihodi jednaki.

A012 Izjednačavanje zarada je u suštini nepravedno, jer ljudske sposobnosti nisu jednake.

Varijable¹¹⁸ korišćene za analizu kulturnih obrazaca vezanih za prihode i materijalne razlike podeljene su u dve grupe tako da se jedna grupa odnosi na legitimaciju stava u odnosu na normu, a druga grupa u odnosu na širi kontekst, poput napretka zemlje, i na percipirane individualne atribute. U izvesnom smislu može se govoriti o normativnom utemeljenju izraženom i u drugoj grupi, pošto dve varijable govore o shvatanju ispitanika o standardnim individualnim potrebama i sposobnostima u kontekstu grupe. Kako je međutim reč o legitimacijskim iskazima koji su vezani za konkretan socijalni kontekst i objašnjavaju zašto se ispitanici opredeljuju za konkretne odgovore, ova grupa indikatora je analizirana posebno, nasuprot čisto normativnoj. U prilog ovoj odluci je i činjenica da indikatori podeljeni na dve grupe daju jasne i kvalitetne klasterne uz maksimalan značaj svih varijabli kod formiranih klastera.

Država nasuprot tržišta

Poželjna norma materijalnih nejednakosti i uloga države kao mehanizma regulacije i održanja normativnog aspekta distribucije materijalnih dobara.

V008 Vlada treba da preduzme mere za smanjivanje razlika u prihodima.

V070 Vlada je odgovorna za to da se smanje razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima.

V071 Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele.

Odnos prema državi kao mehanizmu uređenja ekonomskih odnosa u društvu.

V007 Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.

V074 Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se zaštitili privatni preduzetnici, kapitalne investicije i sprečili štrajkovi.

¹¹⁸ Oznaka ispred svakog od iskaza je naziv varijable u bazi podataka.

Nasuprot onome na šta nam analiza normativnih aspekata distribucije materijalne svojine ukazuje, ovaj set iskaza se direktno odnosi na poželjnu ulogu vlade, odnosno države u održavanju društveno prihvatljivog normativnog standarda. Iskaz u vezi sa poslom, iako se tiče tržišta rada, svrstan je u ovu grupu jer je zaposlenje u Srbiji, kao i u socijalističkoj Jugoslaviji, prvenstveno viđeno kao sredstvo regulisanja materijalnih nejednakosti. Na to ukazuje i klaster analiza koja jasno izdvaja pomenute tri varijable kao relevantne za pomenutu grupu klastera. Dva iskaza iz kojih se može zaključiti poželjna pozicija države u ekonomskom životu pretpostavljaju i alternativni mehanizam organizovanja ekonomskog života društva, implicitno ukazujući na tržište. Problem se, na prvi pogled javlja sa pominjanjem štrajka, što ne predstavlja tržišni mehanizam. Međutim, iskaz u pitanju sugerše da bi država intervencijom trebalo da omogući funkcionisanje ekonomskih mehanizama, uključujući i tržište.

Socijalni pluralizam kao moguća osnova tržišne ekonomije

Iskazi koji se odnose na odnos ispitanika prema socijalnoj i kulturnoj segmentaciji i odnos prema partikularnim nasuprot nacionalnim kolektivnim interesima.

V033 Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva.

A004 Neki intelektualci svojim mudrovanjima samo unose zbrku i zabunu u narod.

A005 Boreći se za posebne interese, društvene grupe štete interesima čitavog naroda.

Ova grupa iskaza sa jedne strane postavlja društvo, odnosno narod, kao identitetsku odrednicu ispitanika koje strukturnim legitimacijskim mehanizmima dovodi u vezu sa individualnim i kolektivnim formama pluralizma sa druge strane. Iz ovih se iskaza može razumeti kakav ideal društva, odnosno nacije kojoj pripadaju, ispitanici zastupaju: kao interesno, kulturno i socijalno homogenu grupu sa jedne, ili kao heterogenu i kompleksnu grupu sa druge strane.

Svojina, privatna nasuprot državne

Iskazi o ulozi privatne svojine.

A003 Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.

V047 Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada.

V048 Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane.

Kroz navedeni set iskaza privatno vlasništvo se postavlja u tri distinktivne ekonomske relacije: sa preduzećima kao ekonomskim akterima; kao osnove pružanja javnih usluga; i konačno, kao preduslov društvenom napretku. Kao set legitimacijskih iskaza koji eksplicitno propituju percipiranu i poželjnu ulogu privatne svojine, oni takođe propituju i poželjnu ulogu države u ekonomiji. Preko vrste vlasništva kao poželjne dominantne norme, takođe se mogu iščitati pozicioni legitimacijski mehanizmi, prvenstveno vezani za državu, a tek posredno za tržište. Iako se tržište ni u jednom od tri iskaza ne pominje, kontekst nam govori da se kroz pomenute iskaze može zaključivati o pozicionom sukobu države i tržišta kao arbitara ekonomskog života društva.

* * *

Detaljna analiza prirode podataka, kada na stranu stavimo raznolikost iskaza iz kojih se legitimacija može čitati, ukazuje ipak na manji broj grupa u kojima se legitimacijski mehanizmi javljaju. Ove grupe ukazuju na oblasti društvenog života i odgovarajućeg dela kulture u kojima se na istom prostoru javljaju različiti i čak sukobljeni legitimacijski mehanizmi. Izrazi *oblast* i *polje* ovde se koriste kao sinonimi, a obuhvataju, za razliku od

Burdijeovog termina *polje* ili Kokovićevog određenja¹¹⁹, vrlo specifičan i ograničen fenomen. Polja, odnosno oblasti o kojima je ovde reč, definisane su i obuhvaćene instrumentima za prikupljanje podataka, pa su kao takva konstruisane u postupku konstruisanja i samog upitnika. Eventualna polja koja nas u ovom radu zanimaju predstavljaju samo opštu oznaku za upitnikom obuhvaćenu oblast društvenog života u kojoj se kulturni obrasci javljaju, te osim toga nemaju konkretniju metodološku ili teorijsku ulogu.

Za EVS istraživanje je karakteristično da su se na osnovu pet varijabli izdvojile dve oblasti, kroz legitimacijske mehanizme u kojima se formiraju i artikulišu legitimacijski obrasci, odakle se stiče uvid u kulturne obrasce. Jedna oblast obuhvata državu, preduzeća, svojinu i upravljačke nadležnosti kao složen institucionalni okvir sa jedne i poziciju individue u tom okviru i prema državi posebno, sa druge strane. Druga oblast kroz legitimacijske mehanizme povezuje materijalne razlike i kompeticiju sa individualnim ponašanjem, relevantnim u ekonomskim odnosima.

Kod SEESSP istraživanja situacija je nešto složenija, delom zbog većeg broja analiziranih iskaza, a delom zbog vrsta iskaza. Kao rezultat izdvojile su se četiri oblasti legitimacijskih mehanizama, a dve obuhvataju po dve podgrupe. Prva oblast tiče se materijalnih razlika i sadrži legitimacijske mehanizme koji se odnose na norme vezane za distribuciju materijalnih dobara sa jedne, i kontekstualno utemeljenje i opravdanje stavova prema nejednakostima sa druge strane. Druga oblast se tiče odnosa države i tržišta kao mehanizama regulacije ekonomskih aktivnosti i sadrži legitimacijske mehanizme koji implicitno ukazuju na normativne standarde individualnih materijalnih razlika u društvu i ulogu države kao institucionalnog mehanizma regulacije materijalnih razlika (i implicitno tržištu kao alternativu) i, sa druge strane, na poželjnu ulogu države u ekonomsko institucionalnom okviru društva. Treća oblast obuhvata stepen pluralizma u društvu i, posredno, kulturni obrazac koji bi se mogao opisati kao sposobnost ili nesposobnost da

¹¹⁹ Kod Burdijea polje se manifestuje kao formalna racionalizacija društvene oblasti u kojoj su svi akteri upućeni ne samo na razumna sredstva već i na krajnje ciljeve ekonomske akcije (Bourdieu, 2012:8), a kod Kokovića polje je definisano kulturnim obrascem kao ustaljenim i uopštenim ali neinstitucionalizovanim načinom ponašanja karakterističnim za neko društvo (Koković 2005: 118).

unutar sebe kreira alternative. Konačno, četvrta oblast ukazuje na društveno prihvatljive vidove svojine i legitimacije konkretnog obrasca.

Pregled grupa i legitimacijskih mehanizama u okviru svake od grupa korak je ka analizi dobijenih podataka. Klasteri koji se u okviru legitimacijskih mehanizama javljaju, i njihov međusobni odnos unutar oblasti društvenog života, indikatori su kulturnih obrazaca. Tek na osnovu identifikovanih i interpretiranih legitimacijskih mehanizama i obrazaca može se ići u dalju analizu i interpretaciju kulturnih obrazaca, što je poslednji korak, kako bi se legitimacijski mehanizmi kao manifestacije kulturnih obrazaca koji pripadaju posebnim oblastima ekonomskog života doveli u međusobni odnos u cilju utvrđivanja karaktera ekonomske kulture u Srbiji. S obzirom da je korišćeni empirijski materijal prikupljen u dva različita vremenska perioda, i mada sličnom ne i jednakom metodologijom, direktno poređenje legitimacijskih mehanizama i obrazaca između EVS i SEESSP je nemoguće. Ono što je moguće i što je deo analize je poređenje identifikovanih kulturnih obrazaca na osnovu i jednog i drugog seta podataka kako bi utvrdili stepen sličnosti dva seta podataka, odnosno podudarne kulturne obrasce.

S obzirom na složenost legitimacijskih obrazaca, analiza se sastoji od dva dela. U prvom delu su predstavljene tabele i izneti rezultati. Ovi rezultati obuhvataju broj klastera koji se pojavio u svakom legitimacijskom mehanizmu, njihovu relativnu veličinu, odnosno proporciju ispitanika koje karakteriše pojedinačni legitimacijski obrazac i, konačno, karakteristike dobijenih klastera-legitimacijskih obrazaca. Drugi deo analize obuhvata interpretaciju podataka iz prvog dela, povezivanje legitimacijskih obrazaca sa kulturnim obrascima, na osnovu čega sledi kontekstualizacija i ukazivanje na (moguća) objašnjenja rezultata.

4.4.1. Analiza podataka – predstavljanje rezultata i opis legitimacijskih obrazaca

Analiza dobijenih klastera oslanja se na tri vrste podataka: kvalitet dobijenog rešenja (ponuđenih klastera), odnosno, mere kohezije i separacije, i uloge varijabli u identifikovanju klastera, kao potvrde valjanosti rezultata; relativne veličine dobijenih klastera; i konačno strukture odnosno obeležja klastera. Za samu pak analizu i interpretaciju od primarne važnosti su veličina klastera i njihova struktura, pa su tabele i grafikoni koji sadrže pomenute podatke deo integralnog teksta, podrazumevajući zadovoljavajući kvalitet rešenja i uloge varijabli. Jedan od izazova koje klaster analiza nameće je označiti ili imenovati dobijene klastere na odgovarajući i smislen način. Osim u slučajevima gde sami klasteri sugerišu naziv, klasteri će ovde biti navođeni pod brojem pod kojim ih je softver za obradu podataka predstavio. Takođe, treba imati u vidu i da je maksimalan broj klastera koje je moguće prikazati u grafikonu ograničen na pet, tako da u slučajevima sa više od pet klastera najmanji nisu prikazani. Interpretacija podataka prvenstveno se oslanja na vizuelnu prezentaciju i grafikone, pre nego na preciznije numeričke vrednosti. Ovakav izbor je rezultat analitičkog fokusa na opredeljenje ispitanika za jedan ili drugi stav (u slučaju EVS) ili za, ili protiv stava (u slučaju SEESSP), i neutralna vrednost.

EVS Pozicioniranje države kao ekonomskog aktera

procenti	frekvencije	klaster
24.9	351	1
23	324	4
17.7	250	6
14.2	200	3
10.8	152	2
9.4	133	5

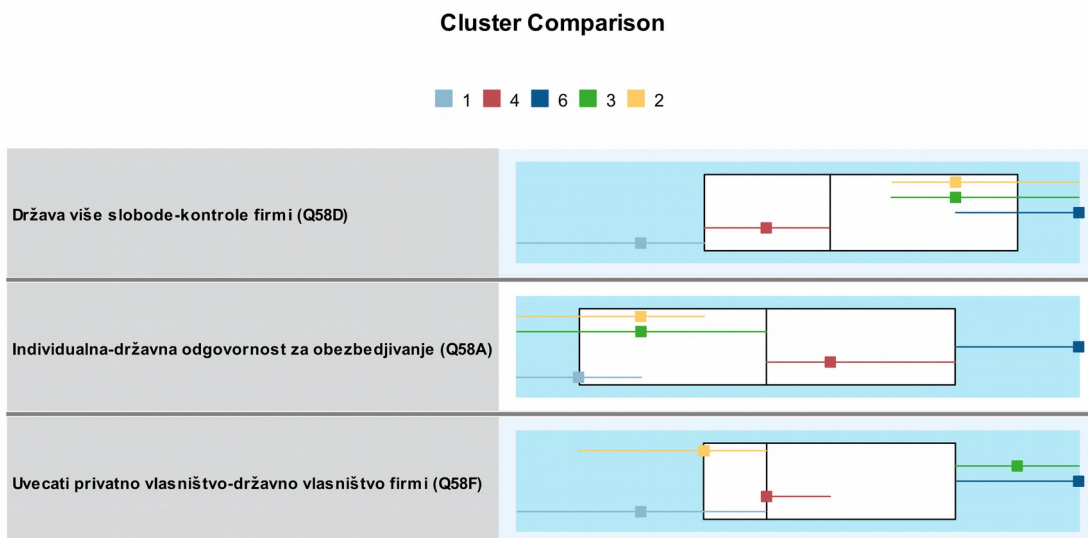
Tabela 1: država kao institucionalna okosnica ekonomije

Rešenje sa šest klastera ukazuje da se kod približno četvrtine ispitanika, klaster 1, javlja legitimacijski obrazac koji nedvosmisleno državu pozicionira izvan sfere direktnog uticaja na ekonomiju a institucionalne mehanizme ekonomskog života temelji na individualizmu,

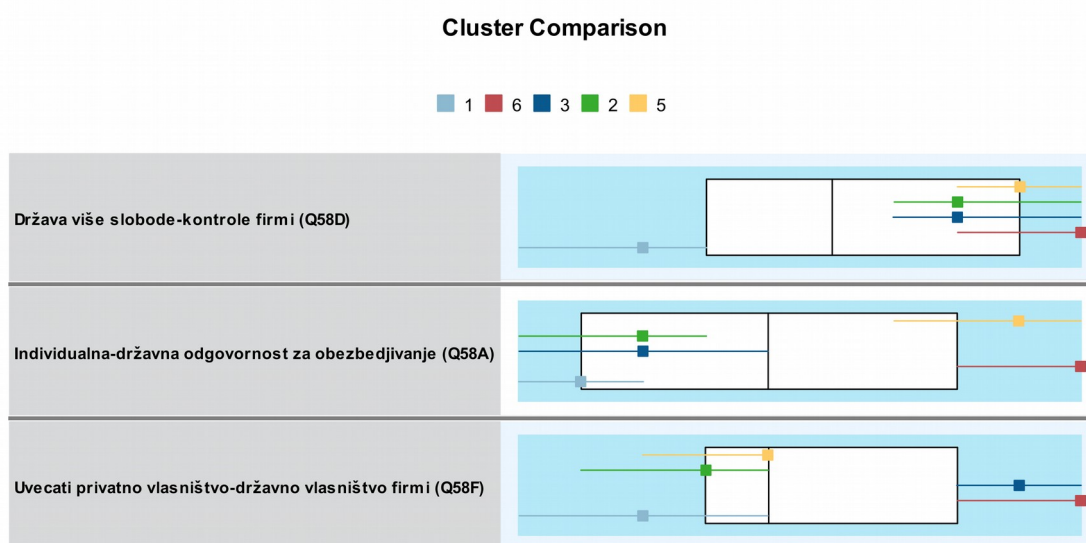
firmama kao nezavisnim ekonomskim akterima i dominantnoj ulozi privatne svojine. Druga, klaster 4, gotovo jednaka po veličini grupa je po ovim pitanjima gotovo u potpunosti neopredeljena. Konačno, kod treće po veličini grupe, klaster 6, ističe se legitimacijski obrazac koji državu vidi kao apsolutni autoritet u ekonomskoj sferi života ali i potpunu dislokaciju ekonomskih obaveza od individua na državu. Ove tri grupe obuhvataju dve trećine rezultata i počivaju na tri vrlo različita legitimacijska obrasca.

Najsličniji klasteru 6 je legitimacijski obrazac izražen u klasteru 5 koji, pored nešto manje ekstremnih stavova po pitanju državne kontrole i ekonomskih obaveza države prema pojedincima, karakteriše uglavnom neodlučan odnos prema vlasničkoj strukturi firmi kao osnovnih ekonomskih aktera.

Konačno, klasteri 3 i 2 ukazuju na legitimacijske obrasce koji se u normativnim aspektima u pogledu državne kontrole firmi i naglaska na individualne ekonomske odgovornosti i obaveze, gotovo u potpunosti podudaraju. Razlika između dva legitimacijska obrasca je u odnosu prema svojini. Klaster 3 ukazuje na obrazac koji se oslanja na državno vlasništvo firmi, dok klaster 2 uključuje pretežno privatno vlasništvo privrednih subjekata. Pitanje svojine na prvi pogled može da ukazuje na značajne razlike kulturnih obrazaca koji se očitavaju u pomenuta dva legitimacijska obrasca. Međutim, ovaj legitimacijski mehanizam definiše kontekst u kome je pitanje svojine određeno kao pitanje jednog od načina kontrole ili upravljanja ekonomijom, odnosno, postavlja svojinu samo kao jedan od načina da se poželjno viđenje ekonomskog organizovanja primeni. U nekim okolnostima samo pitanje svojine, odnosno titulara može biti irelevantno, dok je mnogo važnije šta titular može sa svojinom učiniti. Mogu se, makar kao misaoni eksperiment, zamisliti dva modela: jedan u kome je privatna svojina na takav način uređena da je pravno i faktički podređena državi kao centralnom ekonomskom autoritetu, i drugi, utemeljen na državnoj ili društvenoj svojini koja funkcioniše u takvom pravnom okviru koji omogućava i podstiče kompeticiju i difuzno odlučivanje. Značenje i širu kontekstualnu ulogu koju ispitanici pripisuju svojini treba u ovom slučaju pretpostaviti najčešćim tumačenjima koja privatnu svojinu dovode u vezu sa tržištem i kompeticijom, a o tome će biti reči kasnije u delu o kulturnim obrascima.

Grafikon 1a: Država kao ekonomski akter, pet najvećih klastera.

Grafikon 1b: Država kao ekonomski akter, pet klastera bez neutralnog.

Ako na stranu stavimo značajnu grupu ispitanika okupljenih u klasteru 4 kod kojih legitimacijski mehanizam u sve tri dimenzije ukazuje na legitimacijski obrazac neopredeljenosti, tačnije, na kognitivne nejasnoće, rezultate možemo generalizovati u tri grupe. Prvu i jasno izdvojenu grupu karakteriše legitimacijski obrazac (klaster 1) koji

možemo nazvati ekonomski individualizam i liberalizam¹²⁰ ili tržišni individualizam, drugu grupu karakteriše državni antiindividualizam prisutan u klasterima 5 i 6 i konačno, poslednju grupu možemo okarakterisati kao državni individualizam izražen u klasterima 2 i 3.

EVS Svojina u kontekstu kompeticije

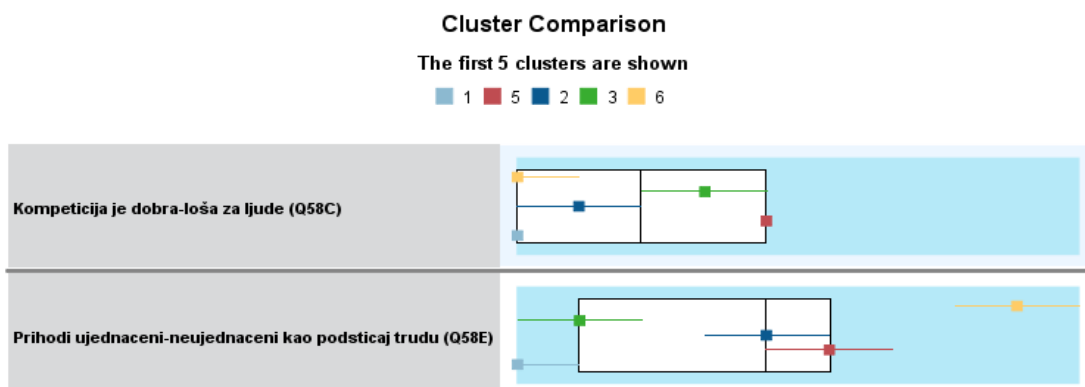
procenti	frekvencije	klaster
21.6	312	1
19.6	283	5
19.5	281	2
16.6	239	3
13.2	190	6
9.5	137	4

Tabela 2: Kompeticija i materijalne nejednakosti.

Prvo što pada u oči je da najzastupljeniji legitimacijski obrazac, klaster 1, karakteriše stav prema kompeticiji kao izuzetno pozitivnoj praksi uz istovremeno insistiranje na materijalnoj jednakosti. Ovakav legitimacijski obrazac ukazuje da ispitanici ne dovode rezultate kompeticije u vezu sa materijalnim statusom, odnosno prihodima, što može biti značajan indikator anti-tržišnog obrasca. Sa druge strane obrazac, klaster 6, koji takođe karakterišu gotovo maksimalne vrednosti, dovodi u pozitivnu vezu kompeticiju, materijalne nejednakosti i motivaciju. Ovaj legitimacijski obrazac jedini je koji nedvosmisleno pozitivno ocenjuje materijalne nejednakosti. Kada je reč o izuzecima, klaster 2 je jedini kod koga se kompeticija negativno ocenjuje. Pored klastera 5 koji ukazuje na neodlučnost i javlja se kod petine ispitanika, zanimljivi su klasteri 3 i 4 kao legitimacijski obrasci kod kojih je teško utvrditi da li ispitanici dovode u vezu kompeticiju i materijalne nejednakosti. Kod pomenuta dva klastera za jedan od iskaza – kompeticija za klaster 3 i nejednakosti za klaster 4 – ispitanici su davali neutralne odgovore, što po svoj

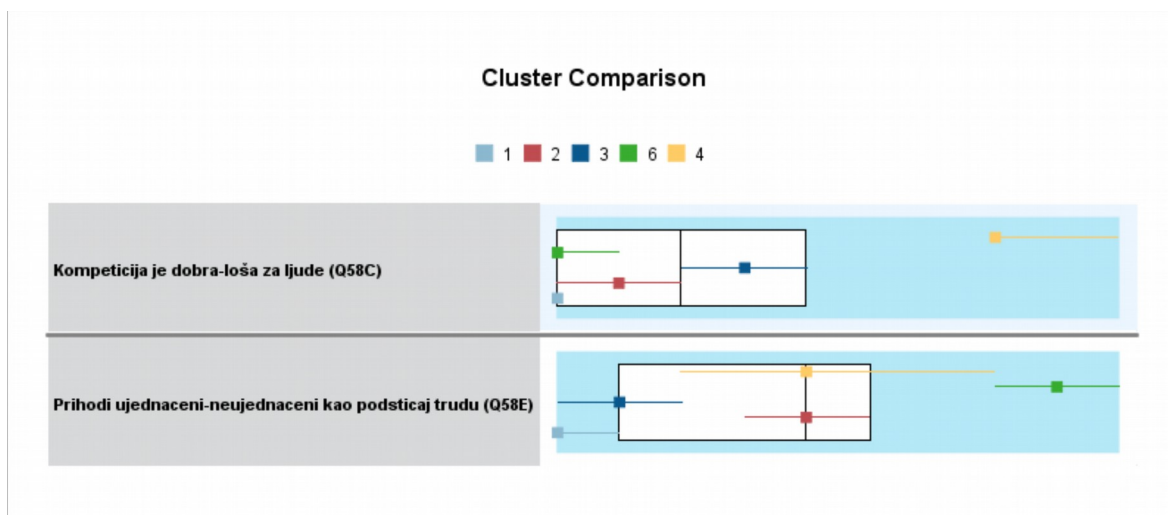
¹²⁰ Nazivi klastera su sažeti i približni opisi, odnosno skraćenica čije značenje treba tumačiti jedino iz strukture legitimacijskih obrazaca. U ovom konkretnom slučaju individualizam se odnosi na individualnu ekonomsku odgovornost a liberalizam na nezavisnost ekonomskih aktera od države, dakle ne u vezi sa ekonomskim konceptom neoliberalizma ili pojmom liberalizam u engleskom jeziku gde je to sinonim za političku levicu.

prilici svedoči o nemogućnosti da se u kognitivnom smislu utvrde uzroci i posledice kompeticije i nejednakosti.

Grafikon 2a: Svojina u kontekstu kompeticije, pet najvećih klastera.

Rezultati ukazuju na postojanje dva specifična legitimacijska obrasca. Obrazac izražen u klasteru 1 može se okarakterisati kao kompetitivni materijalni egalitarizam, i izražava ga nešto preko petine ispitanika. Obrazac u klasteru 6, sa druge strane, koji je zabeležen kod manje od 15% ispitanika, može se okarakterisati kao materijalnim nejednakostima uslovljena kompetitivnost. U kontekstu tržišta kao institucionalnog konstrukta, gde se dobra kompetitivna pozicija manifestuje boljim prihodima i materijalnim položajem, od svih identifikovanih klastera jedino se klaster 6 može oceniti kao tipično tržišno povoljan legitimacijski obrazac. Iako je od preostala tri klastera samo klaster 2, kao jasno naglašeno anti kompetitivni i anti tržišni, svi ipak pripadaju netržišnom obrascu. Ostaje otvoreno pitanje da li su obrasci u klasterima 3 i 4 bliži pro tržišnim ili netržišnim obrascima, odnosno da li podatak da više od polovine ispitanika smatra da je kompeticija dobra, možemo na jednostavan način protumačiti.

Grafikon 2b: Svojina u kontekstu kompeticije, pet klastera bez neutralnog.

Nešto drugačiji uvid u legitimacijske obrasce, s obzirom na raspoložive iskaze i strukturu legitimacijskih mehanizama, nudi SEESSP istraživanje. Podaci iz SEESSP, sa svojih šest legitimacijskih mehanizama, omogućavaju da se proveriti da li i u kojoj meri rezultati upućuju na iste ili slične zaključke kao i rezultati EVS, ali i da pruže uvid u neke aspekte koji su EVS istraživanju ostali izvan dosega. Stoga se ova dva istraživanja mogu posmatrati i kao komplementarna.

SEESSP Prihodi i razlike – normativna legitimacija

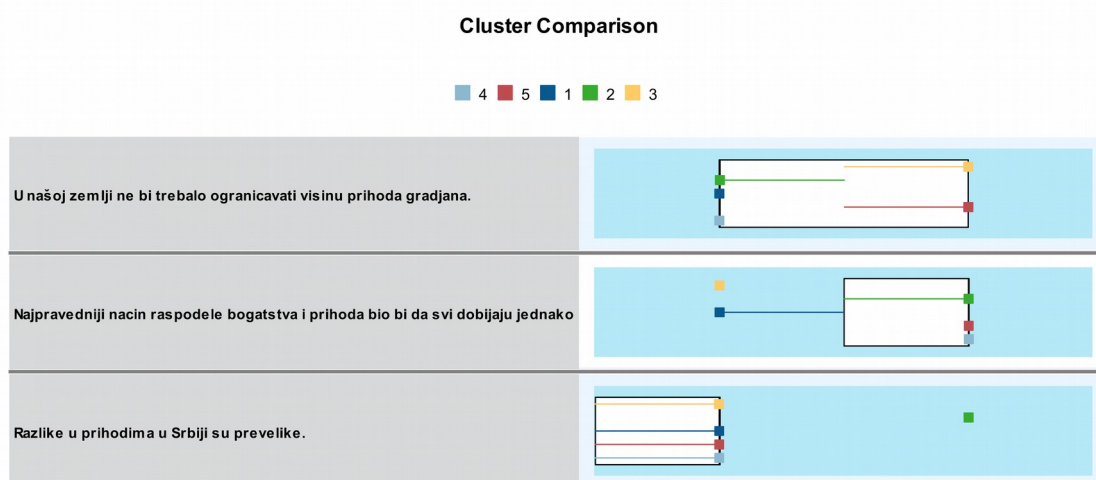
procenti	frekvencije	klaster
32.7	447	4
32.1	439	5
13.4	184	1
12.1	166	2
9.7	133	3

Tabela 3: Prihodi i materijalne razlike – normativna legitimacija.

Klaster 4 može se okarakterisati kao obrazac ograničenih nejednakosti, s obzirom da raspon razlika u prihodima u Srbiji smatra prevelikim ali i odbija materijalni egalitarizam. Gotovo jednako raširen legitimacijski obrazac, klaster 5, može se nazvati minimalističkim obrascem nejednakosti s obzirom da uključuje stav da visinu prihoda treba ograničiti, ali prihode ne treba apsolutno izjednačiti. Ova dva klastera obuhvataju dve trećine ispitanika.

Treći po veličini klaster, označen brojem 1, predstavlja maksimalistički egalitarni obrazac, jer ne postavlja ograničenje visine prihoda, već samo njihove ujednačenosti. Legitimacijski obrazac koji se može označiti kao apsolutni antiegalitarizam uočava se kod 12% ispitanika, a minimalistički egalitarizam, koji za razliku od klastera 5 (sa kojim je najbliži) najpravednijim načinom raspodele smatra jednakost, kod nešto manje od 10% ispitanika.

Iz navedenih rezultata proističe da se prihvatljiva norma materijalnih nejednakosti može opisati kao ograničeni antiegalitarizam koji je prisutan kroz dva legitimacijska obrasca (4 i 5) kod dve trećine ispitanika. Na suprotnim stranama ovakvog obrasca nalaze se manje prisutan obrazac apsolutnog antiegalitarizma sa jedne, i gotovo duplo prisutniji egalitarizam u dve varijante, klasteri 1 i 3, sa druge strane.

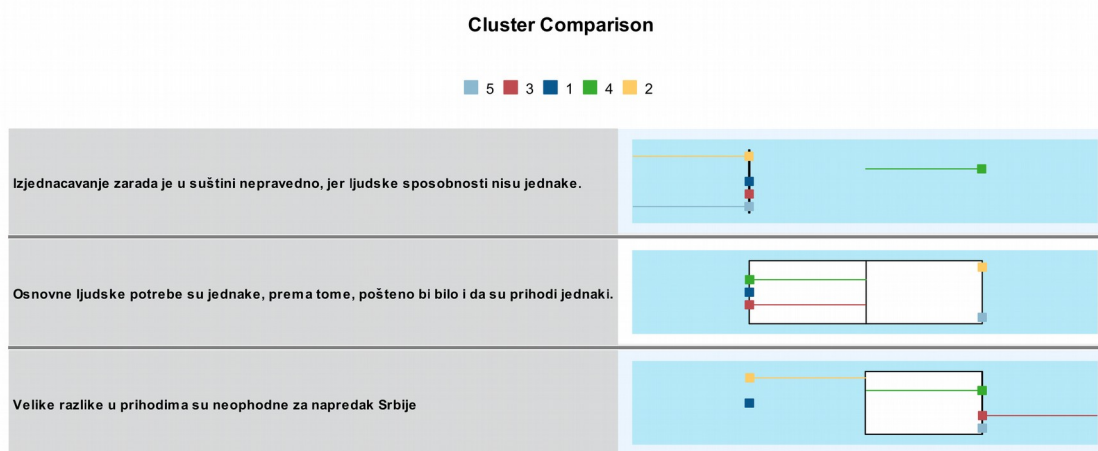
Grafikon 3: Prihodi i materijalne razlike - normativna legitimacija

SEESSP Prihodi i razlike - kontekstualizacija

procenti	frekvencije	klaster
29.8	405	5
21.8	297	3
16.9	230	1
15.9	216	4
15.7	213	2

Tabela 4: Prihodi i materijalne razlike – kontekstualna legitimacija.

Nasuprot prethodnog legitimacijskog mehanizma koji se bavi normativnom strukturom, ovaj mehanizam upućuje na kontekst u kome su društvene nejednakosti i svojinski odnosi utemeljeni. Posle legitimacijskog obrasca, klaster 5, koji karakteriše gotovo trećinu ispitanika i nejednakost opravdava isključivo nejednakostima individualnih sposobnosti, pada u oči da klasteri 3 i 1 ukazuju na nekonzistentan obrazac koji u zavisnosti od kriterijuma, individualne sposobnosti ili potrebe, opravdava materijalne nejednakosti ili jednakosti. Kako se radi o gotovo dve petina ispitanika, može se dovesti u sumnju tumačenje da je ovo rezultat greške pri odgovoru. U svakom slučaju ovakav rezultat isključuje mogućnost utemeljene interpretacije, jer je nemoguće ustanoviti šta je uzrok pomenute protivrečnosti. Sa druge strane dva najmanja klastera, gotovo jednake veličine, pozicionirana su na suprotnim polovima, jer klaster 4 predstavlja obrazac konzistentne legitimacije jednakosti prema jednakim potrebama (sa implikacijom da se društvo percipira kao sastavljeno od jednakih individua), dok klaster 2 nudi obrazac legitimacije nejednakosti nejednakim ljudskim sposobnostima i pozitivnim uticajem na razvoj zemlje.

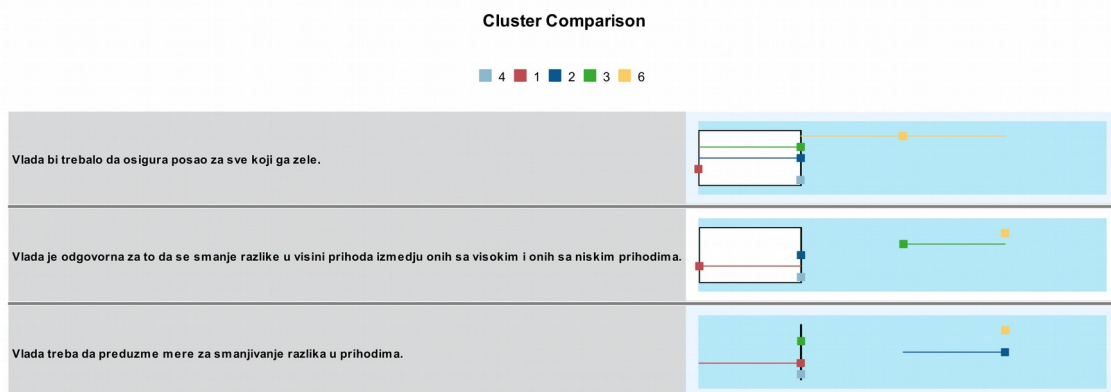
Grafikon 4: Prihodi i materijalne razlike – kontekstualna legitimacija.

SEESSP Država nasuprot tržišta i monopol nad ekonomijom

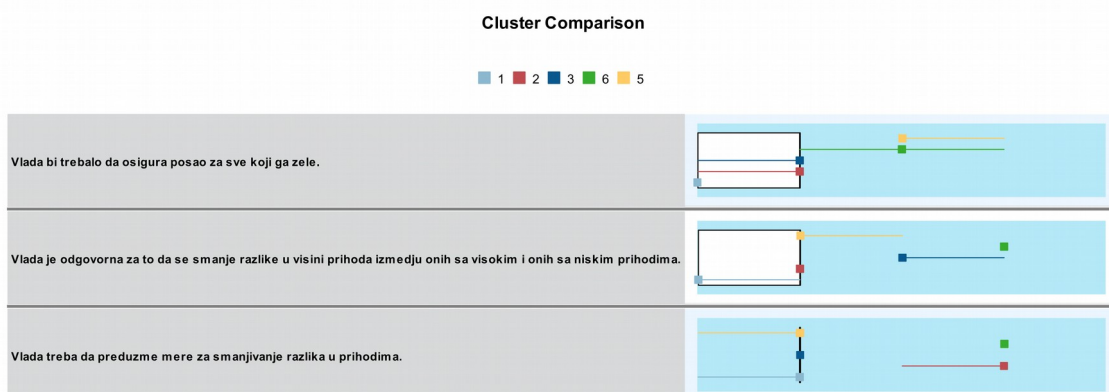
procenti	frekvencije	klaster
34.5	486	4
31.8	448	1
12.9	182	2
9.2	129	3
6.1	86	6
5.5	77	5

Tabela 5: Pozicioniranje države i institucionalni autoritet u ekonomiji.

Dva najveća klastera, 4 i 1, izražavaju uveliko identične legitimacijske obrasce a jedina razlika je u intenzitetu slaganja sa stavom. U oba slučaja se, dakle, radi o obrascu koji vladu, odnosno državu, pozicionira kao osnovni institucionalni mehanizam uređenja ekonomskih odnosa i uspostavljanja i održavanja normi vezanih za materijalni status i razlike građana sa jedne i tržište rada sa druge strane. Takav obrazac karakterističan je za dve trećine ispitanika. Od preostala četiri klastera jedino klaster 6 sa šest procenata ispitanika nudi značajno drugačiji legitimacijski obrazac koji karakteriše nemešanje države u obuhvaćen segment ekonomskih odnosa u društvu.

Grafikon 5a: Pozicioniranje države kao ekonomskog aktera. Pet najvećih klastera.

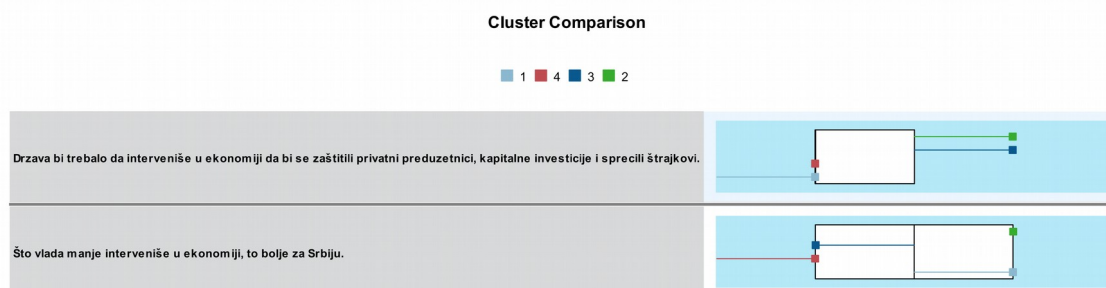
Grafikon 5b: Pozicioniranje države kao ekonomskog aktera. Najveći klaster izuzet.

SEESSP Pozicioniranje države kao ekonomskog aktera – legitimacija pozicije¹²¹.

procenti	frekvencije	klaster
36.4	484	1
24.4	324	4
24.1	320	3
15.1	200	2

Tabela 6: Pozicioniranje države – legitimacija pozicije.

Intervencija države u ekonomiju je za više od trećine ispitanika u Srbiji potpuno opravdana i kao mehanizam zaštite privatnih ekonomskih aktera ali i prema poziciji kao primarni ekonomski arbitar, kako sugerije legitimacijski obrazac klastera 1. Kod gotovo četvrtine ispitanika, klaster 4, uočava se obrazac legitimacije državnog intervencionizma samo u slučaju potrebe zaštite uslova poslovanja. Ista proporcija ispitanika održava legitimacijske obrasce apsolutnog nemešanja države u ekonomiju i ekonomske odnose. Konačno, najmanji klaster, koji se može okarakterisati kao radnički protekcionizam, predstavlja legitimacijski mehanizam državnog ekonomskog intervencionizma, osim kada je cilj zaštita privatnih poslova ili sprečavanje štrajkova.

Grafikon 6: Pozicioniranje države kao ekonomskog aktera – legitimacija pozicije.

9.8	129	3
9.2	121	1
6.3	83	2

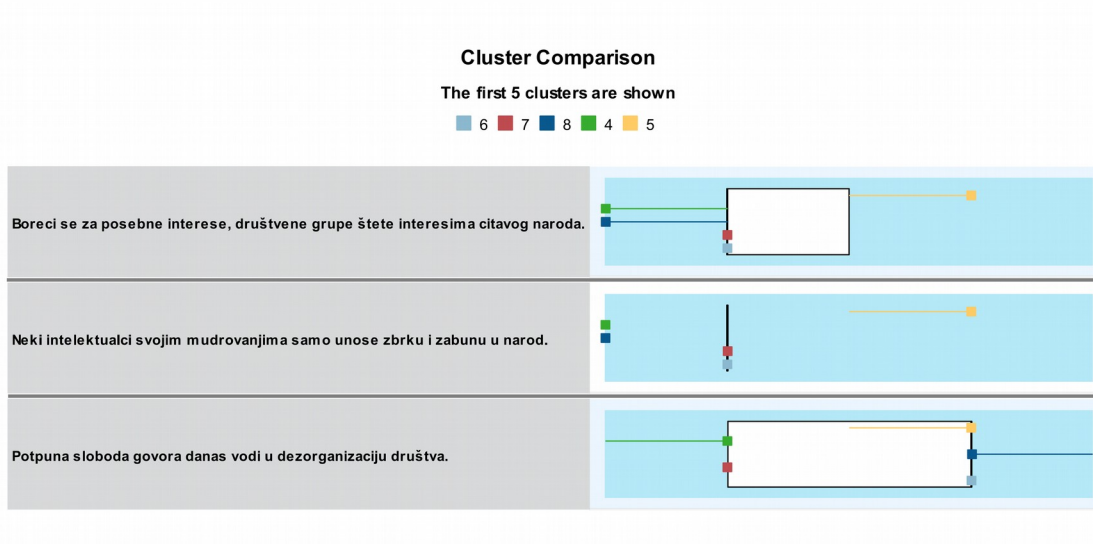
Tabela 7: Pluralizam.

Dominantan legitimacijski obrazac, klaster 6, prisutan kod nešto više od četvrtine ispitanika, ukazuje da je kolektivni pluralizam doživljen kao društveno štetan, ali se

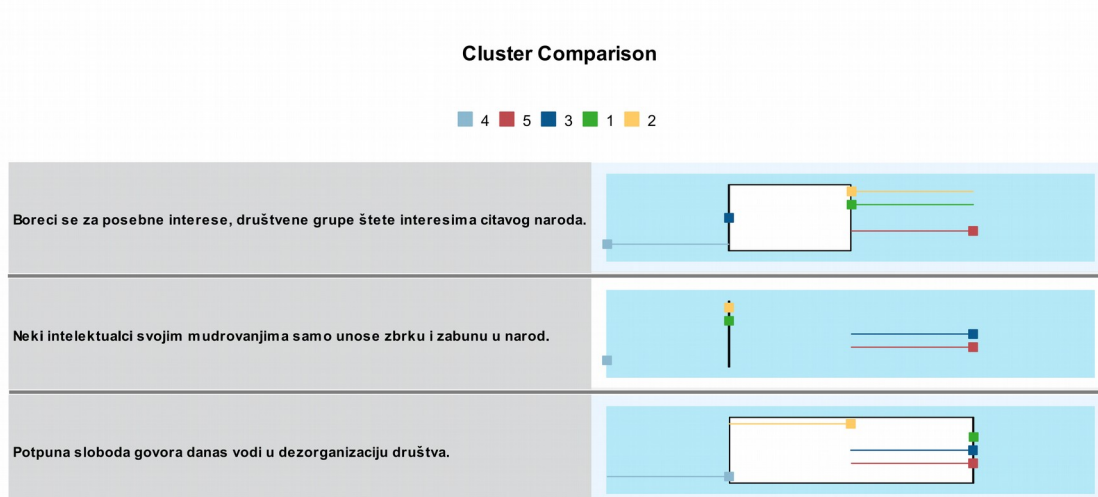
¹²¹ Posebni termini su ovde korišćeni kako bi se kao i u slučaju društvenih nejednakosti i raspodele bogatstva razlikovale specifičnosti u okviru legitimacijskih mehanizama; u slučaju pozicioniranja države kao ekonomskog aktera radi se o jednoj vrsti norme ili poželjnog standarda, a u slučaju legitimacije pozicije otkriva se gde je ta norma utemeljena.

individualna sloboda izražavanja mišljenja ne doživljava kao pretnja društvu. Klaster 8 obuhvata dve petine ispitanika i ukazuje na isti legitimacijski obrazac, samo nešto drugačijeg intenziteta. Drugi po veličini, klaster 7, kao i klaster 4 (razlika između njih je takođe stepen intenziteta), kojima je obuhvaćena gotovo četvrtina ispitanika, nude nešto ekstremniji legitimacijski obrazac tvrdnjom da i posebne interesne grupe, i intelektualci, ali i individue slobodom delovanja i govora imaju negativan efekat na srpsko društvo. Nasuprot ove dve široke grupe antipluralističkih obrazaca je 10% ispitanika, klaster 5, koji zastupaju potpuno pluralistički legitimacijski obrazac. Kod najmanje grupe, klaster 2, se ne može pouzdano utvrditi neki jasan legitimacijski obrazac, a situacija je slična i sa klasterom 1 (gde je eventualno moguće utvrditi samo odbojnost prema intelektualizmu, kako god da ispitanici doživljavaju i koje attribute pripisuju intelektualcima kao grupi). Gotovo 10%, klaster 3, ukazuje na legitimacijski obrazac koji pluralizam u formi javnog izražavanja opravdava, ali ne i akciju koja bi od artikulacije stava kao interesa vodila ka njegovom ostvarenju.

Generalni zaključak je da se u dobijenim legitimacijskim obrascima ispoljava značajan anti-pluralistički karakter srpskog društva, a manifestovani obrasci posebno ukazuju na dve vrste razlika: individualni i kolektivni pluralizam kao prvo, i slobodu govora i izražavanja naspram artikulacije partikularnih interesa i njihovog ostvarivanja. Individualni pluralizam je opravdan i poželjan, dok je kolektivni doživljen kao destruktivan. Ovo je naročito važno u vezi sa individualnom i kolektivnom identifikacijom, o čemu će kasnije biti više reči. Sa druge strane, a u saglasnosti sa pomenutim je i otvorenost za slobodu govora, ali ne i za slobodu interesa.

Grafikon 7a: Pluralizam. Pet najvećih klastera.

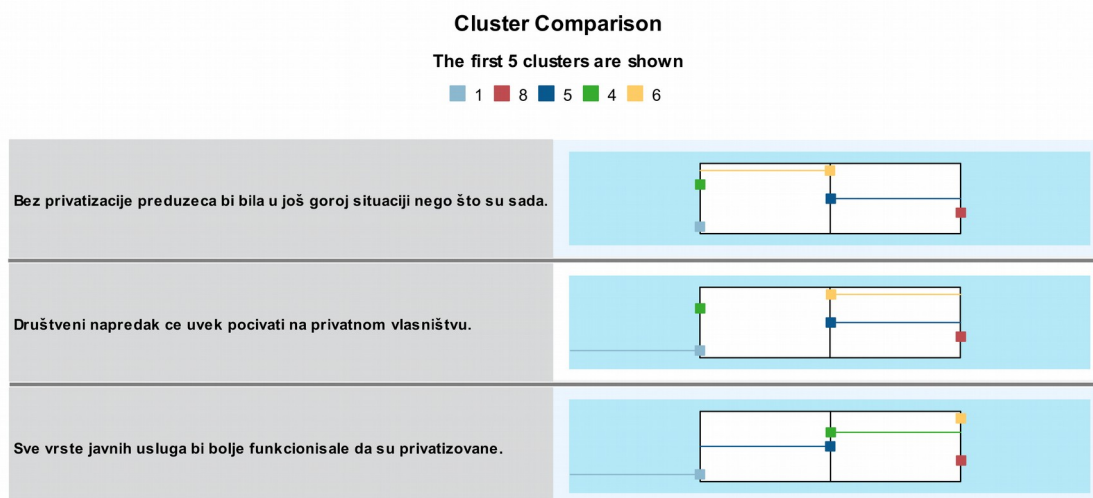
Grafikon 7b: Pluralizam. Pet najmanjih klastera.

6.8	87	7
6.3	80	2

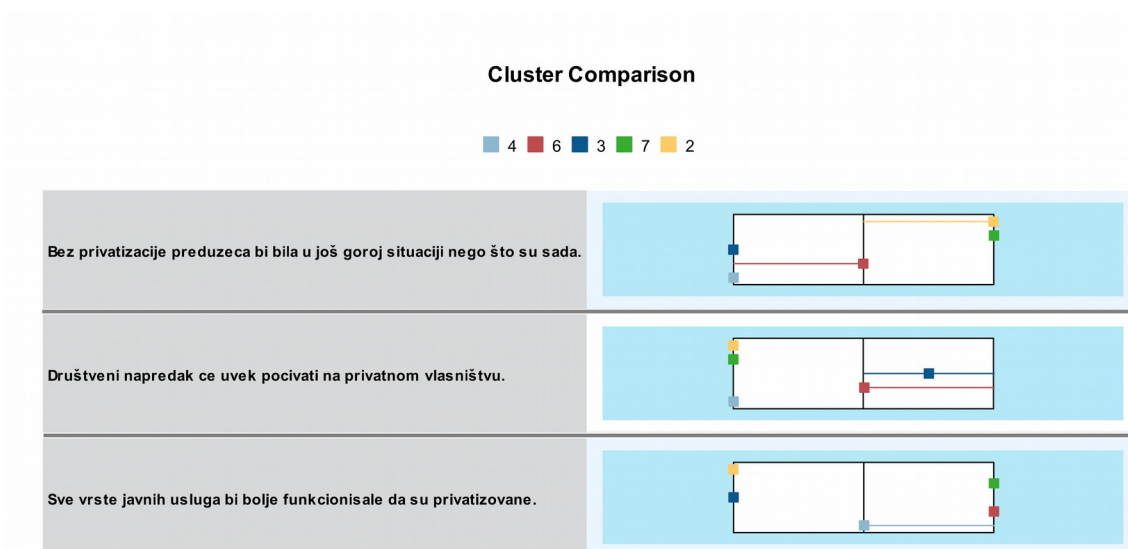
Tabela 8: Svojina, privatna nasuprot državne.

Prvo na šta treba obratiti pažnju je da klasteri 5 i 6, koji obuhvataju oko petine ispitanika predstavljaju neopredeljene, mada je kod klastera 6 karakteristična skepsa prema mogućnosti da privatna svojina omogući bolje javne usluge. Najveća grupa, klaster 1, predstavlja zagovornike dominantne uloge privatnog vlasništva kao temelja organizovanja društva. Vrlo sličan legitimacijskom obrascu klastera 1 jeste klaster 4 kod koga se javlja

neodlučnost u pogledu ideje da privatna svojina može pružiti bolje javne usluge. Klaster 2 i 3, iako ukazuju na legitimaciju u kojoj je dominantna privana svojina poželjna, ipak takav vid svojine ne vide kao apsolutno efektivan mehanizam poboljšanja stanja društva ili statusa preduzeća (ovde treba imati u vidu da su tri korišćena iskaza tumačena od strane ispitanika koji sa jedne strane imaju iskustvo neuspešene ekonomske tranzicije, a sa druge dominaciju političke elite nad državnim resursima). Nausprot klasteru 1 je drugi po veličini klaster 8 koji nedvosmisleno predstavlja konzistentnu legitimaciju društvene ili državne svojine kao poželjne dominantne forme. Upitno je da li se klaster 7 može tumačiti kao blizak klasteru 8 pošto privatnu svojinu legitimiše kao poželjno dominantnu u kontekstu društvenog razvoja, ali (što može biti posledica pomenutog iskustva), privatizaciju ne legitimiše kao instrument poboljšanja rada javnih usluga ili državnih firmi.

Grafikon 8a: Svojina. Pet najvećih klastera

Grafikon 8b: Svojina. Pet najmanjih klastera.

4.4.2. Analiza podataka – interpretacija rezultata; klasteri kao manifestacije kulturnih obrazaca savremene Srbije

Rezultati dobijeni klaster analizom, primenjenom na legitimacijske mehanizme (skupove legitimacijskih iskaza) upućuju na nekoliko zaključaka. Prvo, na ovaj način moguće je iskoristiti već postojeća istraživanja sa ograničenim i neoptimalnim podacima kako bismo dobili informacije o strukturi, poziciji i relevantnom kontekstu za konkretne institucije. Drugo, čak i kad nisu idealni, podaci otkrivaju značajan stepen varijacija u okviru identifikovanih legitimacijskih mehanizama. I treće, interpretacija bazirana na primenjenom pristupu je slojevita i predstavlja sled analitičkih nivoa od legitimacijskih iskaza koji čine legitimacijske mehanizme, preko legitimacijskih obrazaca, konačno do kulturnih obrazaca koji se iz legitimacijskih obrazaca mogu iščitati. U delu koji sledi identifikovani legitimacijski mehanizmi i obrasci biće obrađeni kao deo šireg institucionalno-kulturnog okvira radi utvrđivanja obrazaca koji karakterišu srpsko društvo i pripadajuću mu ekonomsku kulturu.

Podaci iz EVS istraživanja na osnovu pet legitimacijskih iskaza otkrivaju dva legitimacijska mehanizma. Prvi se tiče države kao ekonomskog aktera i sastoji se od iskaza koji ukazuju na položaj i ulogu države u ekonomskim aktivnostima društva, odnosno pripadaju pozicionoj legitimaciji. Identifikovani legitimacijski obrasci ukazuju na tri kulturna obrasca relativno jednake zastupljenosti od 25%, dok se u četvrtini slučajeva ne može govoriti o postojanju obrasca. Radi se o grupi koju karakterišu odgovori oko neutralne vrednosti, na jednakoj udaljenosti od dve ponuđene opcije.

Tržišni individualizam, kao prvi kulturni obrazac, predstavljen u klasteru 1, pozicionira državu kao institucionalnog aktera izvan ekonomske sfere društva, sugerišući postojanje drugih institucionalnih mehanizama uređenja pomenute oblasti društvenog života. Iz raspoloživih se podataka ne može direktno zaključiti koji su to obrasci. Ipak, alternativa državi kao institucionalnom monopolisti u uređenju ekonomskog života društva može se skicirati u tri tačke: individualna odgovornost i sloboda, dominantna uloga privatne svojine i firme koje imaju slobodu nezavisnog delovanja. Sve ove tri tačke ukazuju na kulturni obrazac koji se ne oslanja na nekakav centralizovani autoritet, konkretno na autoritet države u uređenju ekonomskog života društva. Kroz dominantnu ulogu privatne svojine i individualne slobode i odgovornosti, može se sa sigurnošću tvrditi, manifestuje se kulturni obrazac u kome dogovor između slobodnih ekonomskih aktera pri razmeni svojinskih prava ima dominantnu poziciju nad drugim vidovima ekonomske prakse. Stav da firme moraju biti nezavisne od države dodatna je potvrda ovakvog zaključka. Konačno, situacija u kojoj su ekonomski akteri autonomni i slobodni da stupaju u ekonomske odnose ukazuje na veliku sličnost sa konceptom tržišta kao mehanizma koji karakteriše veliki broj nezavisnih aktera, povezanih u međusobne transakcione odnose na bazi pisanog ili nepisanog dogovora između strana u pitanju. Ovakav kulturni obrazac podrazumeva konceptualizaciju ekonomije kao društvene oblasti uređene decentralizovanim mehanizmom. Može se diskutovati da li rezultati analize dozvoljavaju zaključak da je kulturni obrazac u pitanju tržišni, i u kojoj meri počiva na apstrakciji okarakterisanoj kao mentalna predstava tržišta, kao institucije sa nekakvim skupom pravila ponašanja i ulogom

u uređenju društvenog života. Ali, svakako je izvesno da identifikovan kulturni obrazac nije u suprotnosti sa principima tržišne ekonomije i kulture.

Drugi kulturni obrazac – državni antiindividualizam – karakteriše pozicioniranje države kao osnovnog ekonomskog aktera. Ispitanici kod kojih se ovaj obrazac manifestuje identifikuju očekivane mehanizme ekonomskog uticaja i u državnoj kontroli institucionalizovanih i kolektivnih ekonomskih aktera, odnosno firmi, i preko vlasničke strukture. Ovaj kulturni obrazac posebno je zanimljiv u pogledu uloge, odnosno pozicije koju pripisuje individualnom građaninu. Pozicionirajući državu kao osnovni institucionalni mehanizam preko koga treba zadovoljiti individualne potrebe, ovakav kulturni obrazac izražava naglašen antitržišni stav, s obzirom da individualna inicijativa i odgovornost (za posledice sopstvenih akcija ili izostanka akcija) predstavljaju jedan od temelja tržišne ekonomije. Kombinovni klasteri 5 i 6 koji zajedno pripadaju ovom kulturnom obrascu karakteristični su sa preko 27% za najveću pojedinačnu grupu ispitanika.

Konačno, treći kulturni obrazac koji je uočljiv kod klastera 2 i 3, karakteriše stav da država mora biti dominantan ekonomsko-institucionalni akter na kolektivnom nivou. Na individualnom nivou odgovornost za sopstveni socio-ekonomski položaj je na svakom građaninu ponaosob. Aspekt u kome se klasteri 2 i 3 razlikuju je poželjni dominantni vid svojine, privatni za obrazac 2, i državni za obrazac 3. Ova razlika na prvi pogled ukazuje da je reč o dva, u značajnoj meri različita, kulturna obrasca gde je jedan bliži tržišno orijentisanoj ekonomskoj kulturi, a drugi centralističkoj ekonomskoj kulturi. Međutim, činjenica da oba obrasca počivaju na individualnoj odgovornosti i ekonomskoj dominaciji države ukazuje na nešto drugo. Prvo moguće objašnjenje je da se pomenuta dva kulturna obrasca ne razlikuju značajno, osim na konceptualnoj ravni, u segmentu razumevanja, odnosno definicije privatne svojine i implikacija koje imaju na karakter ekonomije, posebno kao pojedinačni mehanizmi uticaja. Jedan od ovih pretpostavljenih obrazaca bi se oslanjao na privatno vlasništvo pošto ono ne predstavlja presudan resurs niti prepreku državnoj kontroli, jer je država ionako opšti formalno-pravni okvir te je samim tim državna kontrola neupitna. Sa druge strane je obrazac koji inkorporira shvatanje da i kroz svojinski odnos država manifestuje svoj uticaj i kontrolu. Bez obzira da li ovo (ili neko treće

alternativno tumačenje¹²²) objašnjenje korektno odražava pomenute kulturne obrasce, zajednička im je karakteristika individualna inicijativa kao obrazac ponašanja, pozicioniran u ekonomskom okruženju koje je prvenstveno uređeno na principu kontrole iz jednog centra. Ključnim za razumevanje ove varijacije kulturnih obrazaca je upravo razumevanje individualne odgovornosti i šta se pod time u pomenutim okvirima podrazumeva. Ne treba isključiti mogućnost da individualna odgovornost i implicirana lična inicijativa počivaju na legitimacijskim obrascima koji ih vezuju za doprinos kolektivu, a ne za individualni dobitak kao konačni cilj i vrednost, te tako predstavlja alternativu individualnoj odgovornosti i ličnoj inicijativi tržišno-kompetitivnom kulturnom obrascu.

Zaključak koji se na osnovu analize može izneti je da u Srbiji 2008. godine, kada je EVS sprovedena na terenu, uočljivo je nepostojanje dominantnog obrasca ekonomske kulture u pogledu temeljnog ekonomsko-institucionalnog poretka. Od četiri u velikoj meri jednako pristupa obrasca, samo jedan upućuje na tržišno orijentisanu kulturu, dok dva kulturna obrasca državu pozicioniraju kao instituciju sa dominantnom ulogom u uređenju ekonomskog života društva, ali su na individualnoj ravni toliko različiti da se ne mogu oceniti kao bliski.

Drugi legitimacijski mehanizam na koji EVS ukazuje odnosi se na vezu kompeticije kao pojma i principa na kome se individualno ponašanje može temeljiti sa poželjnim ili prihvatljivim stepenom materijalnih razlika uslovljenih ličnim zalaganjem. Od šest identifikovanih legitimacijskih obrazaca u petini slučajeva, klaster 5, nemoguće je govoriti o bilo kakvim kulturnim obrascima¹²³. Uz to, klasteri 3 i 4 koji obuhvataju preko 36% slučajeva, ukazuju na nepotpun obrazac pa se ni veza između kompeticije¹²⁴ i materijalnih

¹²² U konkretnom slučaju Srbije objašnjenje se može predložiti i iz perspektive posledica neposrednog životnog iskustva formiranog u uslovima neuspele ekonomske tranzicije gde je privatizacija dovela do izmeštanja centra ekonomske regulacije sa države na neformalne grupe koje su uz to ostale opskurne i izuzete od bilo kakve demokratske društvene ili tržišne kontrole. I u takvom kontekstu jedan kulturni obrazac može počivati na (grupno artikulisanom i konstruisanom) činjenici da je država privatizacijom izgubila mehanizam kontrole, a drugi obrazac je zasnovan na istoj takvoj činjenici da državna kontrola ne zavisi ili ne sme zavisiti od vlasničke strukture.

¹²³ Može se, zapravo, konstatovati da je utvrđena neopredeljnost velikog dela populacije po pitanjima efekata kompeticije, i materijalnih prihodovnih nejednakosti.

¹²⁴ U konkretnom slučaju kompeticija je pozitivno ocenjena, klaster 4, ali je to informacija koja nam jedino govori da je pozitivan stav prema kompeticiji praćen neodlučnošću u pogledu materijalnih nejednakosti. Klaster 3 predstavlja obrnutu situaciju gde bi potencijalni obrazac bio egalitarniji ali nemogućnost da se

nejednakosti ne može utvrditi. Čini se da je osnovna prepreka formiranju koherentnih kulturnih obrazaca kognitivna nejasnoća u pogledu efekata materijalnih nejednakosti ili kompeticije. U ovu grupu se može svrstati i klaster 2, koji karakteriše izrazito negativna ocena efekata kompeticije.

Najzad, preostala dva klastera otkrivaju dva značajno različita kulturna obrasca. Sa jedne strane je kompetitivnost uparena sa visokim stepenom materijalnih nejednakosti kao motivacionim faktorom. Sa druge strane je visoko vrednovanje kompetitivnosti usklađeno sa naglašenim materijalnim egalitarizmom. Zanimljiva je činjenica da se ova dva klastera, kao manifestacija artikulisanih kulturnih obrazaca koji u vezu dovode kompetitivnost i materijalne ne/jednakosti, javljaju sveukupno tek u nešto više od trećine slučajeva.

Ekonomsku kulturu u Srbiji prema analizi EVS podataka obeležava nekoliko karakteristika. Prva od njih se manifestuje kao problem utvrđivanja dominantnog kulturnog obrasca, što je delimično slučaj kod pozicioniranja institucija u ekonomskoj sferi društva, ali je posebno naglašeno kod obrazaca koji se temelje na kompeticiji i materijalnom statusu. Razlika na koju prva i druga grupa legitimacijskih mehanizama ukazuje je takođe značajna: tek kod oko četvrtine ispitanika se ne može utvrditi bilo kakav pozicioni legitimacijski obrazac u pogledu odnosa države i tržišta, dok oko dve trećine ispitanika ne vidi nikakvu ili makar nejasnu vezu između kompeticije (kao ekonomske kategorije) i materijalnog statusa. Nemogućnost da se utvrde legitimacijski i kulturni obrasci kod ovako velikog dela uzorka ukazuje da srpsku ekonomsku kulturu karakteriše delimična kognitivna nejasnoća kada je u pitanju poželjni institucionalni okvir i principi na kojima se temelji (dominacija državne kontrole). Sa druge strane, ova nejasnoće ili neodređenost je dominantna crta kada su u pitanju jasne predstave o uzrocima i posledicama ekonomskih aktivnosti i rezultata, posebno na nivou distribucije materijalnog bogatstva društva. Jasnost predstava o kojima je reč ne odnosi se na vrednosno opredeljenje ili konkretan kulturni model, već samo na jasan legitimacijski obrazac koji u vezu dovodi elemente legitimacijskog mehanizma, bilo kao deo tržišno, bilo kao deo netržišno orijentisane

efekti kompeticije vrednosno ocene ostavlja nas bez elementa koji je neophodan za bilo kakav zaključak u pogledu kulturnog obrasca.

ekonomske kulture. Takve jasne predstave su u ovom slučaju tek u manjoj meri prisutne u srpskoj populaciji.

U delu u kome se može govoriti o postojećim legitimacijskim obrascima, srpsku ekonomsku kulturu karakteriše dominantna ekonomska pozicija države, dok se stvarno tržišno orijentisani kulturni obrasci javljaju tek u četvrtini slučajeva. Ipak, ovaj centralistički obrazac, kao što je već pomenuto, nije jedinstven. Iz ugla pozicije, odnosno institucionalnog autoriteta koji predstavlja logiku ekonomskog uređenja društva, a u okvirima nacionalne ekonomije, obrazac koji je označen kao državni individualizam se javlja kao kontekstualno uslovljen. Ova uslovljenost počiva na vezi individua-svojina-država¹²⁵ kao polaznoj osnovi za donošenje odluka i planiranje aktivnosti. U zavisnosti od toga koji se od pomenuta tri elementa u nekoj situaciji javlja kao presudan, ispoljeni kulturni obrazac može biti tržišni ili anti tržišni. Ako je, recimo, fokus na odnosu prema individualnoj odgovornosti, državno individualistički obrazac može biti više naklonjen tržišnom obrascu nego državnom. Konačno, ova analiza ukazuje da se materijalni egalitarizam javlja kao norma kod značajnog dela populacije – prema podacima kod oko trećine ispitanika, dok su obrasci koji počivaju na materijalnim nejednakostima tek u manjoj meri prisutni.

Iako SEESSP istraživanje, pošto je sprovedeno na zimu 2003-2004. godine, vremenski prethodi EVS istraživanju, podaci su relevantni za isti istorijski period, odnosno prvu deceniju XXI veka. Sa stanovišta promene kulturnih obrazaca, koji su tema ovog rada, vremenska distanca od četiri godine između dva istraživanja ne čini se dovoljnom da bi u značajnoj meri mogla da utiče na rezultate. Razlog da se obrade i predstave prvo rezultati novijeg a zatim starijeg istraživanja su isključivo praktične prirode. EVS sa svojih pet selektivanih legitimacijskih iskaza kroz dva mehanizma legitimacije nudi i jednostavniju sliku ekonomske kulture u Srbiji i to u dve tačke: kroz poziciju države i tržišta u ekonomiji zemlje, i kao odnos prema svojini i materijalnim razlikama. Sa druge strane, SEESSP istraživanje omogućava analizu većeg broja legitimacijskih iskaza, pa se tako iz

¹²⁵ Kod građana se ovo manifestuje kroz odnos prema individualizmu, poželjnoj dominantnoj formi svojine, i mestu koje pridaju državi ili tržištu u ekonomskim okvirima.

sedamanest iskaza izdvaja šest legitimacijskih mehanizma koji obuhvataju četiri oblasti. Pored delimičnog poklapanja, naročito po pitanju pozicija države i tržišta u ekonomiji, dva istraživanja su i komplementarna. U delu u kome se istraživanja poklapaju rezultati treba da otkriju u kojoj meri su posmatrani kulturni obrasci slični. Ovde ne treba očekivati apsolutnu identičnost rezultata već sličnost, s obzirom da legitimacijski mehanizmi dva istraživanja ne počivaju na identičnim legitimacijskim iskazima, ali se odnose na istu oblast ekonomske kulture društva. To u praksi znači da identifikovani preovlađujući kulturni obrasci treba da u opštim crtama ukazuju na jedan broj istih kulturnih karakteristika. U drugom delu i kome se dva istraživanja ne podudaraju, rezultati su interpretirani kao komplementarni, obuhvatajući širu oblast ekonomske kulture u Srbiji.

Dva legitimacijska mehanizma ukazuju na kulturne obrasce koji se odnose na prihode i materijalne razlike. Jedan mehanizam se odnosi na norme materijalnih nejednakosti, a drugi na to kako se te norme uklapaju u širi socio-kulturni kontekst. Obrasci manifestovani u klasterima 3 i 1 ukazuju na kulturni obrazac materijalnog egalitarizma kao najpravednije forme distribucije društvenog bogatstva i karakterističan je za nešto manje od četvrtine ispitanika. Ipak, za gotovo dve tečine, karakterističan je kulturni obrazac koji upućuje na normu ograničenih materijalnih nejednakosti, klasteri 4 i 5. Za obe ove grupe karakteristično je da se klasteri koji ih čine razlikuju samo po dimenziji ograničenja visine prihoda, što je u krajnjem slučaju irelevantan podatak, jer obrasci ograničenih materijalnih nejednakosti bez ograničenja maksimalne zarade i obrasci ograničenih materijalnih nejednakosti sa ograničenim maksimalnim zaradama važe u relativnim okvirima koji mogu biti uspostavljeni bilo opštim bogatstvom, bilo opštim siromaštvom – „uravnolovka“ u siromaštvu ili u bogatstvu je ipak samo uravnolovka. Ograničen raspon materijalnih nejednakosti je važeća norma u oba pomenuta okvira. Konačno, tek se kod nešto više od 13% ispitanika javlja kulturni obrazac apsolutnog antiegalitarizma.

Ovi podaci ne znače mnogo bez uvida u legitimacijsko utemeljenje normi materijalnih razlika u kulturu društva. Prvo što pada u oči je postojanje dva ambivalentna legitimacijska obrasca, klasteri 3 i 1 koji obuhvataju gotovo 39% ispitanika, i koji u isto vreme opravdavaju i materijalne jednakosti, pravdane jednakim potrebama, i materijalne

nejednakosti, opravdane različitim sposobnostima. Podatak sugerije značajnu prisutnost kulturnih obrazaca koji počivaju na suprotstavljenim legitimacijskim principima, ukazujući na značajan stepen kognitivne disonance sa jednim zanimljivim efektom. Pomenuti kulturni obrasci ne mogu biti univerzalno primenljivi, pošto im konačna funkcija i cilj zavise od konkretnog principa koji na koji se u nekom trenutku treba osloniti. Stoga se čini da je ekonomska kultura u Srbiji, iz ugla socijalne/materijalne jednakosti, u jednom značajnom delu obeležena visokim stepenom ambivalentnosti.

Pored pomenuta dva kulturna obrasca uočljiva su još dva: jedan koji objedinjava nejednakosti, neophodne za razvoj Srbije, sa različitim individualnim sposobnostima pri čemu individualne potrebe ne predstavljaju relevantan faktor; i drugi, gde društveni napredak ni u kom slučaju ne zavisi od velikih materijalnih razlika, a jednakosti su utemeljene u jednakim potrebama, što ne može dovesti u pitanje ni eventualna razlika u sposobnostima¹²⁶ individua. Konačno najveći klaster, broj 5 sa 30%, ukazuje na kulturni obrazac materijalnih nejednakosti koji počiva na shvatanju da individualne sposobnosti nisu jednake. Ovaj obrazac, međutim, sugerije i da velike materijalne razlike nisu poželjne, odnosno nepotrebne su, makar sa stanovišta napretka srpskog društva. Iako ovi podaci ne dozvoljavaju da se kulturni obrasci interpretiraju na osnovu jednog kriterijuma, ipak ukazuju na pitanje da li je dominantan legitimacijski obrazac u Srbiji dvostruko vezan, odnosno uslovljen sa dva nivoa – individualnog i kolektivnog. Pitanje koje bi u takvom okviru trebalo postaviti je da li je norma nejednakosti utemeljena na individualnom nivou, a raspon (ograničenje) te nejednakosti utemeljen na kolektivnom nivou? Takvo pitanje ima smisla jer veliki broj ispitanika smatra da individue nisu jednakih sposobnosti, ali pripadaju društvu u kome razlike nisu ili ne smeju biti velike.

U svakom slučaju, pored značajnog udela ambivalentnih kulturnih obrazaca kada je u pitanju norma svojine, izdvaja se obrazac ograničenih materijalnih nejednakosti, utemeljen na individualnim razlikama i kolektivnim potrebama (društveni razvoj ne počiva na

¹²⁶ Ne može se sa sigurnošću utvrditi kako su ispitanici tumačili pitanje i da li su odgovarali imajući u vidu da su sposobnosti ljudi u osnovi jednake, ili da razlike u sposobnostima ne mogu biti osnova društvenih nejednakosti. Ipak, oba ova tumačenja dovode do istog stava, tako da su na pojavnjnoj ravni jednaki.

velikim materijalnim nejednakostima). Jedno od mogućih tumačenja postojanja ovakvog obrasca je što počiva na neposrednom životnom iskustvu iz perioda SFRJ.

Sledeći set legitimacijskih mehanizama tiče se uloge države u ekonomiji. Od dva legitimacijska mehanizma jedan je strukturni i ukazuje na očekivanu i poželjnu ulogu države u ekonomiji, a drugi je legitimacijski i objašnjava zašto i kako je država pozicionirana na postojeći način. Dominantni kulturni obrazac, prisutan kod klastera 4 i 1 sa obuhvatom dve trećine ispitanika je centralistički i antitržišni budući da pozicionira državu kao osnovni institucionalni mehanizam uređenja ekonomskih odnosa. Na suprotnom kraju, potpuno tržišni kulturni obrazac prisutan je tek kod 6% ispitanika. Legitimacijski mehanizam na osnovu dva iskaza ipak daje nešto drugačiju sliku prvenstveno većim, od četvrtine ispitanika sugerisanim udelom kulturnog obrasca nemešanja države u ekonomiju. Sa druge strane dominantan je kulturni obrazac državne ekonomije koji se opravdava zaštitom ili stvaranjem povoljnih poslovnih i ekonomskih uslova, ili tačnije, ocenom da to vodi boljitku Srbije (ili kombinacijom oba)¹²⁷. Jedan od razloga zašto legitimacijski mehanizmi sugerišu veću prisutnost tržišno orijentisanog kulturnog obrasca u odnosu na pozicione može počivati u strukturi legitimacijskog mehanizma. Tačnije, moguće je da analizirani iskazi ne obuhvataju kontekst strukturnog mehanizma legitimacije na najbolji način .

Kada je reč o pluralizmu, dominantan kulturni obrazac specifičan za srpsko društvo se može okarakterisati kao antipluralistički, a u okviru ovog opšteg obrasca uočavaju se i neke varijacije gde se kriterijumi raslojavanja nalaze u konceptualizaciji i distinkciji između individualnog i kolektivnog nivoa, i distinkciji između slobode govora i slobode artikulacije sopstvenog interesa. Na šta zapravo ovakvi rezultati ukazuju? Mehanizmi individualne identifikacije su prihvatljivi isključivo preko jednog kolektiva, naroda ili nacije¹²⁸. Ova pripadnost koja je, čini se, automatski pripisana svakoj individui predstavlja i osnov individualnog prava na slobodu govora. Iz legitimacijskih obrazaca se takođe može

¹²⁷ Značajna prisutnost obrasca koji državu uspostavlja kao dominantnog ekonomskog aktera zajednička je tačka oba istraživanja.

¹²⁸ Radi se o obrascu koji se može opisati logikom: svi mi individualci pripadamo jednoj grupi i otuda imamo iste interese i potrebe – ukoliko neka grupa ima interese koji su mi strani, znači da ja kao pojedinac ne pripadam toj grupi.

zaključiti i da je struktura kolektivnog identiteta obeležena prvenstveno vrlo rigidnim interesnim jedinstvom. Nacija nije viđena kao skup više različitih interesnih grupa, već višestruki interesi služe da se legitimiše diskvalifikacija i derogacija skupa pojedinaca kojem se takvi interesi pripisuju. Ovakav odnos prema pluralizmu naravno ne ukazuje na nemogućnost ustanovljavanja tržišne ekonomije jer se tržišta formiraju u datim socio-kulturnim okvirima kakvi god da su.

Posledice antipluralističkog kolektivismu su zapravo nešto šire jer definišu okvire i ograničenja u kojima se tržišta mogu javiti. Kulturna raznolikost i bogatstvo počivaju na razuđenoj socijalnoj strukturi koja je, između ostalog, određena i mogućnošću grupa da artikulišu sopstvene interese koji traže zadovoljavanje, a okviri i ograničenja u kojima bi se eventualni ekonomski aspekt nekog grupnog interesa u Srbiji zadovoljio (recimo potreba koja je uslovljena stilom života grupe) su vrlo svedeni. Drugim rečima, radi se o činjenici da društvo koje ima aktivan antipluralistički stav u socijalnom pogledu već poseduje kulturni obrazac koji može preneti sa socijalne sfere na socio-ekonomsku. Ako ova tvrdanj spada u spekulaciju ili nagađanje, ograničenja koja srpsko društvo stavlja pred sopstvenu socijalnu i kulturnu raznolikost, ograničenja koja se uspostavljaju kontrolom interesa ukazuju na postojanje nerazuđene osnove iz koje se razvija materijalna kultura društva¹²⁹, što svakako ne može biti bez posledica po ekonomsku kulturu i obrasce. Kulturna ujednačenost ne može voditi fragmentaciji tržišta koje bi trebalo da odgovori na nekakve parcijalne interese i potrebe, te je fragmentacija i diverzifikacija tržišta vrlo ograničena.

Konačno, legitimacijski obrasci koji se odnose na svojinu otkrivaju da značajan deo ispitanika, oko 20%, ne raspolaže jasnim i artikulisanim legitimacijskim obrascima. Skup klastera, u kojima se manifestuje kulturni obrazac privatne svojine kao poželjne, obuhvata nešto preko polovine ispitanika. Međutim, varijacije se kreću od obrasca koji konzistentno uspostavlja privatno vlasništvo kao dominantnu formu, ključnu za društveni razvoj i ekonomski uspeh, do obrasca koji, iako preferira privatno vlasništvo, ipak ga ne doživljava kao pogodan instrument za postizanje pozitivnih ekonomskih ili socijalnih ciljeva. Jasno

¹²⁹ Velmar Janković je smatrao da deo srpske elite između dva rata nije bio u stanju da proizvede ništa autentično u kulturnom u materijalnom pogledu, već da se kulturna interakcija sa razvijenom Evropom svodila uglavnom na puko oponašanje trendova iz Evrope bez autentičnog doprinosa sa srpske strane.

je, dakle, da se legitimacija privatne svojine u ekonomskim odnosima temelji na više od jednog kriterijuma, jer kako inače objasniti prisutnost obrasca koji ne može da dovede u vezu privatno vlasništvo sa ekonomskim učinkom, ako nije ekonomski učinak osnova na kojoj se temelji pravo svojine. To pravo mora biti utemeljeno negde drugde, a pripadnost političkoj zajednici predstavlja solidnu osnovu. Sa druge strane, gotovo petina ispitanika podržava model državnog vlasništva kao dominantnog, a legitimacija tog kulturnog obrasca je konzistentna i upućuje na zaključak da je državno vlasništvo ekonomski mehanizam koji obezbeđuje dobru i funkcionalnu ekonomiju.

4.4.3. Ekonomska kultura u Srbiji na početku III milenijuma - zaključci na temelju EVS i SESSP podataka

U prethodnom delu predstavljeni su rezultati klaster analize uz pokušaj da se legitimacijski mehanizmi i obrasci na jednostavan način imenuju i okvalifikuju. Međutim, svodenje složenih društvenih tvorevina na jednostavnije kategorije, i njihovo izražavanje kroz kraće kvalifikacije povlači sa sobom i gubitak uvida u sve detalje i specifičnosti pojave na koju nam rezultati ukazuju. Ova konstatacija je i jedan od razloga zašto je analiza podataka podeljena na prezentaciju legitimacijskih mehanizma i obrazaca sa jedne, i analizu i interpretaciju kulturnih obrazaca sa druge strane. Jer je u ovom radu utvrđivanje legitimacijskih mehanizma i obrazaca u funkciji identifikacije kulturnih obrazaca, te tako samo korak ka glavnom cilju. Stoga legitimacijski mehanizmi i obrasci predstavljaju prvi, opštiji sloj analize koji skicira okvire u kojima se kulturni obrasci nalaze. Za potrebe interpretacije rezultata i konkretne analize kulturnih obrazaca kreirane su dve tabele, jedna sa EVS a druga sa SESSP podacima i one sadrže najrelevantnije detalje vezane za kulturne obrasce koji se iz legitimacijskih mehanizama mogu iščitati. SESSP istraživanje iako, sprovedeno na zimu 2003-2004. godine, (vremenski prethodi EVS istraživanju) relevantno je za isti istorijski period, odnosno prvu deceniju XXI veka. Sa stanovišta promene kulturnih obrazaca koji su tema ovog rada, vremenska distanca od četiri godine

između dva istraživanja ne čini se dovoljnom da bi u značajnoj meri mogla da utiče na rezultate. Razlog da se obrade i predstave prvo rezultati novijeg a zatim starijeg istraživanja su isključivo praktične prirode. EVS sa dva mehanizma legitimacije nudi jednostavniju sliku ekonomske kulture u Srbiji u dve tačke. Sa druge strane SEESSP istraživanje omogućava analizu većeg broja legitimacijskih iskaza pa su tako i pored delimičnog poklapanja, naročito po pitanju pozicija države i tržišta u ekonomiji, dva istraživanja i komplementarna. Deo koji sledi bavi se intepretacijom i objašnjenjem kulturnih obrazaca oslanjajući se na pomenute dve tabele.

I Pozicioniranje države		
klaster	veličina	opis
1	24,9%	Sloboda firmi, individualna odgovornost, veće privatno vlasništvo
4	23%	Neodlučni
6	17,7%	Kontrola firmi, državna odgovornost za individue, državno vlasništvo
+ 5	9,4%	Kontrola firmi, državna odgovornost za individue, neodlučni u pogledu vlasništva
3	14,2%	Kontrola firmi, individualna odgovornost, državno vlasništvo
+ 2	10,8%	Kontrola firmi, individualna odgovornost, veće privatno vlasništvo
II Svojina i kompeticija		
klaster	veličina	opis
1	21.6%	Kompeticija dobra, ujednačiti prihode
5	19.6%	Neodlučni
2	19.5%	Kompeticija dobra, neodlučni u pogledu nejednakosti
3	16.6%	Neodlučni u pogledu kompeticije, ujednačiti prihode
6	13.2%	Kompeticija dobra, nejednakost je podsticaj razvoju
4	9.5%	Kompeticija loša, neodlučni u pogledu nejednakosti

Tabela 10: pregled klastera za EVS

Za EVS istraživanje karakteristično je da se kod oba mehanizma, onog koji se tiče pozicije države kao i onog koji se tiče kompeticije i nejednakosti, javlja šest kulturnih obrazaca. Takođe, u oba slučaja uočljivi su relativno veliki obrasci koji ukazuju na neodlučnost u pogledu obrađenih društvenih pitanja kod značajnog dela srpske populacije, petine u jednom i četvrtine u drugom slučaju. Pomenuta neodlučnost je apsolutna u smislu da je manifestovana u odnosu na sva pitanja, odnosno legitimacijske iskaze koji obrazac čine.

Ovako velika proporcija neopredeljenih ispitanika sugerise da se najverovatnije radi o tipičnom tranzicijskom sindromu kognitivne nejasnoće u pogledu važećih, funkcionalnih, i poželjnih društvenih aranžmana. Pitanja poput poželjne forme svojine u ekonomskim odnosima kao i odnos između oblika svojine sa jedne, i društvenog napretka sa druge strane, svakako se tiču temeljnih odrednica ekonomskog uređenja i reprodukcije društva. Nemogućnost velikog broja ispitanika da se jasno odredi prema pomenutim pitanjima takođe kazuje da značajan deo populacije u Srbiji ima tendenciju ka ekonomskoj pasivnosti. O tome svedoči vrednosna i funkcionalna neutralnost, što se manifestuje kroz odnos prema normi prihvatljivih materijalnih razlika, i kroz shvatanje uzročno-posledičnih veza poput veze svojine i društvenog napretka. Ekonomska pasivnost o kojoj je ovde reč ne znači da deo populacije koji potpada pod ovaj kulturni obrazac nije ekonomski aktivan, jer se svakako ekonomski angažuje kako bi obezbedio egzistenciju. Pasivnost o kojoj je reč tiče se društvenih promena i pravca u kome srpsko društvo treba da ide, u smislu vizije i ekonomskih temelja i principa na kojima počiva, te se može očekivati da za većinu promena u ekonomskom uređenju društva ovaj kulturni obrazac ne bi postavljao nikakvu prepreku, ali isto tako ni podršku.

Drugo pitanje na koje EVS klasteri mogu da pruže odgovor je: Kako kulturni obrasci utiču na pozicioniranje države u ekonomskim odnosima i praksi? Pored već pomenutog obrasca neopredeljenosti, najznačajniji i najrašireniji obrazac, karakterističan za četvrtinu populacije, može se opisati kao liberalni model koji u ekonomiji ne vidi neko značajno mesto za državu. Ovaj obrazac povezuje u celinu nezavisnost kolektivnih (firme, preduzeća, organizacije) i individualnih (građana) ekonomskih aktera sa dominantnim prisustvom privatne svojine, te tako predstavlja utemeljenje koherentnog saznanjno-akcionog obrasca: jasno identifikuje i pozicionira ekonomske aktere, a isključuje državu ne samo kao arbitra u ekonomskim aktivnostima već i kao titulara svojine. Ovaj kulturni obrazac se može okarakterisati kao tržišni, i predstavlja solidan oslonac politici koja ima za cilj uspostavljanje ekonomsko-institucionalnog sistema u kome tržište ima centralnu poziciju. U vezi sa pomenutom konstatacijom mogu se postaviti dva pitanja. Prvo je, u kojoj meri je ovaj obrazac rezultat novijeg razvoja srpskog društva, odnosno, da li se ipak radi o tekovini specifično jugoslovenske socijalističke privrede? Drugo pitanje je, da li ovaj kulturni obrazac podrazumeva neka specifična određenja privatne svojine kroz prava

na raspolaganje i razmenu? Ovo drugo pitanje je izuzetno značajno sa stanovišta konstrukcije konkretnog tržišnog modela, jer je sloboda firmi kao i individua ograničena propisima koji uređuju oblik privatne svojine u društvu. U krajnjoj instanci, pravo na raspolaganje i uslovi pod kojima se svojinsko pravo može preneti na drugoga, definiše i samo tržište kao mesto gde se ova prava razmenjuju. Na prvo pitanje ćemo se vratiti u zaključku ovog rada, ali zato makar delimičan odgovor na drugo pitanje možemo dobiti pogledom na kulturne obrasce dobijene analizom kompeticije i svojine. Pre toga, treba videti šta ostali kulturni obrasci iz ove grupe otkrivaju.

Sledeći proporcionalno najrasprostranjeniji kulturni obrazac, klaster 6 je potpuna suprotnost identifikovanom liberalnom kulturnom obrascu. Karakteriše ga shvatanje prema kome država (treba da) ima dominantnu ulogu u ekonomiji. Ovakav kulturni obrazac se najadekvatnije može opisati kao ekonomija je država, s obzirom da su sve tri instance – kolektivni i individualni akteri i svojina – izuzete od bilo kojih mehanizma kontrole ili odlučivanja koji počivaju izvan države. Naravno, ne treba sumnjati da u ovom kulturnom obrascu počiva i najsnažniji otpor institucionalne transformacije srpskog društva ka dominantnoj tržišnoj ekonomiji. Pored značajne rasprostranjenosti ovog obrasca, poseban razlog za to (kao i u slučaju tržišnog obrasca) nalazi se u činjenici da je ovaj država-ka-ekonomija obrazac kompletan i koherentan, te kao takav ne ostavlja niti jednu mogućnost da tržište, ili nekakav drugi mehanizam, preuzme ulogu arbitra, makar u delu ekonomskog života društva. Pitanje, na koje nažalost rezultati ne uspevaju da pruže odgovor je da li je reč o aktivnom netržišnom obrascu, gde bi deo populacije koji mu pripada aktivno učestvovao u procesima institucionalizacije¹³⁰ sa ciljem da umanja ulogu tržišta u nacionalnoj ekonomiji. Ili se ipak radi o pasivnom obrascu koji karakteriše subverzivno delovanje u formalnim, i posebno neformalnim ekonomskim situacijama, delovanje koje onemogućava funkcionisanje tržišta kao institucije. Manifestacije takvog ponašanja u Srbiji se mogu videti kada je u pitanju tržište rada, mada tu tvrdnju treba uzeti sa rezervom s obzirom da je to tržište u Srbiji ozbiljno dovedeno u pitanje, ako ne političkim uplivom, onda činjenicom da postoji ogromna neravnoteža između ponude rada, sa jedne, i ponude radnih mesta sa druge strane. Druge situacije u kojima se pomenuto ponašanje može javiti je na primer kroz nereagovanje na državne programe čiji je cilj jačanje preduzetništva, ili

¹³⁰ Kao suprotna strana dominantnom političkom opredeljenju za liberalnu, tržišnu ekonomiju.

kroz politički proces, kao podršku političkim opcijama koje naglašavaju jaku i dominantnu državu¹³¹. Uz neodlučnost u pogledu poželjnog oblika svojine vrednosti i norme ovog obrasca u ekonomskoj kulturi Srbije prisutne su i u klasteru 5, tako da u naglašenoj ili nešto ublaženoj formi obuhvata četvrtinu populacije Srbije.

Konačno, poslednja četvrtina kulturnih obrazaca obuhvata dominantnu ulogu države na nivou kolektivnih, ali ne i individualnih aktera, a podeljena je po pitanju odnosa prema poželjnom vidu svojine. Odnos prema svojini je upravo tačka u kojoj se pomenuti obrazac deli, a i razlog zašto je problematično posmatrati ova dva obrasca kao varijaciju jednog. Odnos prema svojini, kao što je već bilo reči, ima višestruk uticaj na strukturisanje ekonomskih institucija, kao i pozicioniranje države i tržišta u segmentima alokacije resursa i distribucije društvenog bogatstva. Takođe, moguće je postaviti i pitanje kako su ispitanici konceptualizovali kontrolu firmi od strane države, odnosno, na kom nivou se ta kontrola manifestuje, regulatornom ili direktno upravljачkom. Uprkos ovim legitimnim pitanjima i nedoumicama, ne treba izgubiti iz vida da se radi o obrascima koji podržavaju neku vrstu državnog intervencionizma na nivou kolektivnih ekonomskih aktera.

Kada se osvrnemo na karakteristike u kojima se klasteri preklapaju, odnosno koje kulturne obrasce dele, stav prema kontroli firmi je i jedino pitanje po kojem se liberalni, tržišni kulturni obrazac izdvaja od svih ostalih (ako izuzmemo neodlučne). Kulturni obrasci iza kojih stoji 50% srpske populacije počivaju na normi neke vrste državne kontrole kolektivnih ekonomskih aktera. Sam legitimacijski mehanizam koji ukazuje na pomenute kulturne obrasce ne nudi dovoljno informacija da se zaključi u čemu bi se konkretno ta državna kontrola sastojala, ali neke zaključke u tom pravcu moguće je doneti na osnovu legitimacijskog mehanizma svojine i kompeticije. Na osnovu ovih kulturnih obrazaca se sa sigurnošću ipak može zaključiti da je dominantna karakteristika srpske ekonomske kulture otpor institucionalno-ekonomskom uređenju u kome država nema kontrolu nad ekonomijom, već glavnu reč vode drugi ekonomski akteri. Ovakav kulturni obrazac ne mora nužno da bude i isključiv prema tržišnoj organizaciji nacionalne ekonomije, jer

¹³¹ Zanimljivo bi bilo ispitati i da li individue koje pripadaju ovom država-kao-ekonomija obrascu poverenje na izborima daju političkim opcijama koje promovišu jaku državu uopšte, ili traže konkretnu političku artikulaciju navedenog ekonomsko-kulturnog obrasca. Drugim rečima, da li se pravi razlika između jake države uopšte sa jedne, i države dominantne u specifičnim i konkretnim delovima ekonomije sa druge strane ili ne.

država u ekonomiji može da deluje kao vlasnik, menadžer, regulator ili kontrolor. Ključno pitanje u slučaju Srbije dakle, nije da li srpski kulturni obrazac uspostavlja državu kao dominantnog ekonomskog aktera, jer je odgovor potvrđan. Pitanje je u kom vidu i na kom nivou država (trebalo da) ima dominantnu ulogu.

Prethodna tvrdnja dobija na snazi kada se ima u vidu da polovina kulturnih obrazaca, odnosno polovina populacije Srbije odgovornost za zadovoljenje individualnih potreba smešta na individualnu ravan, a ne na kolektivnu. Sa druge strane, nešto preko četvrtine populacije od države ipak očekuje zbrinjavanje, što grubo korespondira sa relativnom veličinom država-ka-ekonomija kulturnog obrasca, pa se može govoriti i o (u značajnoj meri prisutnom mada ne i dominantnom) kolektivističkom kulturnom obrascu. Zanimljivo je osvrnuti se na ovu karakteristiku individualizma koju deli¹³² deo kulturnih obrazaca. Individualna odgovornost za sopstvenu materijalnu poziciju i iz toga izvedena lična inicijativa koja je potrebna za individualno ekonomsko pozicioniranje (radno mesto, profesija, reputacija kroz kvalitet rada i slično) ne leži isključivo u institucionalno-tržišnim okvirima, već je u jednakoj meri prisutan i kod obrazaca koje karakteriše državna ekonomija. Značajan deo srpskog društva, prema ovome, motivaciju za svoj ekonomski angažman ne nalazi u individualističkoj tržišnoj ekonomiji, već u kolektivističkom institucionalnom okruženju.

Erozijom ideološkog obrasca socijalizma i tranzicionim institucionalnim promenama narušen je i oslonac i utemeljenje ovog *individualno odgovornog kolektivism*. Neka alternativa koja bi eventualno nadomestila potrebu za kolektivnom svrhom koju ovaj kulturni obrazac nameće nije stvorena. Ni srpski nacionalizam, ali ni etnički identitet, koji se dakle odnosi samo na etničke Srbe kao najbrojniju grupu građana Srbije, ne upućuju na neki kulturno-ekonomski obrazac izvan sabornosti i jedinstva. Koliko je ovo uticalo da na nacionalnom nivou bude kompromitovana ideja ekonomije u kojoj rad i individualni učinak imaju i šire društvene pozitivne posledice? Ne leži li tu uzrok grabež-ekonomije koju karakteriše isključivo lična korist i nepostojanje bilo kakve vremenske perspektive, praćene stavom da sve što se u ekonomiji može dobiti sada i odmah treba momentalno

¹³² Jedna od svrha prezentacije podataka u tabelama sa osnovnim opisom klastera je i bolji pregled individualnih atributa ili karakteristika identifikovanih kulturnih obrazaca. Tako je moguće prostim sabiranjem procenata zastupljenosti kulturnih obrazaca koji imaju traženu karakteristiku dobiti procenat populacije koji se na konkretno pitanje izjasnio na određen način.

iskoristiti, pošto ne postoji kontekst za širu i dugotrajnu konceptualizaciju individualnog napora? Čini se ipak da to nije slučaj, jer prisustvo pomenutih kolektivističkih obrazaca koji su preživeli deceniju i po tranzicije govori u prilog tvrdnji da je u Srbiji ipak dominantan kulturni obrazac koji je kolektivno orijentisan.

Najzad, kada je reč o pozicioniranju države treba se u kratkim crtama osvrnuti na vlasništvo. Rezultati ukazuju da je institucija svojine polje u kome je nepostojanje društvenog konsenzusa najprisutnije. Tri grupe kulturnih obrazaca koje je moguće identifikovati prema kriterijumu poželjne forme svojine, nedlučni, oni koji preferiraju privatnu, i oni koji preferiraju državnu svojinu kao dominantan oblik, su prilično ujednačene veličine. Nepostojanje društvenog konsenzusa ili makar dominantnog kulturnog obrasca sugerise da se u Srbiji još uvek nisu stekli uslovi da se tranziciono kretanje stabilizuje na nekoj tački balansa između državne intervencije ili regulacije ekonomije i čisto liberalno-tržišnog modela. Sukobljenost koncepata svojinskih prava, kao i odgovarajućih legitimacijskih principa, ne može da iznese jasan model sticanja i gubljenja svojinskih prava, kao i uslova pod kojima se to može dogoditi, uključujući i aktere koji se u tim odnosima mogu ili ne smeju pojaviti. Bez takve izvesnosti teško da se mogu postaviti principi na kojima bi se ekonomski akteri, uključujući i državu, pozicionirali u ekonomskom institucionalnom sistemu društva na nekoj tački širokog spektra između državno dirigovane i tržišno fundamentalističke pozicije. U tom segmentu srpski kulturni obrazac (obrasci) nije polazište iz koga bi mogao da se definiše i artikuliše javni ekonomski stav. U procesu institucionalne konsolidacije volja i sklonost dominantnih političkih lidera će izgleda imati presudnu ulogu u nekoj budućoj artikulaciji društveno prihvatljivog oblika svojine u Srbiji.

Drugi legitimacijski mehanizam na koji su EVS podaci ukazali povezuje ocenu kompeticije u odnosu na prihodovne razlike. Radi se o etičkom sudu koji efekte kompeticije ocenjuje kroz dobre ili loše attribute individue. Pod pretpostavkom da je kompeticija sinonim za tržište, nameće se pitanje u kojoj meri je tržište prihvatljiv mehanizam alokacije materijalnih dobara i uređenja materijalnih nejednakosti. Međutim, ovo pitanje je direktno povezano sa pitanjem šta je kompeticija i šta je njen konačni rezultat. Iako je u izvesnoj meri problematično pretpostaviti da je kompeticija u srpskoj

kulturi sinonim za tržište, analizirani legitimacijski mehanizam nam svakako pruža makar delimičan uvid u ulogu kompeticije u alokaciji materijalnih dobara i uticaj na društvene nejednakosti. Dva od tri (jedan je neutralan), najrasprostranjenija kulturna obrasca, relativno jednakog obuhvata a zajedno obuhvataju tri petine ispitanika, tvrdi da je kompeticija dobra. Zajedno sa trećim kulturnim obrascem koji na isti pozitivan način ocenjuje kompeticiju obuhvataju oko 55% kulturnih obrazaca u Srbiji.

Posebno je zanimljiva distribucija odnosa između kompeticije i nejednakosti. Kod najvećeg kulturnog obrasca pozitivan stav prema kompeticiji povezan je sa relativnim materijalnim egalitarizmom; sledeći, gotovo u jendakoj meri prisutan obrazac izražava neodlučnost prema distribuciji svojine, dok treći i najmanji obrazac odlučno povezuje koristi kompeticije i materijalnih nejednakosti kao preduslov društvenog razvoja. Što se više udaljavamo od norme materijalnih jednakosti, opada i podrška oceni kompeticije kao dobre. Gotovo je izvesno da je najmanji kulturni obrazac u potpunoj saglasnosti sa liberalnim tržištem, i čak tržišnim fundamentalizmom gde je kompeticija (kao esencijalni atribut tržišta), dobar diskriminacioni mehanizam u skladu sa principom pozitivnog motivacionog efekta naglašanih materijalnih nejednakosti. Ipak, udeo ovakvog kulturnog obrasca je, i po veličini ali i po uticaju u srpskom društvu, daleko od dominantnog ili čak i značajnog.

Svakako uočljiv kao značajan jeste dominantan udeo kulturnih obrazaca koji pokazuju neodlučan stav o odnosu prema materijalnim nejednakostima i posledicama istih. Ovo je prisutno i kod obrazaca koji pozitivno ocenjuju kompeticiju, ali i kod jedinog obrasca koji kompeticiju ocenjuje kao negativnu. Šta se iz ovoga može zaključiti? Prvenstveno da kompeticija u srpskoj kulturi nije mehanizam diskriminacije koji vodi ka društveno prihvatljivoj normi materijalnih ne/jednakosti. Nažalost, informacija o tome za šta, u čemu konkretno, i u kojim efektima ili rezultatima je kompeticija dobra ostaju izvan vidokruga koji nam podaci otvaraju. Neodlučnost u pogledu efekata materijalnih nejednakosti u izvesnom smislu korespondira pomenutom nepostojanju društvenog konsenzusa u pogledu poželjnog dominantnog modela svojine. Čini se da je nepostojanje veze kompeticije sa distribucijom bogatstva i diskriminacijom, nemogućnost da se proceni efekat nivoa materijalnih nejednakosti na razvoj društva, i nepostojanje poželjnog modela svojine deo

istog kompleksa, ili jednog šireg kulturnog obrasca koji srpsko društvo, u trenutku kada je istraživanje sprovedeno, ostavlja na ničijoj zemlji, otvoreno stihijama ideoloških i političko-ekonomskih dešavanja u samoj zemlji ali i globalnom okruženju. Nedostatak pomenutih relacija i uzročno-posledičnih veza indikator je jednog šireg kulturnog kompleksa kojem nedostaje sposobnost da uočenu ekonomsku realnost proceni na neki definitivni način, te u skladu sa tim artikuliše odgovarajuću ekonomsku akciju ili aktivnost prema definisanom cilju.

Konačno, može se zaključiti da u srpskoj ekonomskoj kulturi anti-tržišni obrazac ima tek marginalnu ulogu. Sa druge strane, ni liberalno tržišni obrazac nije u značajnoj meri prisutan. Ono što jeste karakteristika srpskog društva je dominantan kulturni obrazac koji je tek delimično tržišno orijentisan. Delimično, zato što je tržišna orijentacija sa jedne strane ograničena normom relativno egalitarne raspodele bogatstva, a sa druge strane dominantnom ulogom države u ekonomiji, pa i u sferi distribucije i usklađivanja ponude i potražnje, makar kada je u pitanju zaposlenje. Takođe, u velikoj meri su prisutni i obrasci koje možemo okarakterisati kao kognitivno neinformativne ili nepovezujuće, u smislu upravo pomenutih relacija i uzročno-posledičnih veza, karakterišući srpsko društvo, iz perspektive ekonomske kulture, kao zaglavljeno u tranziciji. Prethodni kulturni obrazac je uveliko razgrađen, ali njegovo mesto nije zauzeo novi. Analiza SEESP istraživanja koja sledi trebalo bi da baci dodatno svetlo na ove nalaze.

I Prihodi i razlike – norma		
klaster	veličina	opis
4	32,7%	Neograničena visina prihoda, nepravedno izjednačavanje prihoda, prihodovne razlike prevelike
5	32,7%	Ograničena visina prihoda, nepravedno izjednačavanje prihoda, prihodovne razlike prevelike
1	13,4%	Neograničena visina prihoda, izjednačavanje prihoda, prihodovne razlike prevelike
2	12,1%	Neograničena visina prihoda, nepravedno izjednačavanje prihoda, prihodovne razlike dobre
3	9,7%	Ograničena visina prihoda, izjednačavanje prihoda, prihodovne razlike prevelike

II Prihodi i razlike – legitimacija		
klaster	veličina	opis
5	29,8%	Nepravedno izjednačavanje jer su sposobnosti nejednake, nepošteno izjednačavanje zarada prema potrebama, nisu neophodne velike razlike u primanjima za razvoj
3	21,8%	Nepravedno izjednačavanje zarada prema sposobnostima, pošteno izjednačavanje zarada prema potrebama, nisu neophodne velike razlike u primanjima za razvoj
1	16,9%	Nepravedno izjednačavanje zarada prema sposobnostima, pošteno izjednačavanje zarada prema potrebama, neophodne velike razlike u primanjima za razvoj
4	15,9%	Pravedno izjednačavanje zarada prema sposobnostima, pošteno izjednačavanje prihoda zbog jednakih potreba, nisu neophodne velike razlike u primanjima za razvoj
2	15,7%	Nepravedno izjednačavanje jer su sposobnosti nejednake, nepošteno izjednačavanje zarada prema potrebama, neophodne velike razlike u primanjima za razvoj

III Država vs tržište – monopol

klaster	veličina	opis
4	34,5%	Vlada treba da obezbedi posao svima, smanji razliku kod najvećih i najmanjih primanja, smanji razlike u prihodima
1	31,8%	Vlada treba da obezbedi posao svima, smanji razliku kod najvećih i najmanjih primanja, smanji razlike u prihodima, (u odnosu na klaster 4 razlika samo stepen intenziteta)
2	12,9%	Vlada treba da obezbedi posao svima, smanji razliku kod najvećih i najmanjih primanja, ne treba da smanji razlike u prihodima
3	9,2%	Vlada treba da obezbedi posao svima, neutralno u vezi sa razlikama kod najvećih i najmanjih primanja, smanji razlike u prihodima
6	6,1%	Neodlučni u vezi sa odgovornošću za obezbeđivanja posla, vlada nije odgovorna da smanji razliku kod najvećih i najmanjih primanja, ne treba da smanji razlike u prihodima
5	5,5%	Neodlučni u vezi sa odgovornošću za obezbeđivanja posla, smanji razliku kod najvećih i najmanjih primanja, smanji razlike u prihodima

IV Država vs tržište – legitimacija

klaster	veličina	opis
1	36,4%	Država treba da interveniše da zaštiti poslodavce i spreči štrajkove, nije dobro za Srbiju da država smanji uticaj na ekonomiju
4	24,4%	Država treba da interveniše da zaštiti poslodavce i spreči štrajkove, dobro za Srbiju da država smanji uticaj na ekonomiju

3	24,1%	Država ne treba da interveniše da zaštiti poslodavce i spreči štrajkove, dobro za Srbiju da država smanji uticaj na ekonomiju
2	15,1%	Država ne treba da interveniše da zaštiti poslodavce i spreči štrajkove, nije dobro za Srbiju da država smanji uticaj na ekonomiju
V Pluralizam		
klaster	veličina	opis
6	27,7%	Grupe štete narodu boreći se za posebne interese, intelektualci unose zbrku u narod, sloboda govora ne vodi dezorganizaciji društva
8	12,1%	Grupe štete narodu boreći se za posebne interese, intelektualci unose zbrku u narod, sloboda govora ne vodi dezorganizaciji društva (razlika u odnosu na klaster 6 samo u intenzitetu)
7	13,2%	Grupe štete narodu boreći se za posebne interese, intelektualci unose zbrku u narod, sloboda govora vodi dezorganizaciji društva
4	11,2%	Grupe štete narodu boreći se za posebne interese, intelektualci unose zbrku u narod, sloboda govora vodi dezorganizaciji društva (razlika u odnosu na klaster 7 samo u intenzitetu)
5	10,5%	Grupe ne štete narodu boreći se za posebne interese, intelektualci ne unose zbrku u narod, sloboda govora ne vodi dezorganizaciji društva
1	9,2%	Neodlučni u pogledu interesnog angažmana društvenih grupa, intelektualci unose zbrku u narod, sloboda govora ne vodi dezorganizaciji društva
2	6,3%	Neodlučni u pogledu interesnog angažmana društvenih grupa, intelektualci unose zbrku u narod, neodlučni u pogledu slobode govora
VI Svojina		
klaster	veličina	opis
1	21,6%	Bez privatizacije preduzeća gora, društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu, bolje privatizovati javne usluge
4	14,8%	Bez privatizacije preduzeća gora, društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu, neodlučnost u pogledu javnih usluga
3	8,9%	Bez privatizacije preduzeća gora, neodlučnost u pogledu privatnog vlasništva i napretka, bolje privatizovati javne usluge
2	6,3%	Preduzeća ne bi bila gora bez privatizacije, društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu, bolje privatizovati javne usluge
8	17,8%	Preduzeća ne bi bila gora bez privatizacije, društveni napredak ne počiva na privatnom vlasništvu, javne usluge ne privatizovati
7	6,8%	Preduzeća ne bi bila gora bez privatizacije, društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu, javne usluge ne privatizovati
5	14,9%	Neodlučni
6	9%	Neodlučni kao i klaster 5 osim po pitanju privatizacije javnih usluga.

Tabela 11: pregled klastera za SEESSP

Šest legitimacijskih mehanizama koje je analiza podataka prikupljenih SEESSP istraživanjem identifikovala obuhvata pitanja: prihoda i razlika kao društvene norme, i u okviru konteksta; zatim odnos države i tržišta u pogledu monopola nad delom ekonomske prakse društva, zatim i iz ugla legitimacije; odnos prema pluralizmu; i konačno, pitanja svojine. Ovi legitimacijski mehanizmi svrstani su u četiri grupe: odnos između države i tržišta u smislu dominacije u ekonomskoj sferi, gde imamo dva mehanizma, pitanje prihoda i materijalnih razlika sa takođe dva mehanizma, i pluralizam i svojina sa po jednim legitimacijskim mehanizmom.

Prva grupa kulturnih obrazaca koji se odnose na prihode i razlike ukazuju na norme materijalnih razlika koje potiču iz zaposlenja i obavljanja posla. Dva najrasprostranjenija kulturna obrasca sa po 37,2%, nedvosmisleno ukazuju da je u Srbiji prisutna ili za zemlju karakteristična egalitaristička matrica ali i nude suviše pojednostavljenu sliku. Srpski kulturni obrazac nesumnjivo ukazuje na dominantne egalitarističke tendencije kod populacije. Ipak iz nešto drugačije perspektive ta egalitaristička tendencija se zapravo manifestuje kao otpor ekstremnim materijalnim razlikama, i takav stav je karakterističan za kulturne obrasce koji obuhvataju gotovo devet desetina populacije. Među tih 90% izdvajaju se dva obrasca koje karakteriše stav da je izjednačavanje prihoda pravedno. Ta dva obrasca na koje otpada četvrtina ispitanika zapravo predstavljaju manifestaciju prave egalitarističke kulture i, kao što se može videti, ona nije dominantna u Srbiji.

Ovo naravno otvara pitanje: kakav je onda dominantan kulturni obrazac u vezi sa materijalnim nejednakostima? On svakako nije ni anti-egalitaristični, o čemu svedoči kulturni obrazac manifestovan u klasteru 2, koji predstavlja pravi anti-egalitarizam, a zauzima tek 12% u ukupnom pejsažu srpske kulture. Najtačnija kvalifikacija je da se u Srbiji radi o labavom egalitarizmu ili, tačnije o normi ograničenih materijalnih razlika. Ovu poželjnu tačku između apsolutne jednakosti i nejednakosti je teško ustanoviti, a neizvesno je i da li je moguće dati nekakvu kvantifikovanu meru u smislu: najveća plata ne sme biti šet puta veća od najniže. U svakom slučaju, stepen prihvatljivih materijalnih razlika za srpsko društvo je problem na koji treba usmeriti pažnju, jer može doneti mnogo korisnije rezultate od proste generalne ocene da srpski kulturni obrazac karakteriše egalitarizam (da

li je ovaj stepen univerzalan ili postoje razlike kada se radi o plati sa jedne ili nekretninama sa druge strane; da li za pojedine slojeve društva, poput seljaka, važi drugačija norma, itd.). U prilog ovoj tvrdnji ide i zapažanje da se balans između kolektivnog i individualnog interesa, kao i individualnih obaveza u kontekstu šire društvene zajednice, prelama u pitanju: na koliki deo ukupnog bogatstva nacije pojedinac može polagati pravo?

Odgovor na ovo pitanje uveliko zavisi od konteksta i shvatanja ekonomije. Ako je dominantno razumevanje ekonomije kao igre nultog bilansa, gde neko može uvećati sopstveno bogatstvo samo tako što će prisvojiti od drugog, a količina ukupnog bogatstva ostaje ista bez obzira na ekonomske aktivnosti, norma može biti mnogo rigidnija i niže postavljena, naročito u egalitarističkim društvima. U kulturi gde je ekonomija viđena kao put ka uvećanju bogatstva društva norma prihvatljivih ekstrema materijalnih razlika verovatno neće biti rigidna, s obzirom da bogatstvo nema ograničenja već je nešto što je moguće stvoriti. Razlika između ova dva viđenja ekonomije¹³³ je na kognitivnom nivou vrlo značajna. Ideja ekonomije nultog zbira pažnju ljudi usmerava na druge individue, s obzirom da te druge individue polažu pravo na deo bogatstva i jedino oni mogu biti od interesa svakome ko želi uvećati sopstveno bogatstvo, prisvajanjem od drugog. Sa druge strane, ekonomija kao aktivnost pozitivnog, odnosno rastućeg bilansa pažnju usmerava ka uvećanju bogatstva, a ne preraspodeli. Podaci na koje se ova analiza oslanja ne pružaju direktan uvid u to koja vrsta razumevanja ekonomije je u Srbiji na delu, ali pitanje nesumnjivo ima veliki značaj u kontekstu ekonomske kulture u Srbiji. Uređenje svojinskih prava i obaveza i pozicioniranje institucije svojine kao pitanja ekonomskih temelja društva, uslovljeno je opšte prihvaćenim, ili tačnije, društveno važećim principima koji ukazuju na ono najbitnije: da li je društvo usmereno na preraspodelu ili na stvaranje bogatstva. Koherentni institucionalni sistem teško da može istovremeno da odgovori na oba ova zahteva. Rezultati ovog istraživanja sugerišu da je dominantni kulturni obrazac u Srbiji usmeren na preraspodelu a ne na uvećanje te, posredno, da je na delu manifestacija shvatanja ekonomije kao igre nultog bilansa.

Kada su u pitanju principi na kojima počivaju kulturni obrasci materijalnih razlika, drugi identifikovan legitimacijski mehanizam nudi tri: individualne sposobnosti, individualne

¹³³ Ovde su predstavljene dve ekstremne situacije kako bi se bolje ilustrovala tvrdnja.

potrebe, i društveni razvoj. Obrasci koji zauzimaju dve krajnosti, potpuni egalitarizam sa jedne i potpuni antiegalitarizam sa druge strane, prisutni su kod gotovo trećine ispitanika. Ostatak otpada na pozicije koje se nalaze negde između dva ekstrema, što grubo korespondira prethodno pomenutim rezultatima i obrascu ograničenih nejednakosti.

Uprkos dominantom slabom egalitarizmu, čak jedna trećina kulturnih obrazaca inkorporira viđenje da su velike materijalne razlike neophodne za razvoj društva. Tri moguća odgovora na ovakvo stanje su: radi se o kognitivnoj disonanci, odnosno o nekoherentnom¹³⁴ kulturnom obrascu; deo populacije Srbije zastupa egalitarnije društvo uprkos stavu da to usporava ili sprečava razvoj, i konačno, stepen razlika sa kojim se ispitanik slaže spada u dovoljno velike da bi omogućile razvoj. I u vezi sa ovim, zaključivanje onemogućava nedostatak informacija. Međutim, treba obratiti pažnju na činjenicu da se u dva velika kulturna obrasca (od kojih je jedan na stanovištu da su velike materijalne razlike neophodne za razvoj) manifestuje sukob legitimacijskih principa. Izjednačavanje zarada je istovremeno i pravedno i nepravedno, u zavisnosti od principa na kome se procena temelji. Ova činjenica ide u prilog oceni da je odnos građana Srbije prema nejednakostima uveliko obeležen kognitivnom disonancijom, odnosno delimično je nekoherentan. Ostaje pitanje u kojoj meri je to rezultat tranzicije; ne čini li se logičnim rezultatom prolongiranog procesa prelaska iz socijalizma u kapitalizam; ili je pak rezultat nekih drugih kulturnih crta na koje dostupni podaci nisu mogli da ukažu.

O odnosu države i tržišta podaci takođe otkrivaju dva mehanizma legitimacije. Prvi mehanizam ukazuje na poziciju koju država, odnosno tržište ima u ekonomskom sistemu Srbije, konkretno, na tržištu rada i u regulisanju materijalnih nejednakosti. Dva klastera koja obuhvataju dve trećine ispitanika identična su prema iskazanim stavovima, a razlikuju se samo u intenzitetu, što potvrđuje dominaciju kulturnog obrasca koji prvenstvo ekonomske arbitracije daje državi jer tu prepoznaje mehanizam koji treba da donese ekonomski i društveno poželjne rezultate. Slaganje u stavu da je obaveza vlade da obezbedi posao prisutna je u još dva kulturna obrasca koja se od prva dva obrasca razlikuju u pogledu odnosa prema materijalnim razlikama. Zanimljivo je da nijedan kulturni obrazac

¹³⁴ Ovde u smislu da istu stvar drugačije ocenjuje u zavisnosti od toga na čemu se ocena temelji. Može se reći i da ovaj fenomen odražava kulturni relativizam, jer nudi alternativne, čak suprotstavljene istine (u smislu socijalno konstruisanog znanja) o istoj stvari.

ne oslobađa vladu od obaveze poslodavca što, makar u toj konkretnoj oblasti, sugeriše da u srpskoj kulturi rad nije nešto što pripada tržištu, već mora institucionalno biti uređeno na način koji bi isključivao neizvesnost. Kulturnim obrascima, doduše u nešto manjoj meri, dominira i stav da je odgovornost vlade da sprečavanje prevelikih prihodovnih razlika, opet ukazujući na nepoverenje većeg dela populacije u mehanizme tržišta i da ono može doneti društveno poželjan i pravedan model distribucije bogatstva.

Otkuda ova dominacija kulturnih obrazaca koji diskvalifikuju tržište a uspostavljaju državu¹³⁵ kao dominantog ekonomskog aktera? Jedan od čestih argumenata je da je to posledica dugog života u socijalističkom društveno-ekonomskom uređenju. Suspenzija tržišta rada, status zaposlenja kao, između ostalog, institucije socijalnog zbrinjavanja i ograničavanje privatne inicijative i sektora, tipično za period socijalizma, čini se da nude potpuno objašnjenje. Takav zaključak, iako već na prvi pogled validan, nije i potpun. koji Ovde obrađeni podaci prikupljeni su nakon decenije i po tranzicije, što je svakako dovoljno dug period da se ne ke posledice promena moraju manifestovati. Izgleda da je upravo *apsolutna većina* kulturnih obrazaca državne dominacije u ekonomiji rezultat tranzicije. Sa nekoliko neuspešnih pokušaja privatizacije, koja se u većini slučajeva može nazvati predatorskom; interes kupca je da jeftino kupi državno preduzeće, a zatim ga rasparča i proda, dakle bez planova za budućnost kao i bez brige za zaposlene (ovakva praksa vodi samo ka gašenju postojećih radnih mesta, a ne i otvaranju novih), realnost upućuje građane Srbije na zaključak da tržište ne radi. Ono što je vidljivo može se opisati kao konverzija političkog u ekonomski kapital, odnosno konverzija monopola nad srpskom ekonomijom iz jednog vida u drugi. Na nacionalnom nivou se pojavilo previše gubitnika, a premalo dobitnika tranzicije. Iskorak u ono što se u postsocijalističkoj Srbiji predstavljalo kao tržišna ekonomija (uprkos činjenici da tržišne ekonomije u pravom smislu nije ni bilo), uverio je mnoge da je državna kontrola ekonomije superiorna u odnosu na tržište kao regulator: ipak je bila u stanju da obezbedi relativno pravedan sistem raspodele, i naročito pristojan životni standard. Paradoksalno ili ne, nedostatak prave ekonomske liberalizacije i uvođenja tržišta, odnosno zadržavanja državnog ali sada ne partijskog već partijskih monopola nad ekonomijom je, čini se, bio najbolji anti-tržišni argument.

¹³⁵ U interpretaciji se ne pravi razlika između vlade i države, već se ova dva naziva tretiraju kao različite pojave istog fenomena – kolektivnog autoriteta kojem svi pripadnici društva pripadaju ali su mu i podređeni. Ovakva interpretacija podložna je kritikama, ali već na više mesta izneti argumenti u ovom radu sugerišu da, iako možda nema univerzalnu validnost, svakako važi za srpsko društvo.

U kojoj meri, kroz drugi legitimacijski mehanizam koji se odnosi na državu i tržište, identifikovani kulturni obrasci potvrđuju gore iznesene zaključke? Teško je dati pouzdan odgovor na osnovu četiri kulturna obrasca koja se u ovom slučaju pojavljuju. Najviše zato što distribucija, odnosno relativni udeo obrazaca u kulturi, ne odgovara distribuciji identifikovanoj u prethodnim rezultatima. Legitimacijski mehanizam o kome je ovde reč obuhvata pitanje protekcionizma u specifičnom segmentu, odnosu radnika i poslodavaca, i problem državnog intervencionizma uopšte, na nacionalnom nivou. U takvoj postavi liberalni kulturni obrazac, koji isključuje protekcionizam i mešanje države u ekonomiju zauzima četvrtinu, dok intervencionistički kulturni obrazac obuhvata nešto više od trećine ispitanika. Uz ova dva pojavljuju se još dva suprotstavljena obrasca koji impliciraju podršku intervencionizmu u cilju zaštite poslodavaca sa jedne, i podršku zaštiti radnika sa druge strane.

Ako pogledamo da li se javljaju neke karakteristike koje presecaju, odnosno zajedničke su, nekim kulturnim obrascima, vidimo da je obrazac državne kontrole nacionalne ekonomije u blagoj prednosti u odnosu na liberalniji obrazac. Ipak, ovde se ne može govoriti o dominantnom shvatanju, već o kulturnom rascepu i potencijalnom konfliktu unutar kulture, s obzirom da se radi o samo dve jasno izdvojene i na suprotnim stranam pozicionirane kulturne pozicije. Sa druge strane, intervencionizam u zaštiti poslodavaca i sprečavanju štrajkova javlja se kao karakterističan za dva kulturna obraca i u značajnoj meri je dominantan na nivou celog uzorka. Svakako iznenađuje podatak da je intervencionizam u cilju sprečavanja štrajkova većinsko opredeljenje ispitanika, naročito u kulturi koja je dugo bila obeležena negovanjem kulta radnika i socijalističkog rada. Tu se verovatno i krije deo odgovora, jer je u socijalističkom sistemu pitanje radničkog organizovanja i štrajka bilo po prirodi obeleženo kontradikcijom: protiv koga radnici štrakuju u radničkoj državi? Karakteristično za Srbiju je i da je radničko organizovanje bilo više deo folklor, a manje izraz autentične potrebe za artikulacijom političkog izraza i stava, kao i borbe za interese grupe kojoj se pripada. Iz takve perspektive, pitanje je i da li su sindikati nakon početka tranzicije imali snažan kredibilitet, kao recimo u Poljskoj, pa je vremenom erodirao ili tog kredibiliteta uopšte nije ni bilo. Na osnovu rezultata, a imajući u vidu pluralizam kao značajan faktor ističe se da je radničko organizovanje kroz sindikate doživljeno kao

artikulacije grupnog interesa koji može biti u suprotnosti sa interesom društva kao celine. Konačno, to se manifestuje ili kao nezainteresovanost opšte populacije za pitanja štrajkača, kao nedostatak solidarnosti, a u gorem slučaju i kao negativan odnos prema grupi koja štrajkuje.

U isto vreme, u situaciji visoke nezaposlenosti koja prati tranziciju u Srbiji, svaka pretnja zaposlenju (a poslodavci su eksponenti ovoga) može se tumačiti kao zaštita temelja socijalnog zbrinjavanja preko radnog mesta. Ipak, u tom slučaju nekoliko pretpostavki moramo prihvatiti kao izvesne, poput one da ispitanici doživljavaju poslodavce kao korektne, ili da će država uticati na to da poslodavci budu korektni, što nas dovodi u polje spekulacija, a ne evidencijom potkrepljenih zaključaka. Kada je reč o pretpostavkama, jedna se posebno nameće iz činjenice da drugi legitimacijski mehanizam koji se neposredno tiče uloge države u ekonomiji, a posredno i odnosa sa tržištem, ukazuje na veće prisustvo liberalnijih kulturnih obrazaca nego prvi legitimacijski mehanizam. Razlog tome verovatno treba tražiti u onim delovima ekonomije koje legitimacijski mehanizmi obuhvataju: tako je manji stepen ili marginalna pojava liberalizma karakterističan za pitanja sigurnosti posla i materijalnih nejednakosti, a veći stepen liberalizma kada je ekonomija predstavljena kao distancirana od stvari koje se lično i intimno tiču ispitanika.

Kada je reč o pluralizmu, dominantan kulturni obrazac karakterističan za srpsko društvo se može okarakterisati kao antipluralistički, a u okviru ovog opšteg obrasca uočavaju se i neke varijacije gde se kriterijumi raslojavanja nalaze u konceptualizaciji i distinkciji između individualnog i kolektivnog nivoa, i distinkciji između slobode govora i slobode artikulacije sopstvenog interesa. Na šta zapravo ovakvi rezultati ukazuju? Mehanizmi individualne identifikacije su prihvatljivi isključivo preko jednog kolektiva, naroda ili nacije¹³⁶. Ova pripadnost koja je, čini se, automatski pripisana svakoj individui u pitanju, predstavlja i osnov individualnog prava na slobodu govora. Iz legitimacijskih obrazaca se takođe može zaključiti i da struktura kolektivnog identiteta, obeležena prvenstveno vrlo rigidnim interesnim jedinstvom. Nacija nije viđena kao skup više različitih interesnih grupa, već višestruki interesi služe da se legitimiše diskvalifikacija i derogacija skupa

¹³⁶ Radi se o obrascu koji se može opisati logikom: svi mi individualci pripadamo jednoj grupi i otuda imamo iste interese i potrebe – ukoliko neka grupa ima interese koji su mi strani znači da ja kao pojedinac ne pripadam toj grupi.

pojedinaca kojem se takvi interesi pripisu. Ovakav odnos prema pluralizmu naravno ne ukazuje na nemogućnost ustanovljavanja tržišne ekonomije, jer se tržišta formiraju u datim socio-kulturnim okvirima kavi god da su.

Posledice antipluralističkog kolektivism su zapravo nešto šire, jer definišu okvire i ograničenja u kojima se tržišta mogu javiti. Kulturna raznolikost i bogatstvo počivaju na razuđenoj socijalnoj strukturi koja je, između ostalog, određena i mogućnošću grupa da artikulišu sopstvene interese koji bi zahtevali zadovoljenje. Ovo su okviri i ograničenja u kojima bi se eventualni ekonomski aspekt nekog grupnog interesa u Srbiji zadovoljio (recimo, potreba koja je uslovljena stilom života grupe) i vrlo su svedeni. Drugim rečima, ovde se radi o činjenici da društvo koje ima aktivan antipluralistički stav u socijalnom pogledu već poseduje kulturni obrazac koji sa socijalne sfere može preneti na ekonomsku. Ako upravo pomenuto spada u spekulaciju ili nagađanje, ograničenja koja srpsko društvo stavlja pred sopstvenu socijalnu i kulturnu raznolikost, ograničenja koja se uspostavljaju kontrolom interesa, ukazuju i na ograničavanje same osnove iz koje se razvija materijalna kultura društva¹³⁷, što svakako ne može biti bez posledica po ekonomsku kulturu i obrasce. Potrebe koje se javljaju u nekom društvu izraz su kulturnih obrazaca koje to društvo karakterišu, a u Srbiji su to ujednačenost i sličnost kolektivnih i individualnih interesa. Slaba kulturna diverzifikacija teško da može voditi razvoju tržišnih podsektora ekonomije, jer za tim srpsko društvo nema potrebe.

Analizirajući iskaze koji presecaju više kulturnih obrazaca, možemo uočiti hijerarhiju socijalnih aktera u smislu socijalno prihvatljivog nivoa pluralizma i obrnuto srazmernog nivoa pretnje po društvo. Od navedene tri vrste socijalnih aktera, grupe (neimenovane i nespecificovane), intelektualci (takođe kao neki kolektivni entitet, ali manifestovan kroz individuu) i individue; ubedljivo najlošiju reputaciju, u 90% slučajeva, imaju intelektualci. Za njima sa stopom prisutnosti 65% u pogledu negativne reputacije slede (neimenovane) grupe, koje se bore za parcijalne interese, drugačije od jedinstvenih narodnih interesa. Dok je individualna sloboda govora doživljena kao problem samo kod dva kulturna obrasca,

¹³⁷ Velmar Janković je smatrao da deo srpske elite između dva rata nije bio u stanju da proizvede ništa autentično u kulturnom i materijalnom pogledu, već da se kulturna interakcija sa razvijenom Evropom svodila na uglavnom puko oponašanje trendova iz Evrope bez autentičnog doprinosa sa srpske strane.

odnosno, kod četvrtine ispitanika. Kao što je već pomenuto, dominantna karakteristika kulturnih obrazaca u Srbiji u pogledu društvenog i interesnog pluralizma se može opisati kao unitarizam: na pluralizam se pozitivno gleda samo kao individualno pravo, koje pak ne postoji kada su u pitanju grupe.

Konačno, legitimacijski obrasci koji se odnose na svojinu otkrivaju da značajan deo, oko 20%, ispitanika karakterišu kulturni obrasci koji ne nude jasnu procenu i artikulaciju poželjnog oblika svojine. Skup klastera, u kojima se manifestuje kulturni obrazac privatne svojine kao poželjne obuhvata nešto preko polovine ispitanika. Međutim, varijacije se kreću od obrasca koji konzistentno uspostavlja privatno vlasništvo kao dominantnu formu, ključnu za društveni razvoj i ekonomski uspeh, do obrasca koji, iako preferira privatno vlasništvo, ne prepoznaje ga kao pogodan instrument za postizanje pozitivnih ekonomskih ili socijalnih ciljeva. Jasno je, dakle, da se legitimacija privatne svojine u ekonomskim odnosima temelji na više od jednog kriterijuma, jer kako inače objasniti prisutnost obrasca koji ne može da dovede u vezu privatno vlasništvo sa ekonomskim učinkom, ako nije ekonomski učinak osnova na kojoj se temelji pravo svojine. To pravo mora biti utemeljeno negde drugde, a pripadnost političkoj zajednici (poput naroda ili nacije) predstavlja solidnu osnovu. Sa druge strane, gotovo petina ispitanika podržava model državnog vlasništva kao dominantnog, a legitimacija tog kulturnog obrasca je konzistentna i artikulise stav da je državno vlasništvo ekonomski mehanizam koji obezbeđuje dobru i funkcionalnu ekonomiju.

U kojoj meri su rezultati EVS i SEESSP podudarni, odnosno, u kojoj meri ukazuju na iste kulturne obrasce? Kao prvo, uočljiva je zastupljenost kulturnih obrazaca koji naglašavaju dominantnu ulogu države u ekonomiji, naročito nad kolektivnim ekonomskim akterima preduzećima i drugim organizacijama. Država se javlja kao dominantan ekonomski akter na nacionalnom nivou; naročito kada se radi o zaposlenju jer je tu monopol države umesto tržišta rada legitiman po mišljenju većine; a i kao mehanizam kojim se obezbeđuje društveno prihvatljiv nivo materijalnih ne/jednakosti. U hipotetičkom smislu, kada bi kompleksan institucionalni sistem nacionalne ekonomije nastao na opštim principima dominantnih kulturnih obrazaca, on bi u Srbiji bio ili tržišni socijalizam, ili socijalni kapitalizam. Sa dominantnom ulogom države i ograničenom i pažljivo pozicioniranom

institucijom tržišta. Ovo ograničenje i pozicija bili bi dodatno definisani uslovom da ne dovode do drastičnih materijalnih razlika, niti da utiču na sticanje ili gubljenje zaposlenja. Tako, kada je reč o tržištu, veće prisustvo liberalnog tava u kulturnim obrascima je uočljivo u delovima ekonomije koji su udaljeni od materijalnog standarda i zapošljavanja.

Kad je u pitanju institucija svojine, treba ipak krenuti od norme poželjnih materijalnih nejednakosti u srpskom sruštvu. Oba istraživanja ukazuju da se kroz identifikovane kulturne obrasce, kao dominantna, provlači norma ograničenih nejednakosti, ili relativni materijalni egalitarizam. Norma materijalnih nejednakosti, kako SEESSP istraživanje ističe, praćena je i delimičnom kognitivnom disonancijom, odnosno sukobom tendencije ka jednakostima, uz istovremenu tendenciju ka nejednakostima, jer se legitimacijski principi individualnih potreba i sposobnosti uzimaju kao izolovani jedan od drugog, odnosno jedan princip nema primat nad drugim. Kao što je ranije u tekstu pomenuto, norma poželjnog nivoa materijalne nejednakosti u društvu je važna jer utiče na način uređivanja svojine i svojinskih odnosa – ako su institucije koje definišu svojinu autentična artikulacija kulture vodiće ka održavanju društveno poželjnog i prihvatljivog nivoa ne/jednakosti. Kod EVS istraživanja ne postoji dominantan kulturni obrazac povezan sa privatnom ili državnom imovinom. SEESSP podaci takođe ukazuju na relativno visok stepen neopredeljenosti ali i primat privatne svojine. Međutim, ova sklonost privatnoj svojini nije jednoznačna jer je praćena odsustvom socio-ekonomskih konsekvenci. Mogući odgovor na nepostojanje dominantnog kulturnog obrasca na kome bi institucija svojine počivala verovatno leži u nekoliko razloga: nepostojanje društvenog konsenzusa po pitanju nejednakosti; kontradiktorni legitimacijski principi koji su posledica neodumiranja starih kulturnih elemenata u novim socijalnim i tehnološkim okolnostima; negativno tranziciono iskustvo.

Šta ovo znači? Većina kulturnih obrazaca koji ističu privatnu svojinu kao dominantnu ipak u njoj ne vide bitan ekonomski pokretač ili faktor društvenog napretka. Imajući u vidu dominantnu poziciju države u ekonomiji, ovaj rezultat sa velikom izvesnošću možemo tumačiti kao manifestaciju kulturnog obrasca koji se odnosi na privatnu i individualnu ili porodičnu svojinu, a ne svojinu kao ekonomsko-tržišnu kategoriju. Pogotovo ako se ima u vidu da ekonomski učinak nije jedini princip koji u srpskoj kulturi pruža legitimacijski

temelj svojinskih prava – država kao otelovljenje kolektivnog identiteta tu ipak ima dominantnu ulogu,.

Pored značajnog udela kognitivno disonantnih i neinformativnih kulturnih obrazaca, kao i fragmentacije nacionalne kulture na veći broj obrazaca (koji kao što je to recimo slučaj sa dominantnim oblikom svojine, onemogućavaju društveni konsenzus) javljaju se i dve bitne karakteristike, prisutne u većem broju kulturnih obrazaca. Odnos između kolektivizma (koji se može opisati kao interesni unitarizam) i pluralizma (koji se javlja kao norma na individualnom nivou) bez sumnje ima značajan uticaj na ekonomsku kulturu Srbije. Ovaj sukob na liniji unitarizam-pluralizam i kolektiv-individual se po svoj prilici odražava na institucionalno uređenje i poželjnu dominantnu formu svojine, i koji onemogućava harmonizovanje dva suprotstavljena koncepta u jednu univerzalnu kognitivnu matricu i kulturni obrazac. Ovaj rezultat će, zajedno sa prethodnim, biti stavljeni u istorijski kontekst kako bi u zaključnom razmatranju odgovorili na pitanja postavljena u uvodu, ona koja su ovaj rad usmeravala, kao i neka od pitanja koja su kroz tekst i analizu otvorena.

5. ZAKLJUČAK

Pitanje ekonomske kulture u Srbiji deo je šireg pitanja nacionalne kulture uopšte. Na početku istraživanja neophodno je bilo zapitati se da li nešto što se naziva nacionalna kultura uopšte postoji, a u slučaju da je odgovor pozitivan, šta takvu kulturu karakteriše. Kako je kultura fenomen koji opisuje društvene grupe, ukazujući na karakteristike koje pripadnici grupe dele, kao i na specifičnosti prema kojima se grupe međusobno razlikuju odgovor je nužno morao uzeti u obzir koncept nacije kao društvene grupe. Odgovor nas upućuje na odnos između institucija i kulture i pitanje izneto u uvodu: Ako se ne može u svim slučajevima govoriti o institucijama kao artikulacijama kulture, da li je moguće govoriti o nacionalnoj kulturi? Odgovor je, naravno, da. Jer država je okvir u kome se nacija definiše kao jedna više ili manje homogena grupa, pod okriljem formalno-institucionalnog državnog sistema. U slučaju savremene Srbije razvoj tog formalno-institucionalnog sistema se može pratiti od početka XIX veka sa početkom borbe za oslobođenje od turske vladavine, kao proces koji je većem broju društvenih zajednica, prisutnih na teritoriji obuhvaćenoj državom, ponudio jedinstven pravni okvir. Ukratko, u ovom radu je ukazano da, bez obzira na eventualne teorijske i empirijske probleme, fenomen nacionalne kulture nije samo puki apstraktni koncept već jasna društvena činjenica koju karakteriše upravo jedinstven institucionalni okvir oličen u državi.

Kako je dinamika između kulture i formalnih institucija istorijski proces u kome se u uzajamnoj sprezi delovi kulture i institucionalnog sistema međusobno potvrđuju i jačaju, ili kroz konflikt menjaju, nije se moglo zaobići ni pitanje društvenih aktera kao nosilaca kulture i specifičnih kulturnih obrazaca. Tako je pitanju postsocijalističke tranzicije pristupljeno kao delu šireg istorijskog konteksta i kao, između ostalog, kulturnih i

institucionalnih procesa rezultat kojih je savremeno srpsko društvo. Kao što je u uvodnom delu napomenuto, istorijski kontekst o kome je reč obuhvata i period pre socijalističkog društvenog uređenja, jer se pošlo od pretpostavke da se delovi institucionalnih rešenja i kulturni obrasci koji jugoslovenski i srpski socijalizam karakterišu mogu identifikovati i u periodima koji mu prethode. Tako su društveni akteri i definisani iz perspektive nosilaca institucionalnih i kulturnih obrazaca, pa se sa jedne strane javlja država kao kolektivni akter prvenstveno na formalno-institucionanoj strani, i populacija kao skup strukturnih elemenata, odnosno društvenih grupa, na strani neformalnih institucija i kulturnih obrazaca. Ovakav pristup omogućio je uvid u srpsku ekonomsku kulturu kroz odnos između institucionalnih sa jedne i kulturnih obrazaca sa druge strane.

1.

Šta nam, dakle, rezultati govore? Da li u srpskom kulturnom obrascu država kao institucija ima dominantnu ulogu u uređenju ekonomskih odnosa ponude i potražnje, kao i distribucije društvenog bogatstva? Kratak i jednostavan odgovor bi bio – da. Međutim, odgovor na to pitanje zavisi i od toga koji deo ekonomskog života nacije je u pitanju. Empirijski podaci koji se odnose na prvu deceniju XXI veka ukazuju na značajan stepen kulturne fragmentacije, otkrivajući sliku ekonomske kulture ne kao monolitne, već kao relativno kompleksne tvorevine. Preovlađujući kulturni obrasci vezani za distribuciju materijalnog bogatstva, posebno kada je u pitanju zapošljavanje, gotovo da isključuju potrebu za bilo kakvim tržišnim mehanizmima. Oni upućuju na državu kao institucionalni mehanizam upravljanja ekonomijom u pomenutim sektorima, kako bi se došlo do društveno poželjnog rezultata. Značajan deo objašnjenja dominacije državnog intervencionizma kao ekonomskog mehanizma leži u relativnom materijalnom egalitarizmu koji je kao norma prisutan u većini identifikovanih kulturnih obrazaca. Sa druge strane, u trenutku prikupljanja EVS i SEESP podataka, Srbija je već imala tranziciono iskustvo duže od jedne decenije, pa treba razmotriti da li je i na koji način to iskustvo uticalo na rezultate.

Podimo od pitanja da li je nezadovoljstvo političkim monopolom nad ekonomijom i nezadovoljstvo ograničenjima koja su se odnosila na svojinska prava, privatno preduzetništvo i ekonomsku inicijativu bilo dovoljno za potpunu delegitimaciju socijalističkog ekonomskog sistema na kome je srpsko društvo počivalo? Sudeći prema empirijskim podacima, to uopšte nije bio slučaj, naprotiv, veći deo populacije je u kapitalizmu zadržao kulturne i legitimacijske obrasce koji su u velikoj meri primereni socijalističkom privređivanju. Prva decenija tranzicije obeležena je redefinisanjem nacionalnih ciljeva, gde se, pogotovo u uslovima ratnih sukoba, nije pojavljivala jasna perspektiva na to kakvi ekonomski temelji nove države treba da budu. Izostanak tog odgovora značio je da srpsko društvo, nije pre svega sebi, postavilo pitanje kulturnih normi i socijalne pravde a koje bi trebalo da budu temelj novog ekonomskog uređenja. Zapravo, ta su se pitanja s vremena na vreme pojavljivala u javnosti, ali gotovo uvek kao reakcija na neki događaj, poput sporne privatizacije ili korupcijske afere, pa se kao deo dnevnopolitičkog dekora brzo i gubila iz sfere javnosti. Spoljni podsticaj za promenom kulturnih i legitimacijskih obrazaca je izostao.

Dominantni kulturni obrasci u Srbiji nisu, kako istraživanja sugerišu, tranziciju percipirali kao korenito novu situaciju koja zahteva drugačiji pristup, i eventualno otvaranje nekih od temeljnih pitanja vezanih za ekonomiju, već su pokazali značajan stepen inercije kroz lagodniju autoreprodukciju. Iako tržišna ekonomija uveliko ograničava monopol države u ekonomiji, a u tranziciji upućuje i na pitanje čega smo spremni da se odrekemo da bi smo iskoristili dobre strane tržišta, to je pitanje uveliko ostalo marginalizovano. Ako pokušamo da takav razvoj događaja objasnimo iz perspektive samih kulturnih obrazaca vezanih za ekonomiju, može se ustvrditi da ekonomska kultura u srpskom društvu nije bila izvor socijalnih tenzija i frustracija koje bi tranziciju videle kao način da se takva situacija prevaziđe. Tako je tranzicija ostala gotovo isključivo politički projekat.

Sa druge strane, ni spoljni faktori, odnosno nove okolnosti nisu bile od pomoći u smislu ukazivanja na smer i potrebu promene kulturnih obrazaca. Ne ulazeći u motive i razloge

političkih elita¹³⁸ zašto su institucionalne promene išle tim tokom, kao krajnji rezultat, nove institucije ekonomskog sistema očigledno nisu bile u stanju da donesu individualno i društveno blagostanje koje je bilo deo tranzicijskih očekivanja. Postsocijalistička institucionalna rešenja nisu imala povoljne ekonomske rezultate, umesto investiranja resursa u razvoj preduzetništva i privatnog sektora subvencionisana su državna preduzeća koja prave gubitke. Ekonomska praksa društva uspostavljena na takvim temeljima ne može da ponudi nova, tržištu primerenija, pravila na kojima bi drugačiji obrazac ekonomske kulture počivao. Takođe, neusklađenost ekonomskih institucija sa dominantnim kulturnim ambijentom u Srbiji, pogotovo kroz pravne nedorečenosti i nedostatak podzakonskih akata, značajan je faktor koji otežava funkcionisanje institucija. Tamo gde je formalno-institucionalni okvir nedovršen on se nužno oslanja na postojeće kulturne norme i konvencije, što može da dovede do željenih rezultata jedino ako su i formalne institucije i socijalne konvencije deo iste legitimacijske sheme, odnosno, počivaju na istim principima i vode ka istom cilju. Ako to nije slučaj, konflikt na relaciji kulture i institucija je neminovan. Kako ekonomska kultura u Srbiji nije iznedrila impuls za tranzicione promene, formalno-institucionalna nedovršenost, kao rezultat projekta smišljenog i primenjenog „odozgo“, u ekonomskoj sferi se neminovno manifestuje kroz neefikasnost institucija i kognitivno disonantne kulturne obrasce a njih je moguće shvatiti i kao potragu za novim modusima socijalne akcije koja bi bila prilagođena novoj situaciji. Podaci ukazuju da ekonomsku kulturu u Srbiji karakteriše upravo značajan udeo kognitivno nejasnih ili nekomplentnih kulturnih obrazaca, u nekim slučajevima između jedne petine i jedne četvrtine.

Najzad, ne treba u potpunosti isključiti ni specifičan rezultat privatizacije u Srbiji, kao delimičan uzrok značajnog udela kulturnih obrazaca, neprilagođenih u potpunosti tržišnoj ekonomiji. Dve su konverzije ovde igrale glavnu ulogu: konverzija društvenog vlasništva (nejasno definisana priroda društvenog vlasništva, naročito u odnosu prema državnom, je samo doprinela netransparentnosti procesa) u državno vlasništvo, što je u nekim

¹³⁸ Pitanje motiva političkih aktera ovde nije ni bilo predmet istraživanja. U najboljem slučaju, moglo nas je interesovati kakve su motive srpska javnost i pojedinačne gupe pripisivale institucionalnim promenama ili dešavanjima važnim za ekonomiju jer bi se na osnovu takve procene formirao stav i reakcija društvenih grupa na promene. To je pitanje ipak ostalo izvan razmatranja ovog rada jer, striktno govoreći, ne spadaju u domen kulture, već u domen političkih ili psiholoških teorija.

slučajevima značilo faktički prenos vlasništva nad preduzećem sa kolektivnog vlasnika, bilo građana ili zaposlenih u firmi o kojoj je reč¹³⁹ na državu, a i potom u privatno vlasništvo; i sa ovim vezana konverzija političkog u ekonomski kapital, kroz privatizacije od kojih su i danas neke predmet sudskih procesa. Kao rezultat ove dve konverzije, politika kao oblast društvenog života i politička elita kao socijalni sloj, i dalje su definisale osnovni kontekst u kome se nacionalna ekonomija odvija, afirmišući shvatanje da politika dominira ekonomijom, odnosno, ekonomska pozicija zavisi od političke, a ne obrnuto. Partokratija je zauzela poziciju zbog koje je Komunistička partija u socijalizmu kritikovana, tako da do prave tržišne i ekonomske liberalizacije nije ni došlo, već su politički monopoli pretvoreni u monopolske mreže koje stoje kao prepreka liberalizaciji. U takvom socio-političkom i ekonomskom kontekstu smisao potreba za promenom kulturnih obrazaca, koji su već u saglasnosti sa jednom vrstom monopola¹⁴⁰, dovedena je u pitanje.

Postsocijalističku Srbiju, dakle, karakteriše dominacija kulturnih obrazaca u kojima država ima centralnu ulogu, a koji su naročito istaknuti u oblastima raspodele materijalnog bogatstva i zapošljavanja. Ekonomska kultura nije bila izvor socijalnih tenzija i frustracija iz kojih bi se tranzicija videla kao način da se takva situacija prevaziđe, već je tranzicija bila za najveći deo populacije Srbije pre svega politički projekat. Institucionalne promene nisu stvorile okolnosti radikalno drugačije u odnosu na socijalizam, i koje bi zahtevale više tržišno orijentisane kulturne obrasce. Naprotiv, može se naći utemeljenje i za zaključak: u situaciji politizovane vlasničke transformacije, odnosno privatizacije, odbijanje da se tržišnim mehanizmima prepusti ekonomija društva je racionalna reakcija. Reakcija koja iz individualne perspektive ima za cilj zaštitu privatnog ekonomskog interesa prosečnog građanina Srbije. Tržište se, makar u meri u kojoj je deo formalno-institucionalnog sistema, javlja kao mesto u ekonomiji na koje je ovako transformisan politički monopol izmešten i u tom procesu prenesen iz domena kolektivnog na domen individualnog interesa. Država tako predstavlja mesto koje je još uvek predmet demokratske kontrole i institucija kojima je osnovni zadatak zaštita građana koji čini državu kao kolektiv.

¹³⁹ Neke od osnovnih organizacija udruženog rada su i funkcionisale po principu radnika/vlasnika/deoničara, pa se se na kraju obračunskog perioda odlučivalo o višku prihoda, da li će biti investiran ili podeljen kao bonus zaposlenima. Ima slučajeva gde su radnici učestvovali kao investitori da bi kasnije bili svedoci prisvajanja imovine od strane države i naredne privatizacije, bez ikakve kompenzacije.

¹⁴⁰ Reč je o državno-političkom monopolu u socijalističkoj privredi.

2.

U kojoj meri je tačna tvrdnja da je istorijskog karaktera primat države nad tržištem kao mehanizmom usklađivanja ponude i potražnje i distribucije materijalnog bogatstva i da se može pratiti od prve polovine XIX veka naovamo? Kontinuitet koncepcije koja u nacionalnoj kulturi primat daje državi nasuprot tržištu, i kroz državu uopšte političkim, a ne ekonomskim mehanizmima kontrole ekonomije može se ustanoviti i na formalno institucionalnom ali i na socio-kulturnom nivou. Još od ograničavanja trgovine propisivanjem broja godišnjih vašara u pojedinim okruzima, kao i vrste robe dostupne najvećem delu stanovništva, a zatim uspostavljanjem i zaštitom monopola u mnogim oblastima ekonomije tokom prve polovine dvadesetog veka i, konačno u socijalizmu efektivnom suspenzijom tržišta rada, pošto se praktično pojavila kao jedini poslodavac, država se pozicionirala kao dominantan ekonomski akter. Višegeneracijsko životno iskustvo predstavljalo je povoljno tle za preživljavanje egalitarnih i kolektivističkih kulturnih obrazaca na osnovu kojih je i izveden koncept države kao dominantnog ekonomskog aktera.

Ratovi koje je Srbija vodila čini se nikada nisu imali dimenziju zaštite ekonomskih interesa ili konkretnog institucionalnog poretka, već se uglavnom radilo o ostvarivanju težnji etno-nacionalne prirode. Naravno, etno-nacionalne težnje nisu same po sebi indikator izostanka perspektivne ekonomije u životu nacije. Naprotiv, ostvarenje etno-nacionalnih težnji najčešće jeste i preduslov ekonomskog razvoja i transformacije društva, ali samo ako se takve težnje rukovode principom društva kao i ekonomske a ne samo političke zajednice. U slučaju Srbije se ipak ne može prenebregnuti činjenica da u sadržaju tih interesa ekonomska i institucionalna pitanja nisu bila od velikog značaja. Izuzetak je delimično socijalistička Jugoslavija u kojoj je koncept socijalističke privrede i ekonomske etike zauzima značajno mesto i u javnom životu. Ipak, odbacivanje socijalističkog nasleđa označilo je okretanje nekim drugim istorijskim uzorima i referencama kojima, čini se iz današnje perspektive, nedostaje jasan ekonomsko-institucionalni oblik. Odnosno, nedostaje

i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu sadržaj koji bi bio na nacionalnom nivou legitimna alternativa socijalizmu.

3.

Konačno, da li norme svojine prisutne u ekonomskoj kulturi Srbije, kao i na njima temeljena praksa, otežavaju prihvatanje tržišnih mehanizma u ekonomskom životu srpskog društva?

Odgovor na ovo pitanje zavisi od toga koji deo ekonomskog života imamo u vidu. Kao mehanizam usklađivanja ponude i potražnje, tržište omogućava zadovoljavanje nekakvih potreba razmenom. Već je bilo reči da je kultura, naročito u savremenom društvu, najznačajniji generator potreba, a srpsko društvo u tom pogledu deli mnoge karakteristike sa razvijenijim društvima Evrope. Potrošački ukusi i potrebe su i u vreme socijalizma formirani pod uticajem masovne kulture, ali i obrazovne produkcije kapitalizma: otvorenost prema Zapadu predstavljala je otvorenost prema prvenstveno potrošačkom tržištu; zatim veliki broj ekonomskih emigranata predstavljao je otvoren kanal, i u ovom slučaju ka pretežno potrošačkom tržištu; najzad, značajan deo obrazovne i dokumentarne produkcije dolazio je sa Zapada¹⁴¹, što možda nije imalo direktan uticaj na razvoj potrošačkih potreba, ali je doprinosilo kulturnoj razmeni sa društvima tržišne ekonomije kao i prihvatanju dela kulturnih orijentacija, interesovanja i vrednosti.

Sa druge strane, ako tržište posmatramo kao instituciju sa ključnom ulogom u afirmaciji etičkih principa društva, ne čudi što u srpskom društvu tržište ima relativno marginalnu ulogu, čak i u ekonomskoj kulturi. Kulturni obrasci iz prve decenije XXI veka ukazuju da postoji legitimacijski deficit kad je u pitanju tržište. Tržište nije doživljeno kao mehanizam pogodan za distribuciju bogatstva, odnosno, većina kulturnih obrazaca ne pozicionira

¹⁴¹ Čini se da je u tom programu dominantan bio britanski uticaj, kroz uvezenu TV produkciju ali i rad Timoti Bajforda kao autora nekih od najpopularnijih dečijih serija od sedamdesetih godina prošlog veka naovamo.

tržište kao dobar kriterijum regulacije materijalnih nejednakosti. Takođe, iako većinu kulturnih obrazaca karakteriše preferencija privatne svojine, norma koja je vezana za pravo na akumulaciju i raspolaganje svojinom je izraz etičke norme srpskog društva. Na osnovu rezultata se, iako posredno, sa sigurnošću može tvrditi da se etička norma relativnog egalitarizma u funkcionalnom (kao najpogodniji mehanizam kroz koji se norma manifestuje i reprodukuje) i legitimacijskom smislu (uspostavljanjem odnosa institucionalne međuzavisnosti) oslanja na instituciju države, a ne tržišta. Pitanje je kakva bi institucionalno-normativna organizacija svojine mogla da dovede do tržišta koje bi proizvodilo relativno egalitarističke rezultate, i da li je to uopšte moguće.

Odnos prema svojini se u srpskoj kulturi formirao u specifičnim uslovima. U socijalizmu je materijalno nagrađivanje bilo legitimacijskim mehanizmima vezano za rad. Međutim, socijalistički legitimacijski mehanizmi, iako su uspostavljali uzročno-posledičnu vezu između rada i polaganja prava na materijalnu naknadu, uspostavili su, iz perspektive tržišta, i dva problema. Prvi je efektivno nepostojanje tržišta rada, a drugi je nepostojanje legitimacije koja bi kroz rad uvela diskriminatorne kriterijume materijalnih nejednakosti. Ne radi se o činjenici da takvi mehanizmi nisu postojali, nego da su bili u sukobu sa zvaničnom, egalitarističkom ideologijom pa je primat uvek davan političkim ili socijalnim mehanizmima preraspodele koji su imali za cilj sprečavanje tendencije koje bi mogle da dovedu do značajnih materijalnih razlika na nivou društva kao celine. To je delimično činjeno i nepostojanjem tržišta rada kroz politiku punog zapošljavanja, gde je pravo na rad u nekim slučajevima bilo zapravo pravo na socijalnu pomoć. Dodavanje uloge socijalnog zbrinjavanja instituciji posla (kao zaposlenja) komplikovalo je odnos između zaposlenja i rada, uvodeći dvostruki i uveliko protivrečan legitimacijski mehanizam: zaposlenje kao pravo koje se manifestuje i afirmiše radom individue sa jedne, i zaposlenje kao pravo na egzistenciju koje se afirmiše obavezom države da kroz zapošljavanje materijalno zbrine pojedinca. Ovakvo formalno-institucionano rešenje je čini se glavni izvor kulturnih obrazaca u savremenoj Srbiji koji se odnose na rad.

Međutim, istorijski pregled ukazuje da nije samo socijalizam uticao na kognitivno disonantne kulturne obrasce vezane za rad. I u periodima pre socijalizma deo lične svojine

bio je Zakonom o okućju izmešten izvan domena tržišta. Rad se pojavljivao na dve ravni: institucionalizovan kao zaposlenje, a u slučajevima kada zaposlenja nije bilo, rad na sopstvenom posedu kao egzistencijalna nužnost smeštena izvan tržišno-ekonomske sfere društva¹⁴². Predsocijalističko i socijalističko srpsko društvo obeležava značajan stepen sličnosti u pogledu ekonomske kulture, a i u pogledu okolnosti u kojima su isti ili slični kulturni obrasci bili funkcionalni. Institucionalni sistem u presocijalističkoj Srbiji je uspostavio koncept rada koji je pripadao dvema sferama, tržištu i socijalnom zbrinjavanju, ali nijednoj sferi ekskluzivno. Za razliku od radnih kuća u Engleskoj gde su siromašni mogli da nađu, često u zamenu za vrlo težak rad, utočište ali i školovanje, državljani Srbije su ostvarivali pravo na imovinu, ali u isto vreme bili istisnuti iz društveno-ekonomskog sistema. Ambivalentna uloga rada koji nije nužno bio tržišna kategorija tako je dovela do situacije gde su kulturni obrasci morali da se obrate i radu kao tržišnoj kategoriji, ali i radu kao socijalnoj kategoriji van ekonomije države/društva. Nažalost, analizirani istorijski podaci ne pružaju dovoljno materijala da se ova tvrdnja potkrepi i egzaktnim rezultatima, već se mora uzeti kao rezultat posrednog zaključivanja.

Kada je reč o radu, u srpskoj kulturi treba se osvrnuti i na podatke koji ukazuju da se u prvoj deceniji XXI veka rad i posao gotovo ne dovode u vezu sa bilo čime, osim finansijskom naknadom – jedina funkcija posla, kao zaposlenja, je plata. Nekoliko se razloga može izneti kao objašnjenje zašto je to tako. Jedno objašnjenje je postojanje sloja radnika-seljaka, ili polutana kako su u pežorativnom smislu bili nazivani. Reč je o čitavom sloju stanovništva koji je u pogledu radnih obaveza i prioriteta balansirao između privatnog poljoprivrednog poseda i rada, i profesionalnog zaposlenja, često na štetu formalnog zaposlenja. Vrlo često je ishodište logike takve ekonomske pozicije bio stav, *idem na posao da bih dobijao platu, a kući idem da radim*. Međutim, ovaj sloj stanovništva, iako je činio značajan deo radništva, nije i jedini. Značajan udeo su činili i zaposleni bez zemljišnog poseda, a u slučaju profesija koje podrazumevaju značajnu profesionalnu obuku ili dugotrajno obrazovanje, ulaganje je bilo preveliko da bi se zaposlenje olako smeštalo u aktivnost koja je isključivo izvor zarade, već je ugrađeno u lični identitet i stil života.

¹⁴² Uz podsetnik da je ovakvo rešenje proizašlo iz potrebe da se socijalno zbrinu slojevi stanovništva u situaciji kada država nije imala sredstava ni fondova da to drugačije uradi.

Socijalna stratifikacija ne mora nužno da se poklapa i sa prostiranjem kulturnog obrasca, jer jedan obrazac može biti prisutan u više društvenih slojeva ili, pak u delovima dva ili više društvena sloja, što se često pojavljuje u vidu geografske razlike među pripadnicima jednog nacionalnog ili etničkog kolektiviteta¹⁴³. Uostalom, ni sloj radnika-seljaka nije predstavljao homogenu i kompaktnu grupu, već pre sloj koji se izdvaja kada primenimo kriterijum porodičnog zemljišnog poseda; drugim rečima, i u ovoj grupi pojedinci su iskazivali veći ili manji stepen profesionalne identifikacije. Osnovni razlog ipak počiva na činjenici da je, sa početkom tranzicije i institucionalnog raspada, nestala većina ekonomskih struktura koje su bile izgrađene oko specifičnih profesija, izvesnosti zaposlenja i karijere. Nove socio-ekonomske okolnosti iznudile svođenje zaposlenja gotovo isključivo na izvor zarade. Kao pozitivna strana pomenutog, očigledno je da je profesionalna identifikacija u vrlo kratkom periodu uveliko istisnuta iz srpske ekonomske kulture, ali da se isto tako brzo može i vratiti ako bi institucionalni i ekonomski kontekst za to stvorio pogodne uslove.

Konačno, logično se postavlja pitanje kakav tržišni ekonomski sistem ima izgled na uspeh u postsocijalističkoj Srbiji?

Prvo, i najmanje vezano za kulturne obrasce, tržišni sistem, koji će značajno smanjiti stopu nezaposlenosti, jer bi to bila najbolja demonstracija funkcionalne tržišne ekonomije. Kako je zapošljavanje u srpskoj ekonomskoj kulturi gotovo isključivo obaveza države, tržištem vođeno zapošljavanje bi efektivno ukazalo da postojeći kulturni obrasci i legitimacijski mehanizmi ne odgovaraju u potpunosti realnosti, te da postoji potreba za stvaranjem novih obrazaca. Ovaj scenario, međutim, spada u domen teško ostvarivih želja jer zapravo ne zavisi od implementacije i instrumentalizacije tržišta u ekonomiji Srbije već je deo mnogo složenijeg problema. Drugi impuls koji bi u većoj meri vodio ka inkorporiranju tržišta u

¹⁴³ Drugačiji kriterijum utvrđivanja društvene strukture može se oslanjati na kriterijume koji su u potpunosti kulturna obeležja u kom slučaju bi takav obrazac društvene strukture odgovarao i posmatranom kulturnom obrascu. U osnovi, radi se o tome koji kriterijumi društvene strukture se koriste, i dok generalno upotreba i nekih "objektivnih" kriterijuma poput visine prihoda može biti indikator pripadnosti grupi sa posebnim kulturnim karakteristikama, to zapravo i ne mora biti slučaj.

kulturne obrasce, a koji se čini verovatnijim je da nemogućnost države da zadovolji ekonomska očekivanja građana Srbije sa jedne, i politički monopoli preneseni u ekonomiju sa druge strane, bude percipiran u javnosti upravo kao posledica nedostatka tržišnih mehanizama.

Ovaj proces je možda već i počeo u trenutku kada su očekivanja od tranzicije jednostavno nestala kao posledica dugotrajnosti i tranzicijske iscrpljenosti, a politički sistem u javnosti prihvaćen kao stabilizovan. Kao početak političke stabilizacije treba uzeti izbore 2000. godine, jer su ovi izbori pokazali da je smenjivost političkih aktera moguća, a ta smena je takođe makar i u simboličkom smislu, kraj trošenja društvenih resursa na ratove i, makar deklarativno, okretanje Evropskoj uniji. Što se tiče tranzicijske iscrpljenosti, ona se javila tek kasnije, i mada je teško utvrditi tačno kada, izvesno je da se radi o nekoliko godina nakon 2003. i ubistva premijera Zorana Đinđića. Dobar indikator zamora tranzicijom (zamora kao shvatanja da problemi koji se tranzicijom pravdaju predugo traju, a sama tranzicija gubi privlačnost jer ne dovodi dovoljno brzo do očekivanih rezultata) je nivo optimizma koji građani iskazuju i trendovi ekonomske emigracije koji direktno govore o tome da li građani procenjuju da je u Srbiji vredno živeti. Jedan broj istraživanja iz tog perioda ukazuje da je društveni optimizam sa samog početka decenije u samo par godina nakon 2003. drastično opao, a da je emigracija od strane velikog dela srpske populacije ponovo viđena kao način poboljšanja sopstvenog ekonomskog položaja.

U isto vreme kada je politički sistem u Srbiji dobio stabilnost kao dominantu karakteristiku percipiranu u javnosti, desile su se još dve promene: kristalizacija tranzicijske izvesnosti sa jedne, kao i prihvatanje izostanka ekonomskog poboljšanja u društvu sa druge strane. Iako delom negativna, ova izvesnost postavila je nove okvire realnosti i produžila vremensku perspektivu, ili distancu pogleda u budućnost, na kojima je konačno moguće preispitati adekvatnost i opravdanost postojećih kulturnih obrazaca i ideja o institucionalnom uređenju srpskog društva. Najzad, kada je reč o formalnim ekonomskim institucijama, čini se da politički establišment ne dela dovoljno u pravcu eliminacije nefunkcionalnih institucionalnih rešenja i aranžmana, kao ni kognitivno nejasnih ili protivrečnih delova institucionalizovanih ekonomskih odnosa i prakse nasleđenih iz prošlosti. Na prvi pogled

paradoksalno, upravo se ova situacija može transformisati u spoljne, kontekstualne podsticaje da prvo pojedini delovi socijalne strukture Srbije, a zatim i veći delovi društva krenu u preispitivanje sopstvenih procena, očekivanja i mogućnosti u cilju stizanja do odgovora na kakvim ekonomskim osnovama društvo želimo i kakav nam je institucionano-kulturni aparat potreban da bi se dotle došlo.

Problemi i pitanja kojima sam se u ovom radu bavio nisu novi, ali je i pored velikog broja radova na slične teme analitički pristup ostao uskraćen za perspektivu na srpsko društvo iz ugla legitimacijskih i kulturnih obrazaca. Jedan od zadataka ovog rada je stoga bio: predložiti teorijsko-metodološki okvir koji bi demonstrirao istraživanje ekonomske kulture i njenih institucija, oslanjajući se na legitimacijske strukture kojima društvo raspolaže. U svetlu dobijenih rezultata može se zaključiti da je taj deo zadatka uspešno urađen. Problem, kao što je više puta naglašeno, leži u vrsti korišćenih podataka, koji iako daju odgovore, u jednakoj meri otvaraju nova pitanja. Ova nova pitanja delom se odnose na to kako prikupiti odgovarajuće podatke, ali se u još značajnijoj meri odnosi na pojave karakteristične za srpsku kulturu i veze između kulturnih elemenata koji čine kompleksnu mrežu raznorodnih elemenata, a koje jednim imenom nazivamo kultura. Možda pristup predstavljen u ovom radu nije dovoljan da bi objasnio značajne aspekte srpske ekonomske kulture danas, kao i gde su joj koreni, ali je svakako neophodan korak u tom pravcu.

LITERATURA

- (1988) Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda [1. izd. 1977.]. Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod.
- (1989) Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak. Beograd : Savezni zavod za statistiku.
- (2006) Religija i ekonomija vs. Srbija. Pravoslavni duh i etika kapitalizma. Ekonomist Online 335-336/ 23. i 30.10.2006. Dostupno na: www.ekonomist.co.yu [pristupljeno: 15.05.2010]
- Allcock, J. B. (2000) Explaining Yugoslavia. London : Hurst & Company.
- Arandarenko, M. (2011), Pomoćne strategije za oporavak od krize u jugoistočnoj Evropi . Studija procene: Srbija. Međunarodna organizacija rada, Tim za tehničku podršku dostojanstvenom radu i Kancelarija za centralnu i istočnu Evropu. – Budapest: ILO.
- Asemoglu, D. Robinskon Dž. A. (2014) Zašto narodi propadaju : poreklo moći, prosperiteta i siromaštva. Clio : Beograd (Subotica : Rotografika)
- Axelrod, R. (1990) The Evolution of Cooperation. Wiltshire, Great Britain : Penguin Books.
- Babbie, E. (2002) - 2nd ed. The Basics of Social Research. Belmont : Wadsworth.
- Bannock, J. Baxter, R. E. Davis, E. (1998) The Penguin Dictionary of Economics. London : Penguin Books.
- Begen, F. (pr.) (2004) Psihologija u marketingu : pristupi i razmatranja. Beograd : Clio.

- Berend, I. T. (2009) *Ekonomska istorija Evrope u XX veku : Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd : Arhipelag
- Berger, P. (2010) *Pravoslavlje i globalni pluralizam*. *Teme, časopis za društvene nauke*, g. XXXIV, br. 1. Niš : Univerzitet u Nišu.
- Berger P., Huntington, S. P. (eds.) (2003) *Many globalizations : cultural diversity in the contemporary world*. New York : Oxford University Press.
- Berger P. L., Luckman T. (1991) *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London : Penguin Books.
- Berns, D. S. (1993) *Politički ideali*. Niš : Gradina.
- Beugelsdijk, S., Maseland, R. (2014). *Culture in economics : history, methodological reflections and contemporary applications*. Cambridge University Press, University Press, Cambridge, UK.
- Biggart, N. W. (ed.) (2002) *Readings in Economic Sociology*. Oxford : Blackwell Publishers.
- Bolčić, S. (1994) *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, S. (pr.) (2002) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bolčić, S. Milić, A. (pr.) (2002) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bourdieu, P. (2012) *The Social Structures of the Economy*, Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1989). *Social Space and Symbolic Power*. *Sociological Theory*, Vol. 7, No. 1.
- Bruno, G. (1959) *O uzroku, principu i jednom*. Beograd : Kultura.

- Burr, V. (2003) *Social Constructionism*. London and New York : Routledge.
- Bus, A. E. (2003) *The Russian-Orthodox Tradition and Modernity*. Leiden-Boston : Brill.
- Chang, H-J. (2008) *Bad Samaritans: The Guilty Secrets of Rich Nations and the Threat to Global Prosperity*. Random House Books.
- Cvetković, V. (2002) Social changes and changing role of mixed households in Serbia. *SOCIOLOGIJA*, Vol. XLIV, No 2 April-Jun 2002. Beograd : ISI.
- Cvetković, V. (2006) Serbian Society and Gun Culture. *SOCIOLOGIJA*, Vol. XLVIII, N° 2 April-Jun. Beograd : ISI.
- Cvijić, J. (1991) – 2. izd. *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Književne novine.
- Čalić, M-Ž. (2004) *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd : Clio.
- Dahrendorf, R. (1989) *Homo sociologicus*. Niš : Gradina.
- Dawkins, R. (1989) *The Selfish Gene*. New York : Oxford University Press.
- DFID (2003) *Promoting Institutional and Organizational Development: A Source Book of Tools and Techniques*. DFID. London : Department for International Development.
- Dirkem, E. (1997) *Samoubistvo*. Beograd : BIGZ.
- Dirkem, E. (2007) *Društvo je čoveku bog; izbor prevod i pregovor Aljoša Mimica*. 1. izd. - Beograd : Filozofski fakultet, Institut za Sociološka istraživanja.
- Divac, Z. (2006) *Porodične i bračne (ne)prilike u Srbiji*. Glasnik Etnografskog instituta SANU LIV. Beograd : Etnografski institut SANU.
- Douglas, M. (1986) *How Institutions Think*. Syracuse University Press, New York.

- Dražek, Dž. S. Holms, L. T. (2003) Post-komunistička demokratizacija: politički diskursi u trinaest zemalja. Niš : Punta, Istraživačko analitički centar.
- Dujšin, U. (1989) Teorija novog socijalizma J. K. Galbraitha, Zagreb, Globus
- Durkheim, É. (1963) Pravila sociološke metode. Beograd : Savremena škola (Prosveta).
- Dorđević, M. (1999) *Sloboda i spas*. Hrišćanski personalizam. Beograd : Republika, biblioteka „Res Publica“.
- Đordano, K. (2001) Ogledi o interkulturnoj komunikaciji. Zemun : Biblioteka XX vek ; Beograd : Čigoja štampa.
- Drakulić D. Josifidis K. Pilić-Rakić V. 1992 Globalizacija svetske ekonomije, politekonomski ogledi. Novi Sad, Savez ekonomista Vojvodine (Novi Sad: Futura publikacije)
- Đurić, M. (1987) SOCIOLOGIJA Maksa Vebera. Zagreb : ITRO “Naprijed”.
- Đurović, B. (1999) Orthodox Christianity and the Development of the Serbs in the Eighteenth Century. Facta Univesitatis Vol. 2, No 6/2. Niš : Univerzitet u Nišu.
- Džunić, M. (2010) Istraživanje efekata socijalnog kapitala u postsocijalističkim ekonomijama. Doktorska disertacija. Niš : Univerzitet u Nišu.
- Efekti privatizacije u Srbiji (2011) priredilo Stalno radno telo Socijalno-ekonomskog saveta Republike Srbije za ekonomska pitanja. Beograd.
- Ekapija (2010) Koliko nam znači "made in Serbia". eKapija i Klub privrednih novinara. Dostupno na: <http://www.ekapija.com/website/sr/page/311984>
- Ekonomija i sociologija, zbornik (2007). Urednik, Veselin Vukotić et. al. Beograd : Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, (Zemun: Kuća štampe)
- Elster, J., Offe, C., Preuss U. K. (1998) Institutional Design in Post-communist Societies, Rebuilding the Ship at Sea. Cambridge : Cambridge University Press.

- EVS (2011): European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 3.0.0, doi:10.4232/1.11004
- European and World Values Surveys four-wave integrated data file, 1981-2004, v.20060423, 2006. Surveys designed and executed by the European Values Study Group and World Values Survey Association. File Producers: ASEP/JDS, Madrid, Spain and Tilburg University, Tilburg, the Netherlands. File Distributors: ASEP/JDS and GESIS, Cologne, Germany.
- Fardon, R. (1999) Institucije misle? U: Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja. Br. 57, str. 299-334
- Ferguson, N. (2002) The Cash Nexus; Money and Politics in Modern History, 1700-2000, Penguin.
- Fligstein, N. (2001). The Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First Century Capitalist Societies by Neil. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Fox, K. (2006) Watching the English. London : Penguin Books.
- Galbraith, J. K. (1988) The Great Crash 1929. Boston : Houghton Mifflin Company.
- Golubović, N. (2009) Teorija kapitala i racionalni izbor. SOCIOLOGIJA, Vol. LI (2009), N° 2. Beograd : ISI.
- Golubović, Z. Kuzmanović, B. Vasović, M. (1995) Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba. Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić.
- Goati, V. (2001) Izbori u SRJ od 1990. do 1998.:Volja građana ili izborna manipulacija. Centar za slobodne izbore i demokratiju. Beograd.

- Gomien, D. (2002) Short guide to the European Convention on Human Rights. Strasbourg Cedex: Council of Europe. Dostupno na: [www.coe.int/T/E/Human_rights/h-inf\(2002\)5eng.pdf](http://www.coe.int/T/E/Human_rights/h-inf(2002)5eng.pdf)
- Góralczyk, B. Kostecki, W. Żukrowska, K. (eds.) (1995) In pursuit of Europe: transformations of post-communist states 1989-1994. Warsaw : PAN ISP.
- Gordi, E. (2001) Kultura vlasti u Srbiji: nacionalizam i razaranje alternativa. Beograd : Samizdat B92.
- Graeber, David. (2012) Debt: the first 5,000 years. Melville House Publishing, Brooklyn NY.
- Grupa autora Jefferson Instituta, (2003), Konkurentnost privrede Srbije 2003, Jefferson Institut, Beograd.
- Hacking, I. (1999) The Social Construction of What? Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Harrison E. L. Huntington, P. S. (eds.) (2000) Culture Matters: How Values Shape Human Progress. New York : Basic Books.
- Hayek, F. A. (1998) Poredak slobode. Novi Sad : Global Book.
- Helmke, G., Levitsky, S. (2004) Informal institutions and comparative politics: A research agenda. Working Paper #307 U: Perspectives on Politics. Vol.2/No.4 Dostupno na: http://www.wcfia.harvard.edu/sites/default/files/883__informal-institutions.pdf [Pristupio 15.06.2010]
- Hobsbaum, E. (2002) Izmišljanje tradicije. Beograd : XX vek.
- Hobsbaum, E. (1996) Nacije i nacionalizam od 1780: Program, mit, stvarnost. Beograd : Filip Višnjić.
- Hofstede, G. (2001) --2nd ed. Culture's Consequences: Comparing values, behaviours, institutions, and organizations across nations. London : Sage Publications.

- Horvat, B. (1984) Kapitalizam. U – Politička ekonomija socijalizma. Zagreb: Globus.
- Horvat, B. (1984) Jugoslavenska privreda 1953-1983: prognoze i kritike. Ljubljana : Cankarjeve založbe.
- Horvat, B. (1984) Jugoslavenska privreda 1965-1983: prijedlozi i rješenja. Ljubljana : Cankarjeve založbe.
- House J. R. et. al. (2004) Culture, Leadership and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies. London : SAGE Publications.
- Ian, H. (1999). The Social Construction of What? Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Isić, M. (2006) Neuspeh osnovnoškolskog sistema u Srbiji za vreme kraljevine Jugoslavije. Tokovi istorije 4/2006. Beograd : INIS.
- Janković, D. (1940) Timočka buna – sociološka analiza. U: Arhiv za sociologiju, specijalna i kulturna izučavanja (ur. Miroslav Đorđević), serija I. Beograd.
- Jovanov, N. (1979) Radnički štrajkovi u SFRJ. Beograd : Zapis.
- Jovanović, Đ. (1995) Sunovrat u Zajednicu: politička stvarnost jugoslovenskog društva i stilovi života. Niš : Gradina.
- Jovanović, Đ. Petrović, J. Madić, S. (2002) Parodija tragičnog: istraživanje dominantnih političkih stavova i kulturnih preferencija u Srbiji: kič kao konstituens političke i kulturne ideologije. Niš : SVEN.
- Jovanović, Đ. (2007) *Serbiens selbstaufferlegte Isolierung. Thesen über den serbischen Nationalismus*, u: Totalitarismus und Demokratie / *Totalitarianism and Democracy* (TD), str. 353-354, 4/2007. Dresden : Hannah-Arendt-Institut.
- Jovanović S. (2009) Kulturni obrazac - jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera - Stubovi kulture.

- Karadžić, V. (1969) Geografičeskoe-statističko opisanie. Sabrana dela, knjiga 8.
- Katalog periodike 1827-1945. (2007) Niš: Narodna biblioteka Stevan Sremac.
- Kay, J. (2004) The Truth About Markets: Why some nations are rich but most remain poor. London : Penguin Books.
- Koković, D. (2000) Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije. Teme, br. 1-2, 2000: 47-64.
- Koković D. (2002) Procesi integracije, regionalizam i očuvanje kulturnog identiteta. U: Sociološki pregled, vol. 36, br. 1-2, str. 163-171, 2002
- Koković, D. (2005) Pukotine kulture. Novi Sad: Prometej
- Koković, D. (2008) Kulturni i etnički identitet. U: Sociološki godišnjak (Nacija i moderno društvo) Časopis sociološkog društva Republike Srpske. Broj 3, 117–129. ISSN 1840-1538
- Koković, D. (2009a). Društvo i obrazovni kapital. Novi Sad: Mediterran publishing. ISBN:978-86-86689-30-6
- Koković, D. (2009b). Naličje takmičenja. Novi Sad : Prometej.
- Koković, D. Nedeljković, S. Nedeljković, M. (2010). Uticaj nacionalnih kultura na ponašanje potrošača i zaposlenih u turističkom sektoru – primena teorije Hofstede, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 130, 43-61.
- Koković, D. (2014) Kultura u krizi i kriza kulture: slučaj Srbije. Tekst saopštenja.
- Kuljić, T. (2007) „Problem generacija“: nastanak, sadržaj i aktualnost ogleđa Karla Manhajma. SOCIOLOGIJA, Vol. XLIX (2007), N° 3. Beograd : ISI.
- Kuljić, T. Izmišljanje prošlosti na Zapadnom Balkanu. Dostupno na:
http://www.kczr.org/download/tekstovi/todor_kuljic_izmisljanje_proslosti_na_zapadnom_balkanu.pdf

- Kuzmanović, B. Petrović, N. (2008) Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih. SOCIOLOGIJA, Vol. L (2008), N° 2. Beograd : ISI.
- Lazić, M. (1994) Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva. Beograd : Filip Višnjić.
- Lazić, M. (ur.) (2000) Račji hod. Beograd : Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2004) Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Dijalog povjesničara - istoričara 9 Vršac, 5.-7. studenoga/novembra 2004. Dostupno na: www.cpi.hr/download/links/hr/7308.pdf
- Lazić, M. (2010) Slom socijalizma učvrstio je ideološko samozadovoljstvo zapadnih društava. Danas 22-23 maj: IV-V
- Ledeneva, A. (c.) (2001) Unwritten rules: How Russia really works. London : Centre for European Reform (CER).
- Lindbeck, A. (18 April 1999 (updated in December 2007)) The Sveriges Riksbank (Bank of Sweden) Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 1969-2000. Dostupno na: http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/articles/lindbeck/index.html [Pristupio 15.06.2010].
- Lošonc, A. (2007) Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji. SOCIOLOGIJA, Vol. XLIX (2007), N° 2. Beograd : ISI.
- Mahoney, J. (2000) Path Dependence in Historical Sociology. Theory and Society, Vol. 29, No. 4. (Aug., 2000), pp. 507-548.
- Malešević, M. (2006) Pravoslavlje kao srž „nacionalnog bića“ postkomunističke Srbije. Beograd : Etnografski institut SANU.

- Mannheim, K. (1968) *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit (Subotica : Birografika).
- Manning, B. (2006) *Comparative Moral Economies: A Case Study of Prisoner of War Camps*. University of South Wales. Sydney. Dostupno na:
http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/0/5/2/2/pages105225/p105225-1.php
- Manning, B. (2006) *Irrational Prisoners or Homo Sociologicus in Captivity: A Natural Experiment in Economic Behaviour*. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association, Montreal Convention Center, Montreal, Quebec, Canada. Dostupno na:
http://www.allacademic.com/meta/p105225_index.html
- Marković, L. (1978) *Klasna borba i koncepcije razvoja*. Zagreb : Naprijed.
- Marković, S. (1972) *Srbija na istoku*. Niš : Gradina
- Marshall, G. (ed.) (1998) *A Dictionary of Sociology*. Oxford : Gordon, Oxford University Press.
- Marx K. - Engels F. (1997a) *Dela, tom 7*. Beograd : Izdavačko preduzeće Prosveta, i Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Marx, K. - Engels, F. (1997b) *Dela, tom 6*. Beograd : Izdavačko preduzeće Prosveta, i Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Marx, K. - Engels F. (1997c) *Dela, tom 21*. Beograd : Izdavačko preduzeće Prosveta, i Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Maton, K. (2000). *Languages of Legitimation: the structuring significance for intellectual fields of strategic knowledge claims*. *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 21, No. 2.

- Medić, S. Popović, K. Milanović, M. (2008) Nacionalni izveštaj o razvoju i stanju obrazovanja i učenja odraslih Srbije. Dostupno na:
www.mp.gov.rs/userfiles/vesti/stare/3416b.pdf
- Mekdonald, M., Ijan, D. (2003) Segmentiranje tržišta : od analize do profita. Beograd : Clio.
- Mero, L. (1998) Moral Calculations, Game Theory, Logic and Human Frailty. New York : Copernicus.
- Mihajlović, S. (pr.) (2000) Javno mnjenje Srbije. Između razočarenja i nade. Beograd : Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost.
- Milić, A. (ed.) (2005) Transformation and strategies: everyday life in Serbia at the beginning of the 3rd millenium. Beograd : Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy.
- Milić, V. (1996) Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije. Novi Sad : Filozofski fakultet, Katedra za sociologiju.
- Milosavljević, O. (2010) Činjenica i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Milošević, B. (2007) Sociologija i savremeni svet. Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Mimica, A. (ed.) (2007) Emil Dirkem, društvo je čoveku bog. Beograd : Institut za sociološka istraživanja.
- Mimica, A. Bogdanović, M. (pr.) (2007) - 1. izd. - Sociološki rečnik. Beograd : Zavod za udžbenike.
- Misztal, B. A. (1999) Informality: social theory and contemporary practice. London and New York : Routlege

- Mitrović, B. (2000) Tranzicija postsocijalističkih privreda, primer Jugoslavije. Niš : Prosveta.
- Mojić, D. (2003) Stilovi vođstva menadžera u Srbiji. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mojić, D. (2007) Organizacije i nacionalna kultura. SOCIOLOGIJA, Vol. XLIX (2007), N° 4. Beograd :ISI.
- Mrkšić, D. (1995). "The Dual Economy and Social Stratification", In: Society in Crisis. Edited by Mladen Lazić. Belgrade. Filip Višnjić.
- North, D. C. (2002) Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press.
- Offe, C. 1994. Designing Institutions for East European Transitions. Institut für Höhere Studien Reihe Politikwissenschaft. Dostupno na:
www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/pg/.../offe_designing_institutions.pdf
- OECD. (2007) Informal Institutions: How Social Norms Help or Hinder Development. OECD Publishing.
- Pallant, J. (2009) SPSS priručnik za preživljavanje. Beograd : Mikro knjiga.
- Pavlović, Z. (2009) Is There a Sociodemographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia. SOCIOLOGIJA, Vol. LI (2009), N° 2. Beograd : ISI.
- Perović, L. (2003) Srpski liberali 70-tih godina XX veka. Dijalog povjesničara - istoričara 8. Zadar, 26.-28. rujna/septembra 2003. Dostupno na:
www.cpi.hr/download/links/hr/7273.pdf
- Perović, L. (pr.) (2003) Marko Nikezić: srpska krhka vertikala. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Petrović, D. (2007) Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji. *SOCIOLOGIJA*, Vol. XLIX (2007), N° 2. Beograd : ISI.
- Petrović, Lj. (2003) Diskriminacija invalida u jugoslovenskom društvu 1918 - 1941. godine. Oblici socijalne represije nad osobama sa invaliditetom. *Tokovi istorije*, 3-4/2003. Beograd : INIS.
- Pešić, J. (2006) Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia. *SOCIOLOGIJA*, Vol. XLVIII, N° 4. Beograd : ISI
- Pickering, A. (ed.) (1998) *Science as Practice and Culture*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Pinker, S. (1999) *How the Mind Works*. London : Penguin Books.
- Pirs, D. V. (pr.) (2003) *Moderna ekonomija: Makmilanov rečnik*. Beograd : Dereta.
- Popović Obradović, O. (2002) Jedan koncept Srbije u Jugoslaviji. Pešćanik. Dostupno na: <http://www.pescanik.net/content/view/1067/142/> [Pristupljeno 09.06.2010].
- Post-Conflict Economic Recovery, enabling local ingenuity. (2008) *Crisis prevention and recovery report 2008*. New York : United Nations Development Programme, Bureau for Crisis Prevention and Recovery (BCPR).
- Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srbiji, 31. decembra 1895. godine. (1896) Beograd : Iz statističkog odeljenja Ministarstva narodne privrede.
- Privredni glasnik (1901) *Godina I, sveska za juli*. Beograd : Službeni list Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije.
- Prodromu, E. (2010) Ambivalentni pravoslavci. *Teme, časopis za društvene nauke*, g. XXXIV, br. 1. Niš : Univerzitet u Nišu.

Programi privatizacije u Jugoslaviji i Srbiji, dostupno na:

http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/ekonomika_tranzicije/2012/12%20PROGRAMI%20PRIVAT%20U%20JUG%20I%20SRB.doc

Radonjić, O. (2008) Ograničenja savremene mikroekonomske teorije potrošača: sociološka perspektiva. SOCIOLOGIJA, Vol. L, N° 3. Beograd : ISI.

Redding, G. S. (1993) The spirit of Chinese capitalism. Berlin; New York : de Gruyter.

Searle, J. (2005a) The Phenomenological Illusion. Preuzeto sa:

<http://socrates.berkeley.edu/~jsearle/PhenomenologicalIllusion.pdf>.

Searle, J. (2005b) What is an Institution? Preuzeto sa:

<https://socrates.berkeley.edu/~jsearle/EconomistsJOIE,10Jan05.doc>

Searl, J. R. (1996) The Construction of Social Reality. London : Penguin Books.

Selinić, S. (2005) Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970. Tokovi istorije 3-4/2005. Beograd : INIS.

Schwartz, S. H. (2008) Basic Human Values: An Overview. Jerusalem: Hebrew University.

Dostupno na: <http://www.fmag.unict.it/Allegati/convegno%207-8-10-05/Schwartzpaper.pdf>

Shirin, E. (2006) Iran Awakening. London : Ryder.

Smelser N. J., Swedberg R. (eds.) (1994) The Handbook of Economic Sociology.

Princeton, N.J : Princeton University Press.

Smith, A. (1998) Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Novi Sad : Global Book.

Sorman Gi (1997) Velika tranzicija. Novi Sad:Sremski Karlovci. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (Novi Sad: Budućnost)

South East European Social Survey Project (SEESSP), Albert Simkus, direktor, finansirano od strane Western Balkan program of the Research Council of Norway.

Statistika Kraljevine Srbije, knjiga XII. (1898) Beograd : Ministarstvo narodne privrede – statističko odeljenje

Stojanović, D. (2004) Problemi demokratije na Balkanu. Dostupno na:
http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=688 [pristupljeno 15.06.2010]

Stojanović, D. (2009) Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914. Beograd : Čigoja štampa.

Stojković, D. (2010) Šta to beše – radnik. Republika br. 278-279.

Surowiecki, J. (2005) The Wisdom of Crowds, Why the Many Are Smarter Than the Few. London : Abacus.

SUS (2009) Istraživanje studentske populacije 2009. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu : Studentska unija Srbije.

Swift, Dž. (2002) Guliverova putovanja. Sremski Karlovci, Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Šušnjić, Đ. (1995) Otpori kritičkom mišljenju. Beograd : Čigoja štampa.

Todorova, M. (1999) Imaginarni Balkan. Zemun : Biblioteka XX vek ; Beograd : Čigoja štampa.

Todorović, I. (2007) Rezultati istraživanja obreda litija, dopunski osvrt. Beograd : Zbornik Etnografskog instituta SANU.

Tomanović, S. (pr.) (2006) Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Tomanović, S. (2008) Families and social capital in Serbia: some issues in research policy. SOCIOLOGIJA, Vol. L, N° 1. Beograd : ISI.

- Tompson, M. (2000) *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd : Medija centar, Free B92.
- Tripković, M. (priređivač) (2006) *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad, Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju (Beograd: Goragraf)
- Turner-Hampden, C. Trompenaars, A. (1993) *The seven cultures of capitalism: value systems for creating wealth in the United States, Japan, Germany, France, Britain, Sweden and the Netherlands*. New York : Currency and Doubleday.
- Varadi, T. (2010) *Postmoderno vlasništvo*. Republika br. 478-479.
- Vasiljević, J. (2011) *Citizenship and belonging in Serbia: in the crossfire of changing nationhood narratives. The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia (CITSEE)*. CITSEE Working Paper Series 2011/17. Edinburgh, Scotland, UK. [www.law.ed.ac.uk/citsee/workingpapers]
- Veber, M. (1976) *Privreda i društvo*, Tom 1. Beograd : Prosveta.
- Velmar-Janković, V. (1992) *Pogled sa Kalemegdana – Ogled o beogradskom čoveku*.
- Vujović, S. (ur.) (2008) *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Vuković, D. (2005) *Migrations of the labour force from Serbia*. SEER - South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, issue: 04 / 2005, pages: 139-150. Dostupno na: www.ceeol.com.
- Vuković, S. (1994) *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Weber, M. (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology of Culture*. [Translated, edited, and with an introduction by: H. H. Gerth and C. Wright Mills]. New York : Oxford University Press.

- Weber, M. (1989) Metodologija društvenih nauka. - 2. izd. - Zagreb : Globus (Biblioteka Novi svijet).
- Weber, M. (1989) Protestantska etika i duh kapitalizma. Sarajevo : Veselin Masleša, Svjetlost.
- Weber, M. (1997) Sabrani spisi o sociologiji religije. T. 3. Sremski Karlovci : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Weiss, N. A. (2002) - 6th ed. Introductory statistics. United States: Addison-Wesley.
- Ziziulas, J. (2010) Identitet Crkve. Dostupno na: www.spc.rs
- Zundhausen, H. (2009) Istorija Srbije od 19. do 21. veka. Beograd : Clio.
- Zvorniković, V. (1990) Karakterologija Jugoslovena. Beograd-Niš : Prosveta.
- Županov, J. (1985) Samoupravljanje i društvena moć. Zagreb : Globus.